

9 786257 333627

SONÇAĞ YAYINCILIK MATBAACILIK
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No.: 48/48
İskitler 06070 ANKARA
T: (312) 341 36 67
soncagyayincilik@gmail.com
www.soncagyayincilik.com.tr

DİL, EDEBİYAT VE EĞİTİM ARAŞTIRMALARI

PROF. DR. GAZENFER KAZIMOV ARMAĞANI

DİL, EDEBİYAT VE EĞİTİM ARAŞTIRMALARI

85

Editör
Doç. Dr. İlkin GULUSOY

Dil, Edebiyat ve Eğitim Arařtırmaları

Kıtabın adı: **Dil, Edebiyat ve Eğitim Arařtırmaları**
Prof. Dr. Gazenfer KAZIMOV ARMAĞANI

Editör: Doç. Dr. İlkin GULUSOY

İnceleyenler

Doç. Dr. Ellada GERAYZADE (Türkiye)

Doç. Dr. Gülhanım İSMİHANOVA (Azerbaycan)

1. baskı : Mart 2022, Ankara

İSBN : 978-625-8421-88-0

SONÇAĞ AKADEMİ

İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No.: 48/49 İskitler 06070
ANKARA

İÇİNDEKİLER

PROF. DR. GAZENFER KAZIMOV KİMDİR?

Habibe AY4

DİLÇİLİK / DİLBİLİMİ

BÖLÜM 1

“YALAN” KONSEPTİNİN KOQNİTİV SEMANTİKASI

Vəfa Elxan qızı Allahverdiyeva.....6

BÖLÜM 2

YAZIÇI DİLİNİN LÜĞƏTLƏRİ VƏ ONLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Şəhla Əhməd qızı Əhmədova.....18

BÖLÜM 3

CAFER CABBARLI'NIN “DİLARA” HİKAYESİNİN DİLİNDE CÜMLE TÜRRLƏRİ

Merve YOKUŞ.....25

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ / EDEBİYAT BİLİMİ

BÖLÜM 1

FÜZULİ YARADICILIĞININ BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ÖZÜNDƏN SONRAKİ ƏDƏBİYYATA TƏSİRİ

Azadə Əliəğa qızı Quliyeva.....46

BÖLÜM 2

ÜTOPYA VE DİSTOPYA EKSENİNDE MARGARET ATWOOD VE “BAŞKA DÜNYALAR”I

Sudan ALTUN55

BÖLÜM 3

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA SUI-QƏSD SƏHNƏLƏRİ

Könül GULİYEVA.....72

BÖLÜM 4

XII-XV ƏSRLƏRDƏ ƏDƏBİYYATIMIZDA MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR

Nübar İsmayıl qızı Bayramova.....80

BÖLÜM 5

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN “DƏLİ YİĞİNCAĞI”
ƏSƏRİNDƏ MOLLA ABBAS OBRAZI

Ellada İsa qızı Gərayzadə.....92

PEDAQOGİKA / EĞİTİM BİLİMLERİ

BÖLÜM 1

XX YÜZİLİN 20-30-cu İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİYYATININ TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Nazilə Əbdül qızı Abdullazadə..... 104

BÖLÜM 2

MÜASİR TƏHSİLİN İNKİŞAFINDA İKT-nin ƏHƏMİYYƏTİ

Arzu Əbülfət qızı Paşayeva, Rəna Tofiq qızı Abdinbəyova,

Maya Elmuraz qızı İbrahimova.....115

BÖLÜM 3

KİMYANIN TƏDRİSİNDƏ SƏMƏRƏLİ ÜSUL VƏ
FORMALARDAN İSTİFADƏ

Arzu Əbülfət qızı Paşayeva, Cəmilə Nadir qızı Mirzəyeva,

Yasin İsa oğlu Cəfərov.....124

BÖLÜM 4

KİMYANIN TƏDRİSİNDƏ PEDAQOJİ İNNOVASİYALAR

Aynurə Şəmil qızı Tomuyeva.....136

PROF. DR. GAZENFER KAZIMOV KİMDİR?

Habibe AY

Yüksek lisans öğrencisi

T.C. Kafkas Üniversitesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Gazenfer Kazımov, 3 Mart 1937'de Azerbaycan'ın Cebail ilçesine bağlı Soltanlı köyünde aydın bir ailede dünyaya gelmiştir. Çocukluğu İkinci Dünya Savaşına (1941-1945) denk gelen Kazımov zor şartlar altında büyümüştür. 1955 yılında Soltanlı köy ortaokulunda eğitimini tamamlamıştır. 1960 yılında Azerbaycan Devlet Pedagoji Enstitüsünden mezun olmuştur. 1960-1962 yılları arasında Soltanlı köy ortaokulunda dil ve edebiyat öğretmeni olarak çalışmıştır. 1962'de Azerbaycan Devlet Pedagoji Enstitüsü Azerbaycan Dilbilimi Anabilim Dalında doktorayı kazanmıştır. 1967 yılında “Abdurrahimbey Hagverdiyev'in Dram Dili” adlı doktora tezini, 1988 yılında “Azerbaycan Sovyet Hiciv Nesrinin Dili. 1920-1940 (mizah dili, araç ve yöntemleri)” adlı post-doktora tezini savunmuştur. 27 Kasım 1990'dan beri profesördür.

G. Kazımov Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesinde öğretim görevlisi (1965-1969), kıdemli öğretmen (1969-1971), doçent (1972-1988), profesör (1990-1998) olarak çalışmıştır. 1989-1997'de Pedagoji Üniversitesi Filoloji Fakültesinin dekanı olarak görev yapmıştır. Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesinde Doktora Tezi Savunma Komisyonu Başkan Yardımcısı (1990-1994), Yüksek Tasdik Komisyonu Jüri Üyesi (1996-1999), Nesimi Dilbilim Enstitüsünde baş araştırmacı (1999-2001) olarak çalışmıştır. 2001-2015 yıllarında aynı Enstitüde Azerbaycan Diyalektolojisi Şubesinin müdürlüğünü yapmıştır.

Farklı yıllarda Milli Eğitim Bakanlığında Filoloji Alanında Bilim Kurulu üyeliği (1979-2007), Nesimi Dilbilim Enstitüsünde Tez Savunma Komisyonu üyeliği (2000-2015), Doktora Eğitimi Koordinasyon Kurulu üyeliği (2001'den beri) yapan Kazımov, Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi (1965-1998), Nahcivan Üniversitesi (1999-2002), Bakü Kızlar Üniversitesi (2003-2014), Azerbaycan Öğretmenler Enstitüsü (2009-2016), Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi Guba Şubesi (2002-2015), Bakü Slavyan Üniversitesi (2006-2007) gibi yüksekokullarda uzun süre ders vermiş,

Dil, Edebiyat ve Eğitim Araştırmaları

doktora tez danışmanlığı yapmış, filologların yetişmesine büyük katkı sağlamıştır.

Prof. Dr. G. Kazımov geniş çaplı araştırma alanı ve bilimsel ilgi çemberi olan bir bilim adamıdır. Çağdaş Azərbaycan Türkçesinin yapısı, dil tarihi, edebi dil, edebiyatbilimi, üslup, etimoloji, sözlükbilim, deyimbilim, dil öğretimi, yazılı anıtlar, folklor, âşık yaratıcılığı, klasik ve çağdaş yazarların dilinin sanatsal özellikleri üzerine çok değerli makale ve kitapları bulunmaktadır.

Başlıca eserleri şunlardır:

Azərbaycan dilindən təcrübi məşğələlər (1973), Yazıçı və dil (1975), Komik-bədii vasitələr (1983), Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları (1987), Qurbani (1990), Qurbani və poetikası (1996), Sənət Düşüncələri (1997), Dilimiz - tariximiz (1998), Azərbaycan dili. (7-8-ci siniflər üçün) (1998), Türk dili (7-8-ci siniflər üçün) (1994), Azərbaycan dili (8-9-cu siniflər üçün) (2003), Azərbaycan dilinin tarixi. Ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər (2003), Dil, tarix, poeziya (2005), Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis) (2007), Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin inkişaf tarixi (2010), Homerin poemaları və “Kitabi-Dədə Qorqud” (2015), Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası (2019) vs.

2008-2010'da “Nurlan” yayınevinde on ciltten oluşan “Seçilmiş Eserleri” yayınlanmıştır.

DİLÇİLİK / DİLBİLİMİ

BÖLÜM 1

“YALAN” KONSEPTİNİN KOQNİTİV SEMANTİKASI

Vəfa Elxan qızı Allahverdiyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim

Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan

vefabsu@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-3429-7311

GİRİŞ

Məqalədə insanların həyatında mövcud olan universal xarakterli “yalan” konsepti təhlil edilir. Yalanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, insan ona məlum olan hər hansısa bir məlumatı ünsiyyət zamanı şüurlu surətdə başqa şəkildə ifadə edir.

Tədqiqat müasir dilçilikdə aktual olan koqnitiv yanaşma çərçivəsində aparılmışdır. Koqnitiv linqvistika müasir dilçiliyin aparıcı sahələrindən biridir. Koqnitiv dilçilik dilin insanın bütün əqli və idraki prosesləri ilə sıx bağlı olması fikrinə əsaslanır. Koqnitiv dilçilik elmi psixologiya, kulturologiya, leksika, semasiologiya, etimologiya, psixolinqvistika, sosilinqvistika, etnolinqvistika və s. kimi bir neçə sahəni özündə birləşdirir. “Konsept” koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışı kimi milli-mədəni düşüncənin linqvistik vahidlərlə formalaşmış mental strukturudur. Konseptlərin köməyi ilə insan şüurunda müəyyən obrazlar, mənalılar formalaşır.

Məqalədə “yalan” konseptinin təhlili təmsalında Azərbaycan dünyagörüşünün xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə çalışdıq. Burada bu konseptin sahəsini təmsil edən əsas leksik vahidlər, atalar sözləri və məsəllər nəzərdən keçirilir.

Tədqiqat olunan konseptin Azərbaycan dilində verbal ifadəsi üçün istifadə olunan linqvistik vasitələrin təhlili nəticəsində tərəfimizdən gəldiyimiz qənaətlər göstərir ki, dilimizdə yalan, bir qayda olaraq, mənfi qiymətləndirilir, yalançı subyektin həqiqəti təhrif edən mənəviyyətsiz və ya əxlaqsız davranışı kimi qəbul edilir.. “Yalan” konsepti xeyli sayda müxtəlif dil vahidləri vasitəsilə obyektivləşir. Araşdırılan konseptin mənalılarının müxtəlifliyi onun əsas konseptual istiqamətlərinin nüvə-periferik təsnifatını əks etdirən müəyyən sxem şəklində strukturunu açmağa imkan verir. Konseptin nüvəsi əsas, ən

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

xarakterik xüsusiyyətləri əks etdirir. Periferiya daha az əhəmiyyətli assosiasiyalardan ibarətdir.

ƏSAS HİSSƏ

Müasir dilçiliyin nailiyyətləri sayəsində dilin formalaşmasında və fəaliyyət göstərməsində insan amilinin aparıcı rolunu alimlər artıq çoxdan etiraf edirlər.

İnsan, dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi dilçilərin diqqətini hələ XIX əsrdə cəlb etmişdir. Həmin vaxtdan mentallığın yeni vahidini müəyyənləşdirmək cəhdləri başlanır. Linqvistik tədqiqatlarda antroposentrik yanaşmanın tətbiqi dilin mövcudluğunun müxtəlif təzahürlərini nəzəri cəhətdən birləşdirməyə imkan verir. Müasir antroposentrik paradiqma koqnitiv dilçilik və linqvokulturologiya çərçivəsində formalaşır.

Məlumdur ki, XX əsr dilçiliyi tədqiqatçıları dil və şüurun əlaqəsi, insanın obyektiv reallığı dərk etməsi, mental strukturların dildə əks etdirilməsi problemləri ilə qarşı-qarşıya qoyan koqnitiv istiqamətə doğru yön almışdır. Koqnitiv dilçilik müasir dilçiliyin ən intensiv inkişaf edən istiqamətlərindən biridir, müasir dünya dilçiliyinin konsepsiyalar paradiqmasında öz yerini möhkəm tutmuşdur. Burada səmərəli tədqiqat sahəsi obyektiv gerçəkliyin bu və ya digər fraqmentlərinin dil vasitəsilə modelləşdirilməsidir. Bütövlükdə dil üçün xarakterik olan antroposentrizm əksər linqvokoqnitiv tədqiqatların ümumi istiqamətini xarakterizə edir: tədqiqatın mərkəzində insan, onun daxili aləmi, etik və estetik idealları, ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsi durur. Koqnitiv dilçilik diqqət mərkəzində ümumi koqnitiv mexanizm, koqnitiv alət – informasiyanın təsvirində (kodlaşdırılmasında) və transformasiyasında rol oynayan işarələr sistemi kimi dilin dayandığı linqvistik istiqamətdir (Kubryakova). Müasir koqnitiv dilçilik bir ümumi predmeti – idrakı özünəməxsus metodlarla araşdıran çoxsaylı elmlərdən biridir.

Dilçilikdə koqnitiv dilçiliyin yaranması Duysburqda (Almaniya – 1989) keçirilən elmi konfransdan etibarən hesab edilir. Burada koqnitiv dilçilik üzrə assosiasiyanın yaradılması elan edilmiş və bununla da o, ayrıca linqvistik istiqamətə çevrilmişdir. Müasir koqnitiv dilçiliyin yaranması amerikalı müəlliflər R. Lanqakerin, C. Lakoffun və bir sıra başqa dilçilərin əsərləri ilə bağlıdır.

Koqnitiv paradiqma təsdiq edilənədək dilçilik dildə əks olunan mental mexanizmlərin öyrənilməsinə çoxsaylı semantik tədqiqatlarda dəfələrlə müraciət etmişdi. Lakin ekstralingvistik olan hər bir şeydən tamamilə “təmizlənməyə”, dəqiq bir elm kimi “saf dilçilik” zirvəsində qalmağa çalışaraq, dildə təzahür edən təfəkkürün müəyyən spesifik

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

aspektlərini izah edə bilən ekstralingvistik amilləri öz hüdudlarından kənara qoyurdu. Koqnitiv dilçilik, əslində, elmlərarası paradigma olmaqla, bu baryeri dəf edir. Koqnitivistika elminin fənlərarası təbiəti onun birləşdirdiyi fənlərin sayı ilə sübut olunur: fəlsəfə, koqnitiv psixologiya, dilçilik və s.

Koqnitiv yanaşma ciddi lingvistik, struktur yanaşmadan fərqli olaraq, lingvistik və qeyri-lingvistik biliyi bir-birindən ayırmır, əksinə, onları insanın dilinin, təfəkkürünün və dünyasının qarşılıqlı əlaqəsindən irəli gələn vahid bütöv kimi nəzərdən keçirir.

Koqnitiv dilçiliyin inkişafı lingvokulturologiya ilə qarşılıqlı əlaqədə baş verir. Bir çox mütəxəssislər haqlı olaraq qeyd edirlər ki, koqnitiv dilçilik və lingvokulturologiya vahid elmi sahə çərçivəsində inkişaf edir.

Koqnitiv dilçilikdə hər biri bir-birindən fərqlənən bir neçə istiqamət vardır:

- kulturoloji: konseptlərin müxtəlif elmlərin məlumatlarına əsaslanaraq mədəniyyət elementləri kimi tədqiq edilməsi (Y. S. Stepanov). Bu cür tədqiqatlar adətən de-fakto fənlərarası xarakter daşıyır, sırf dilçiliklə bağlı deyil, baxmayaraq ki, onlar dilçilər tərəfindən də həyata keçirilə bilər (bu, bizə bu yanaşmanı koqnitiv dilçilik çərçivəsində nəzərdən keçirməyə imkan verir); dil bu halda konseptlər haqqında bilik mənbələrindən yalnız biri kimi çıxış edir;

- lingvokulturoloji: lingvistik vahidlər tərəfindən milli dil mədəniyyətinin elementləri kimi adlandırılan konseptlərin bu mədəniyyətin milli dəyərləri və milli xüsusiyyətləri ilə əlaqəli tədqiqi: “dildən mədəniyyətə doğru” istiqamət (S. Q. Vorkaçev, V. İ. Karasik, Q. Q. Slışkin, Q. V. Tokarev);

- məntiqi: konseptlərin dil formasından birbaşa asılı olmayaraq məntiqi metodlarla təhlili (R. İ. Pavilenis);

- semantik-koqnitiv: dilin leksik və qrammatik semantikasının konseptlərin məzmununa giriş vasitəsi kimi və onların dilin semantikasından konseptosferə qədər modelləşdirilməsi vasitəsi kimi öyrənilməsi (A. P. Babuşkin, N. N. Boldırev, Q. V. Bıkova, E. S. Kubryakova, Z. D. Popova);

- fəlsəfi-semiotik: işarənin koqnitiv əsasları araşdırılır (A. V. Kravçenko). [Veysəlli, 2015: s. 97].

İnsan yaddaşında baş verən, eləcə də lingvistik bildirişlərin qurulması və başa düşülməsini müəyyən edən proseslərin ayrılmaz qarşılıqlı əlaqəsi haqqında ideya koqnitologiyanın inkişafının mühüm nəticələrindən hesab olunur.

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

Koqnitiv dilçilikdə konseptin təbiətinin öyrənilməsinə böyük əhəmiyyət verilir. Konseptlər kollektiv dil şüurunda mühüm yer tutur və buna görə də onların öyrənilməsi son dərəcə aktual problemə çevrilir. Konsept termini son zamanlar dilçilikdə geniş istifadə olunur. Lakin “konsept” termininin ümumi qəbul edilmiş tərfi həm yerli, həm də xarici dilçilikdə hələ ki mövcud deyil. Konseptin məzmununun anlaşılması daim dəyişir və inkişaf edir. Tədqiqatçılar yekdil fikirdədirlər ki, konsept koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışı, əqli, müşahidə olunmayan bir kateqoriyadır və “bu, onun izahı üçün geniş imkanlar açır, çünki konsept kateqoriyası filosofların, məntiqçilərin və psixoloqların araştırmalarında özünü göstərir, o, özündə bütün bu qeyri-lingvistik interpretasiyaların, şərhlərin izlərini daşıyır (İ. A. Sternin).

Konseptin müasir şərhinin qeyri-müəyyənliyi konseptin fənlərarası xarakter daşması ilə yanaşı, həm də mürəkkəb və çoxölçülü bir fenomen olması ilə bağlıdır.

Koqnitiv lingvistikada yaranmış elmi istiqamətləri səciyyələndirərək bir neçə əsas yanaşmanı qeyd edirlər: psixoloji, məntiqi, fəlsəfi, kulturoloji və integrativ (M. Vlad. Pimenova).

Başqa bir təsnifat da mövcuddur. Tədqiqatçılar burada beş yanaşmanı fərqləndirirlər: lingvokoqnitiv hadisə, psixolingvistik hadisə, mücərrəd elmi anlayış, mədəniyyətin əsas vahidi, lingvokulturoloji hadisə [Ироророр, 2009: s. 117].

V. A. Maslova hesab edir ki, indi dilçilik elmində konseptin anlaşılmasında üç əsas yanaşmanı göstərmək olar:

Birinci yanaşmanın nümayəndələri (Y. S. Stepanov və başqaları) konsepti nəzərdən keçirərkən daha çox kulturoloji aspektə diqqət yetirirlər.

İkinci yanaşmanın tərəfdarları (T. V. Bulıgina, A. D. Şmelev, N. F. Alefirenko və başqaları) koqnitiv dilçiliyə lingvistik işarənin semantikasının cəlb edilməsini konseptin məzmununun formalaşmasının yeganə vasitəsi hesab edirlər.

Üçüncü yanaşmanın tərəfdarları (D. S. Lixaçev, Y. S. Kubryakova və b.) hesab edirlər ki, konsept sözün mənasından bilavasitə yaranmır, sözün mənası insanın şəxsi və xalq təcrübəsi ilə toqquşmasının nəticəsidir, yəni konsept sözlə reallıq arasında vasitəçidir [Маслова, 2021: с. 198].

Konsept “digər məsələlərlə yanaşı, bilik məkanında bu konseptləri birləşdirən münasibətlər də daxil olmaqla, mətnin dünya modelinin bir hissəsi” kimi başa düşülür (V. N. Denisenko).

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

“Konsept, sanki insanın şüurundakı mədəniyyətlərdir; mədəniyyət konsept formasında insanın mental dünyasına daxil olur. Digər tərəfdən, konsept vasitəsilə insan – “mədəni dəyərlərin yaradıcısı” kimi deyil, sırası, adı bir insan kimi özü mədəniyyətə daxil olur və bəzi hallarda isə ona təsir də edir [Piriyev, 2012: s. 77].

Konseptlər yalnız düşünülmür, onlar yaşanır. Onlar emosiyalar, simpatiya və antipatiyalar, bəzən isə qarşıdurmalar predmetidir. Konseptin məzmununa həm anlayış, həm də onu mədəniyyət faktına çevirən məqamlar, eləcə də müasir assosiasiyalar (bundan əlavə, mədəniyyət konseptinə münasibətdə onlar çox vaxt həlledici olur), qiymətləndirmələr, təcrübələr, yaşanılanlar, presedent mətnlərinin tərkibinə daxil olmaq imkanı və s. daxildir (V. N. Denisenko).

Dilçilər konsept anlayışı altında sözün məna potensialını onun konnotativ elementləri ilə birlikdə başa düşürlər.

Semioloqlar konseptdə əsas diqqəti kulturoloji aspektə yönəldirlər. Konsept həm mədəniyyətin əsas vahidi, həm də onun koqnitiv mərkəzi, “insanın mental dünyasında mədəniyyətin əsas özəyi”dir (Y. S. Stepanov).

Koqnitiv yanaşmanın nümayəndələri konseptin mahiyyətinin dərk edilməsində mental xarakterli hadisələri əsas götürürlər.

Beləliklə, konsept insanın düşüncə kodunun əsas vahidi olan, nisbətən nizamlı daxili quruluşa malik diskret mental formalaşma kimi müəyyən edilir. Konsept şəxsiyyətin və cəmiyyətin idrak (koqnitiv) fəaliyyətinin nəticəsidir və əks olunan predmet və ya hadisə haqqında, bu informasiyanın ictimai şüur tərəfindən interpretasiyası və ictimai şüurun bu hadisəyə və ya predmetə münasibəti haqqında kompleks, ensiklopedik informasiyanın daşıyıcısıdır.

Tədqiqatımızın məqsədi Azərbaycan dilində ən mürəkkəb konseptlərdən biri olan “yalan” konseptinin strukturunu obyektivləşdirən dil vasitələrini təhlil etməkdir. Bu mental vahidin semantik məkanı yüksək ictimai əhəmiyyətinə görə tərəfimizdən seçilmişdir. Yalan, təəssüf ki, insan həyatında çoxsaylı forma və təzahürlərdə əksini tapmış bir hadisədir. İnsanlar yalanla tez-tez üzləşirlər. Bəzi insanlar bir-birlərini şəxsi ünsiyyətdə aldadırlar, bu zaman istənilən fayda və mənfəəti əldə etməyə çalışırlar, ticarətdə fırıldaq işlədirlər, reklamda yalan danışırırlar, kütləvi informasiya vasitələrində azğınlıq edirlər, siyasətdə “hiyləgər və zirək oyunlar oynayırırlar”, həyatın bütün sahələrində bir-birlərindən müxtəlif vasitələrlə istifadə etməyə çalışırlar, yalandan silah kimi istifadə edirlər. Yalanlar sosial amil kimi bəzi insanların həyatında o qədər möhkəm yer alıb ki, hətta bir sıra peşələrdə (jurnalistika, siyasət, hüquq, diplomatiya,

teatr, kino) “yalan sənəti”nə yalnız peşəkarcasına yiyələnməklə uğur qazanmaq olar.

Son zamanlar humanitar elmlərdə, o cümlədən dilçilikdə yalan, aldatma, uydurma, dezinformasiya və s. mahiyyətinin dərk edilməsi problemlərinə maraq artmaqdadır. Bu problemlərə toxunan hər bir tədqiqatçıda dərhal bu anlayışların məzmununun ümumiliyi və ya fərqliliyi haqqında sual yaranır.

Yuxarıda göstərilən sözlər bir konseptin obyektivləşdirmə vasitələridirlər. Belə ki, Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində qeyd edilir: “**YALAN** is. Aldatmaq məqsədi ilə deyilən əsilsiz söz (doğru, gerçək ziddi). Yalan söyləmək. – *Surxay öz yalanından utanıb qıpqırmızı oldu.* M.Hüseyn” [Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006: s. 513].

Demək olar ki, eyni tərif digər izahlı lüğətlərdə də verilir. Məsələn, Ağamusa Axundovun 2005-ci ildə nəşr edilmiş bircildlik Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində qeyd edilir: **YALAN** – is. doğru danışmamaq [Axundov, 2005: s. 435].

Həqiqətin qəsdən təhrif edilməsi, demək olar ki, bütün təriflərdə yalan adlanır. Doğrudan da, həqiqətə uyğun olmayan məlumatların qəsdən ötürülməsi adətən yalan hesab olunur. Yalançının məqsədi həmsöhbətin dezinformasiya edilməsi, şifahi və qeyri-şifahi ünsiyyət vasitələri ilə ona yanlış məlumat vermək, onda işlərin real vəziyyətinə uyğun gəlməyən təsəvvür formalaşdırmaqdır.

Bəzi insanların cəmiyyətdə varlığını şərtləndirən antropoloji fenomenlər arasında yalan xüsusi yer tutur. “Yalan” konsepti milli xarakter daşıyır. “Yalan” məfhumu hər hansı bir dilin və ya hər hansı bir millətin fərdi xüsusiyyəti deyil, ümumbəşəri konseptdir. “Yalan” konsepti bütün bəşəriyyət üçün, hər bir millət üçün eynidir, kiçikdən böyüyə qədər bütün insanlar yalanın nə olduğunu bilirlər, yəni bu isə o deməkdir ki, konsept universal və çoxfunksionaldır. Çünki “yalan” anlayışının özü hər bir dildə mövcuddur, bu, cəmiyyətdə daha çox etik norma hesab olunur. O, həmçinin yaş kateqoriyaları, sosial status, maddi sərvət, peşə, dini etiqad, cinslə məhdudlaşmır. Demək olar ki, hər bir insanın dünyagörüşündə “yalan” konsepti ilk növbədə aldatmaya işarə edir. “Yalan” konsepti mənfi çalara malikdir. Bu konsept fəlsəfi, teoloji, linqvistik, psixoloji, hüquqi, məişət nöqtəyindən nəzərdən nəzərdən keçirilir. Həmçinin hər bir dində “yalan danışma!” əmri qeyd edilir. Avropada məhkəmə zamanı şahidlər müqəddəs kitabı and içirlər ki, “yalana şahidlik etməyəcəklər”.

İstənilən halda insanın yalan danışma səbəbi çox ola bilər. Tədqiqatçıların qənaətinə görə, insanlar qorxu və qorxaqlıq səbəbindən yalan danışır, ikinci yerdə yaxınlarına olan sevgi, mərhəmət, şəfqət,

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

onları qorumaq, müdafiə etmək arzusu dayanır, daha sonra yalan egoist niyyətlərdən, motivlərdən də qaynaqlanır, irəli gəlir, nəzakətdən yalan danışanlara da rast gəlinir, yalan şöhrətpərəstlik, həsəd, dostlara sədaqətə görə də olur, həmçinin prestij, nüfuz, flirt naminə və s. üçün də yalan danışanlar olur.

Bu baxımdan yalan insanların davranışında ən təhlükəli ünsürlərdən birinə çevrilir, ilk növbədə o, insanı biliklər, dəyərlər dünyasında səhv istiqamətə yönəldir, çaşdırır, sanki kor edir. O, insanlararası münasibətlərə destruktiv, dağıdıcı təsir göstərir, insanlar arasında etimadı sarsıdır.

“Yalan” konseptinin məzmunu aşağıdakı əlamətləri əhatə edir:

1) hiylə ilə kimisə qəsdən çaşdırmaq, yanlış istiqamətə yönəltmək;

2) yalana məruz qalan, aldadılmış şəxsin vəziyyəti;

3) səhv, yanlış, bir şey haqqında yanlış, səhv təsəvvür, illüziya;

4) həqiqətin təhrif edilməsi, düz, doğru olmayan bir şey, qeyri-həqiqət.

“Yalan” anlayışının konseptual təhlili bizə aktiv yalan, passiv yalan, böhtan, mübaliğə (şişirtmə), yaltaqlıq, bəhanə və əməli riyakarlığı ayırd etməyə imkan verir.

Aktiv yalan – öz mənafeyini, maraqlarını və ya özünü qorumaq, müdafiə etmək üçün deyilən yalan sözlərdir.

Böhtan – kimisə şərhləyən, ləkələyən yalandır.

Mübaliğə – nəyisə reallıqla, gerçəkliklə müqayisədə şişirdilmiş, böyüdülmüş ölçülərdə təqdim etmək, nəyəsə həddindən artıq əhəmiyyət vermək.

Yaltaqlıq – Öz şəxsi xeyri və ya birinin yanında öz qiymətini artırmaq üçün başqasının qabağında alçalaraq onun istədiyinə uyğun hərəkətlər etmə, riyakarcasına onu tərifləmədir.

Passiv yalan – doğru informasiya barədə susmaq, həqiqi məlumatın susaraq gizlədilməsi. “Sükutla yalanın ifadə olunması” da xüsusi diqqət çəkən məqamlardandır. Bəzi tədqiqatçılar yalanın söylənilib-söylənilməməsinə əhəmiyyət vermirlər və həqiqəti susaraq gizlətməyin özünün də yalanın söylənilməsi qədər yalan olması fikrini qeyd edirlər.

Əməli riyakarlıq – kimisə çaşdırmaq üçün daxili aləminə uyğun olmayan rol və ya obrazı öz üzərinə götürmək, yalandan özünü başqasının yerində göstərmək, aktyorluq, artistlik etmək, məsələn: xəstə olmadığı halda özünü xəstə kimi qələmə vermək, özünü xəstəliyə qoymaq; özünü ölüliyə vurmaq və s.

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

Azərbaycan dil mədəniyyəti özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Bu mövzuda məqalə yazmaqda məqsədimiz “yalan” konseptinin təhlili nümunəsində Azərbaycan dünyagörüşünün xüsusiyyətlərini müəyyən etməkdir. “Yalan” konsepti Azərbaycan dilində bir çox məna və söz formaları, frazeoloji vahidlər, atalar sözləri, məsəllər, cümlələr və mətnlər vasitəsilə reallaşır. Onlar mürəkkəb bir quruluşa malikdirlər, burada nüvə, yaxın və uzaq periferik sahələr müəyyən edilir.

Tədqiq olunan konsept özünün milli-mədəni orijinallığı ilə seçilir: azərbaycanlı insan üçün bu konseptə daha emosional münasibət, onun məna komponentləri üzərində düşünmək səciyyəvidir.

Azərbaycan dil mədəniyyətində *aldatma, fırıldaq, dələduzluq* (özgənin, başqasının əmlakını, var-dövlətini, pulunu ələ keçirmək hüququna sahib çıxmaq məqsədi ilə aldatma və ya etibardan sui-istifadə), *saxtakarlıq, falş, qeyri-səmimilik, ikiüzlülük, riyakarlıq, hiylə, həqiqətin qəsdən təhrif edilməsi, juliklik, uydurma, fantastika, illüziya* (hisslərin, duyğuların aldadılması, gözə görünən, zahiri bir şey) “yalan” lekseminə yaxın anlayışlardır.

Azərbaycanlılarda “yalan” konseptinin nüvə zonasında *mənfi qiymətləndirmə və doğru olmayan, həqiqətə uyğun olmayan* koqnitiv əlamətlərini aşkar edirik.

Aparılan linqvistik material seçimi göstərir ki, konseptin nüvə zonasını təşkil edən mərkəzi hissəsini əsas vahidin semantikasi – konseptin adı, yəni *yalan* isminin məhz özü daha tam şəkildə əks etdirir.

Azərbaycan dilində “yalan” konseptini obyektivləşdirən dil vahidlərinin semantikasında ayrı-ayrı əlamətlərin təcəssümünü nəzərə alsaq, belə hesab etmək olar ki, konseptin nüvəsinə təkcə “yalan” ismi deyil, həm də *aldatma, qeyri-həqiqət, doğru olmayan* leksemləri, eləcə də hərəkət və ya fəaliyyət bildirən əsas fellər, yəni *yalan danışmaq, aldatmaq* felləri aiddir.

Yaxın periferiya zonasında “yalan” konsepti *mənfi emosiyalar* ümumi koqnitiv əlamətinə malikdir. “Yalan” konseptində *xəyanət, fırıldaqçılıq, saxtakarlıq, dələduzluq* koqnitiv əlamətləri ortaya çıxır.

Azərbaycan dilində “yalan” konseptinin periferiyasının yaxın hissəsini təşkil edən sinonimik paradiqma aşağıdakı sözləri əhatə edir: *cəfəngiyyat, uydurma, ikiüzlülük, riyakarlıq, dezinformasiya, saxtakarlıq, sünilik, yalan şahidlik, gop.*

Yalanın özünəməxsus növ və ya təzahür formalarından başqa, konseptin arxitektikasının bu hissəsi öz semantikasi üzrə diferensiallaşdırılmış dil vahidlərini əhatə edir, məsələn:

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

- yalana mücərrəd məfhum kimi işarə edən leksemələr: *yalançılıq, ikiüzlülük, riyakarlıq, saxtakarlıq, fırıldaqçılıq, qeyri-səmimilik, hiyləgərlik, bəhanəçilik, rüsvayçılıq, şarlatanlıq*;

- hərəkət (verbal və ya qeyri-verbal) yerinə yetirən şəxslərin (subyektlərin) adları: *yalançı, böhtançı, şərçi, şərçil, ikiüzlü, riyakar, hiyləgər, fitnəkar, fırıldaqçı, dələduz, saxtakar, şarlatan, yalançı şahid, biabırçı*;

- yalanın bu və ya digər hərəkət, əməl formasında təzahürlərini bildirən leksemlər: *ssenari qurma, şou göstərmə, fırıldaq, maxinasiya, maskarad, mistifikasiya, falş*;

- nominativ konsept məkanının nüvə və periferik vahidlərindən əmələ gələn sifətlər: *yalançı, saxtakar, aldadıcı, böhtançı, şərçi, şərçil, hiyləgər, ikiüzlü, riyakar, süni, fitnəkar, fırıldaqçı, qeyri-səmimi, qeyri-düzgün, vicdansız, mənaviyyatsız*;

- yalnız nitq hərəkətini ifadə edən leksemlər: *yalan danışmaq, həqiqəti söyləməmək, düz danışmamaq, yanlış məlumat vermək, dezinformasiya yaymaq, yalandan şahidlik etmək*;

- nitq hərəkəti bildirməyən leksemələr: *ikiüzlülük etmək, ikiüzlü olmaq, hiyləgərlik etmək, saxtakarlıq etmək, saxta olmaq, böhtan atmaq, şərləmək, fırıldaqçılıqla məşğul olmaq, dələduzluq etmək, cəfəngiyyatla məşğul olmaq, juliklik etmək*.

“Yalan” konseptinin uzaq və kənar periferiya zonaları *nəşə qeyri-ciddi bir məqam, qaçılmaz hadisə, gizli bir şey* əlamətlərini aşkar edir.

Bundan əlavə, “yalan” konseptində biz *qəsdən edilən bir hərəkətin* əlamətini də görürük. Əksər hallarda yalan şüurlu şəkildə, qəsdən edilir və adətən konkret situasiyalarda şəxsi və ya sosial üstünlüklərə nail olmaq istəyindən qaynaqlanır. Amma yalan danışmaqda məqsəd mütləq fayda əldə etmək deyil. Çılğın və coşqun təxəyyülə malik insanlar “çılpaq” bir faktın təqdimatı ilə məhdudlaşa bilmirlər, həmin faktı mütləq “bəzəmli”, rəngarəng və unudulmaz təəssürat buraxan rəngli detallarla zənginləşdirməlidirlər. Bu zaman *goplama, uydurma* koqnitiv əlamətlərinin şahidi oluruq.

Aparılan təhlillərə əsasən periferiyanın uzaq hissəsini təşkil edən dil vasitələrini bir neçə qrupa bölmək olar: sərhəd xarakterli fellər, frazeologizmlər, atalar sözləri və məsəllər.

Sərhəd xarakterli fellər, yəni yalan, aldatma niyyəti yalnız müəyyən kontekstdə müşahidə olunur: qeybət etmək, yanlış təsəvvür yaratmaq, fantaziya etmək, ifşa etmək, dolandırmaq, atmaq və s.

Qeyd olunan leksemlərin semantik quruluşunda yalan mənasının inkişaf potensialı müşahidə edilir.

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

Periferiya zonasına həmçinin azərbaycandilli cəmiyyətin yalana münasibətini əks etdirən frazeologizmlər, atalar sözləri və məsəllər aid edilir.

“Yalan” konsepti haqqında daha dolğun təsəvvür əldə etmək, ona xas olan əlavə əlamətləri aşkar etmək üçün frazeoloji vahidlər tutarlı mənbə hesab olunur. Çünki frazeoloji vahidlər həyat tərzini, ənənəvi təsəvvürləri, dəyər, qiymətləndirmə normaları və stereotiplərini, milli spesifik konseptlərdə təsbit edilmiş, möhkəmlənmiş davranış modellərini aydın şəkildə təsvir edir. Frazeoloji fond vahidləri xüsusi kulturoloji statusa malik olan xüsusi dil işarələridir, çünki formalaşmasının özündə, obrazların seçilməsində onların milli-mədəni stereotiplər və etalonlarla əlaqəsini izləmək olar. Onlar milli səciyyə daşımaqla, öz məkanları vasitəsilə Azərbaycan dil mədəniyyəti daşıyıcılarının düşündükləri kateqoriyaları və ətraf aləmin dərk edilməsi və şərh edilməsi üçün yerləşdirildikləri çərçivələri reallaşdırırlar.

Azərbaycan dilinin frazeoloji fondu bu konsepti əks etdirən çoxsaylı vahidlərin mövcudluğunu göstərir: *barmağına sarımaq, barmağına dolamaq, nağıl danışmaq, beynini dumanlandırmaq, qarmağına keçirmək, tora salmaq, rol oynamaq, artistlik etmək, aktyorluq etmək, aferistlik etmək, komediya çıxartmaq, maskalanmaq, maska geymək, maskasını yırtmaq, çirkab yaxmaq, qara yaxmaq, çirkli əməllər törətmək, gözə kül üfürmək, gözdən pərdə asmaq, beynini doldurmaq, qulağını doldurmaq, tülkü həccə gedir, quyruğunu bulamaq, ilan kimi qıvrılmaq, ümidlərini boşa çıxartmaq, ümidini puç etmək, axmaq yerinə qoymaq, adına çıxmaq, qatığa qara demək, ağa qara, qaraya ağ demək, başını aldatmaq, siçan-pişik oynamaq, gözlərini qaçırtmaq, yağlı vədlər vermək, yağlı dilini işə salmaq, yoldan çıxartmaq, üstünə qoymaq, birin üstünə beş qoyub danışmaq, yalanının üstü açılmaq, eyham vurmaq, üstüörtülü söz demək, örtülü danışmaq, insan cildində şeytan, başını aldatmaq, boş-boş danışmaq, yarı yolda qoymaq, ikibaşlı danışmaq, yola vermək, üzə durmaq, fırıldaq işlətmək, yalan yaymaq, özünü ölüliyə vurmaq, özünü xəstəliyə qoymaq və s.*

Yalan münasibəti insanın müəyyən fiziki hərəkətləri, duyğuları, emosiyaları və ya bunların olmaması ilə müşayiət olunur. Əksər hallarda “yalan” mənasını daşıyan frazeoloji vahidlər ekspressivliyi, ifadəliliyi ilə seçilir, istehza, laqeydlik, etinasızlıq çalarlarına malik olur: *nağıl danışmaq, gözünə kül üfürmək* və s.

“Yalan” mənasını daşıyan frazeoloji vahidlərin təhlili göstərir ki, bu frazeologizmlər yalnız emosional-ekspressiv koloritinə görə

Dil, Edebiyat və Eğitim Araşdırmaları

deyil, həm də semantika baxımından struktur quruluşunun mürəkkəbliyi ilə fərqlənirlər.

Xalqın müdrikliyi və ruhunun onun atalar sözləri və məsəllərində aydın, parlaq şəkildə əksini tapmasını artıq uzun zamandır ki, şahidiyik. Onlar insan həyatının ən müxtəlif tərəfləri haqqında mühakimələrin aforistik yığcamlığı ilə xarakterizə olunur. Təəccüblü deyil ki, onlar təkcə filoloqların deyil, tarixçilərin, yazıçıların, filosofların da araşdırmalarının əvəzolunmaz materialına çevrilirlər. Atalar sözləri və məsəllər ağızdan ağıza ötürülərək cırlanır, təkmilləşir, son dərəcə dəqiqlik, kəsərlilik, yığcamlıq əldə edir. Hər bir xalqın məişət xüsusiyyətlərini, tarixi taleyini, milli kimliyini əks etdirən özünəməxsus atalar sözləri və məsəlləri vardır. Bu atalar sözləri və kəlamlarını bilmək yalnız dilin daha yaxşı mənimsənilməsinə deyil, həm də xalqın düşüncə tərzinin, təfəkkürünün və xarakterinin daha yaxşı başa düşülməsinə kömək edir. Kəsərli və obrazlı Azərbaycan dili atalar sözləri ilə xüsusilə zəngindir. Onlarda insan münasibətlərinin və təcrübələrinin sonsuz müxtəlifliyi əks edilmişdir. Atalar sözləri və məsəllərin şərhı, onların təhlili, təfsiri zəruri və faydalı işdir. Bu, bu və ya digər dilin daşıyıcılarının hər hansısa bir hadisəsi ilə ənənəvi münasibət qurmağa, habelə müəyyən bir milli xarakteri dərk etməyə kömək edir.

Azərbaycan dil daşıyıcılarının “yalan” konseptinin uzaq periferiyasında təzahürünü tapdığı atalar sözləri və məsəllərə olan ənənəvi münasibətini nəzərdən keçirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, ehtimal edildiyi kimi, araşdırılmış atalar sözlərindən və məsəllərindən çoxu yalana qarşı mənfi münasibət bildirir: *Cidani çuvalda gizlətmək olmaz; Yalançı Allahın düşmənidir; Yalançı özünün düşmənidir; Adamın dili ilə ürəyi bir olsun gərək; Yalanın axırı yoxdur; Yalanın ömrü az olar; At kimi üzə durur; Yalan söz üz qızardar; Bilinmir hansı məzhəbə qulluq edir; Yalan cücərər, amma bitməz; Yalan ayaq tutar, yeriməz; Yalan ilə dünyanı gəzmək olar, amma qayıtmaq olmaz; Yalançının ipiylə quyuya düşən quyuda qalar; Yalançı dəyirmandan başı unlu da gəlsə, heş kəs ona inanmaz; Yalançının evi yandı, heç kəs ona inanmadı; Yalançının yaddaşı olmaz; Yalançını sözündən yox, gözündən bil; Yalançı çox and içər; Yüz yalandansa bir doğru yaxşıdır; Hiylə ilə iş görən, möhnət ilə can verər; Hiylə ilə tikilən ev, bəhanə ilə yıxılar; Hiyləbazın şamı yarıyacan yanar; Hiyləgər doqquz ocaq yıxmayınca bir ocaq tikməz; Aldatdım deyən özü aldanar* və s.

Tədqiq olunan atalar sözü və məsəllərdə yalana, saxtakarlığa, fırıldaqçılığa görə cəza təbii olaraq nəzərdə tutulur: *Yalançını*

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

mənzilinəcən qovarlar; Alimin biliyindən, yalançının dilindən yapışarlar;

Bəzi nümunələrdə hiyləgərliyə və yalançının fərasətinə işarə edilir: *Yalançının ipiylə quyuya düşən quyuda qalar;*

Ancaq yalan uzun müddət yaşaya bilməz. Bu qısa ömürlülük tədqiq olunan *“Yalanın axırı yoxdur; Yalanın ömrü az olar; Yalan cücərar, amma bitməz; Yalan ayaq tutar, yeriməz; Yalan ilə dünyanı gəzmək olar, amma qayıtmaq olmaz; Hiyləbazın şamı yarıyacan yanar”* kimi atalar sözlərində vurğulanır;

Bəzi atalar sözlərində ifşa koqnitiv mənası ortaya çıxır: *Yalançının yaddaşı olmaz.*

Dinlə bağlı, Allahın yalana qarşı olduğunu göstərən atalar sözləri də mövcuddur: *Yalançı Allahın düşmənidir;*

Beləliklə, bizi maraqlandıran atalar sözləri və məsəllərini təhlil edərkən Azərbaycan xalqı tərəfindən yalan konseptinə münasibətdə mənfi qiymətləndirmənin müşahidə olunduğunun şahidi oluruq.

“Yalan” konseptinin milli-mədəni özəlliyi ondan ibarətdir ki, azərbaycanlılar arasında bu anlayış qiymətləndirmə xarakteri daşıyır və mənfi qiymətləndirmə üstünlük təşkil edir. İnsanlar ümumilikdə yalanı yalançı subyektin həqiqəti təhrif edən mənəviyyatsız və ya əxlaqsız davranışı hesab edirlər.

Eyni zamanda yalan anlayışı, dildə özünü göstərdiyi kimi, ikitərəfliliyi ilə də diqqəti cəlb edir. Bir proyeksiyada yalan pis (iyrənc yalan), digərində isə yaxşı (müqəddəs yalan) qəbul edilir. Müqəddəs sayılan yalandan kiminsə xeyiri naminə istifadə edilə bilər. Bir kəşfiyyətçinin yalanını, xəstədən sağalmaz xəstəliyi gizlədən bir həkimin yalanını bu hala nümunə gətirmək olar. İkiüzlülük və riyakarlığa günümüzün bir çox peşələrində rast gəlinir: cinayətkarın müdafiəsini quran vəkil, siyasətçi, diplomat, jurnalist və s. Bu, yalanın sosial tərəfidir. Cəmiyyət onun normal fəaliyyət göstərməsi üçün tələb olunan minimumu müəyyənləşdirməlidir. Sərhədsiz yalanlara mənsub cəmiyyət tədricən şizofrenik dilə mənsub cəmiyyətə çevrilə bilər.

Dinləyici mövqeyindən baxsaq, paralingvistik amilləri nəzərə alaraq yalanı üzə çıxarmaq, ifşa etmək olar. Məsələn: yalan danışan insan göz temasından qaçır, gözlərini, baxışlarını gizlədir, qaçırır, qarşısındakının gözüne dik baxa bilmir tərləyir, üzü qızarır və s.

NƏTİCƏ

Beləliklə, yalan konsepti yüksək ictimai, sosial əhəmiyyətə malikdir. Onun öz leksikası, sintaksisi, semantikası və pragmatikası var. Aparılmış təhlil göstərir ki, yalan konsepti xeyli sayda müxtəlif dil vahidləri vasitəsilə (leksik, frazeoloji vasitələr, atalar sözləri, presedent

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

adlar (məsələn, Qurbanəli bəy) və mətnlərdə) obyektivləşir. Verilmiş dil materialının köməyi ilə nəzərdən keçirilən konseptin konkret, xüsusi portreti təqdim edilmişdir. Nüvə və periferiyanın sərhədləri aydın deyil. Nüvə periferiyanın yaxın və ya uzaq zonasından həcmcə çox kiçikdir.

Azərbaycan dilində “yalan” konseptinin verballaşmasında istifadə olunan dil vasitələrinin təhlili nəticəsində əldə etdiyimiz nəticələr göstərir ki, fundamental insani konseptlər ümumbəşəri səciyyə daşıyır və onların müxtəlif insan kollektivlərində müxtəlif səciyyə daşmasını gözləmək üçün heç bir əsas yoxdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. (2005). Bircildlik. – Bakı: Elm. – 452 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. (2006). 4 cildə. IV cild. – Bakı: Şərq-Qərb. – 712 s.
3. Piriye E. R. (2012). *Koqnitiv dilçilik üzrə praktikum*. – Bakı: Mütərcim. – 108 s.
4. Veysəlli F.Y. (2015). *Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri*. – Bakı: Mütərcim. – 120 s.
5. Маслова В.А. (2021). *Введение в когнитивную лингвистику* – М.: Флинта. – 296 с.
6. Прохоров Ю.Е. (2009). *В поисках концепта*. – М.: Флинта. – 176 с.

BÖLÜM 2
YAZIÇI DİLİNİN LÜĞƏTLƏRİ VƏ ONLARIN
XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Şəhla Əhməd qızı Əhmədova

Dörsent

Bakı Slavyan Universiteti

Müasir Azərbaycan Dili kafedrası, Azərbaycan

ORCID ID: 0000-0002-5337-9160

Lüğətçilik insan fəaliyyətinin qədim sahələrindən biridir. Lüğətlər hər əsrdə elmin, mədəniyyətin inkişafına yardım olan vasitələrdən biri sayılmış, dilçilik elminin, ümumiyyətlə, xalqın mədəni səviyyəsinin göstəricilərindən biri hesab edilmişdir.

Lüğətçiliyin tarixi qədim olsa da, bir sıra lüğət növləri son dövrlərdə təşəkkül tapmağa başlamışdır. Bəzi lüğət növləri hələ öz tərtibini gözləyir. Azərbaycan leksikoqrafiyasında tərtibi vacib olan lüğətlərdən biri də yazıçı dilinin lüğətləridir.

Bu sahənin az inkişaf etməsi lüğətin adını ifadə edən terminin də qeyri-sabit olmasına səbəb olur. Belə ki, bu tip lüğətləri “yazıçı lüğəti”, “yazıçı dilinin lüğəti”, “müəllif lüğəti” adlandırırlar. Azərbaycanda müəllif lüğətlərinin tərtibi çox az inkişaf etmişdir. Prof. Qəzənfər Kazımovun “Dağılan tifaq” əsərinin lüğətini tərtib etmək cəhdini bu tip lüğətlərin tərtibində ilk nümunə hesab etmək olar. Prof. Q.Kazımov bu haqda yazır: “Hər hansı bir yazıçının bədii əsərlərinin dilinə nəzər saldıqda, onun zəngin və ya bəsit söz ehtiyatına malik olduğunu, azmı, çoxmu yeni söz işlətdiyini və ümumiyyətlə, lüğət materialı hesabına ədəbi dilimizi zənginləşdirmək sahəsində onun əsl xidmətini yalnız ümumi şəkildə təsəvvür etmək mümkündür. Tədqiq olunan yazıçının özünün, onun görkəmli sələflərinin, müasirlərinin və xələflərinin bədii əsərlərinin ayrıca lüğətləri hazırlanmayınca, bu barədə konkret və dəqiq fikir söyləmək cətinidir və bəlkə də, mümkün deyildir. Təəssuf ki, bizim dilçiliyimizdə hələ belə lüğətlərin hazırlanmasına başlanmamışdır. Bunun vaxtı çatmış bir məsələ olduğunu nəzərə alaraq, kiçik bir təcrübə kimi, əsərə “Dağılan tifaq” pyesinin lüğətini də əlavə etməyi lazım bildik” (4, 226).

Lüğətdə həmçinin pyesin lüğətini təşkil edən sözlərin mövcud lüğətlərə əsasən mənşəyinin müəyyənləşdirilməsinə də cəhd olunmuşdur. Burada ərəb sözləri (ə), fars sözləri (f), rus sözləri (r) hərfi ilə göstərilmişdir. O dövrün orfoqrafik qaydalarına görə baş hərfləri “m” əvəzinə “b” ilə yazılan bəzi sozlər (bən, bin və s.) şərti olaraq türk sozləri

kimi (t) ilə işarə olunmuşdur. Azərbaycan sözlərinin qarşısında hec bir işarə qoyulmamış, yalnız bəzi (bir tərəfi alınma) mürəkkəb sozlərin tərkibindəki Azərbaycan sözlərini seçmək ucun **a** hərfindən istifadə edilmişdir. Mənşə məsələsi ilə əlaqədar yalnız söz köklərinə diqqət yetirilmişdir. Bu haqda Q. Kazımov yazır: “Sözlərin hansı dildən alınması və hansı dilə məxsus olması çox incə, mürəkkəb və şərti məsələ olduğundan, şübhəsiz, bizim lüğətdə də təqribilik halları vardır. Məsələn, “istəkan” sozu lüğətdə rus dilindən alınma soz kimi verilmişdir. N.K.Dmitriyev isə Korşa və Kayum Nasıra əsaslanaraq, bu sözlərin qədim türk dillərində “tustakan” şəklində işləndiyini, buradan “dostakan” şəklində rus dilinə keçdiyini və sonralar rus dilindən yenidən türk dillərinə qayıtdığını göstərir” (4, 148).

Diqqət cəlbədən məsələlərdən biri də lüğətdə verilmiş sozlərin tezliyinin göstərilməsidir. Bu məqsədlə sözün qarşısında onların pyesdə necə dəfə işləndiyi də qeyd olunmuşdur. Qarşısında rəqəm olmayan sozlər bir dəfə işlənmiş sayılır. Lüğət tərtib edilərkən pyesin 1926-cı il Bakı nəşri əsas götürülmüşdür ki, bunu təqdir etmək lazımdır. Yazıcının sağlığında çıxan nəşrlə sonradan redaktə olunmuş variantı arasında fərq heç də həmişə sonuncunun xeyrinə olmur.

2011-ci ildə çap olunmuş “Səməd Vurğun bədii dilinin izahlı lüğəti” yazıçı lüğətlərinin tərtibi sahəsində mühüm addım oldu. Lüğət S.Vurğunun əsərlərinin 6 cildliyi əsasında tərtib olunmuşdur. Burada 6215 söz və 1753 ifadə qeydə alınmışdır Bütün lüğət vahidləri: ümumişlək və qeyri-ümumişlək sozlər olmaqla S.Vurğun leksikası bütünlüklə əhatə olunması nəzərdə tutulmuşdur. Lüğətdə sozlərin yalnız əsas mənaları deyil, həm də mənə çalarları verilmiş, onlar S.Vurğunun lirik əsərlərindən, epik-lirik və dram əsərlərindən gətirilmiş illüstrasiyalar (poetik mətnlər, bəzən isə misra və beytlər) əsasında izah olunmuşdur. Lüğətdə frazeoloji birləşmələrin də mənə incəlikləri, çoxmənalılığı nümunələrlə verilmişdir.

Lüğət məqalələrindəki leksik vahidlərin orfoqrafiyası şairin əsərlərinin çap variantındakı kimi, dəyişdirilmədən verilmişdir. Nəzəri cəhətdən bütün leksikann əks olunması məqbul olsa da, lüğət bəzən sorğu vəzifəsini yerinə yetirə bilmir. Məsələn, lüğətin sözlüyünə *astan* sözü daxil edilməmişdir. Halbuki bu söz şairin ən məşhur şeirlərindən olan “Yadıma düşdü” şeirində rast gəlinir:

Halbuki bu söz şairin ən məşhur şeirlərindən olan “Yadıma düşdü” şeirində rast gəlinir:

Oxuyun qəlbimi dastan içində,
Ürək döyünməzmi *astan* içində,
Payızın fəslində bostan içində

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

Şamamanın tağı yadıma düşdü. İzahlı lüğətdə də yer almayan *astan* sözünün izahını oxucu məhz müəllif lüğətində tapmalı idi. Lüğətdə tapmadıqda yalnız təxmin etmək qalır ki, *astan* – yer mənası bildirən *ostan* sözünün variantıdır (-stan şəkilçisi də buradandır). Şairin “Komsomol poeması”nda işlənən *qərinə* sözünün də izahı daha ətraflı olmalı idi. *Qərinə* “əslində əsrin üçdə biri mənasında olub, əsr mənasında işləndiyi” göstərilir (5, 396). Həmin poemada isə daha maraqlı bir kontekstdə rast gəlinir: *Humay tək ayaqlı bir qərunədir*. Zaman vahidinin tək ayaqlı olmasının nəyə işarə edildiyi məhz lüğətlərdə izah olunmalıdır.

Zəngin ədəbiyyata malik xalqın dili də zəngin olur; bu dil məhz lüğətlərdə təsbit və təqdim olunmalı, dilin daşıyıcılarına çatdırılmalıdır. Dilin lüğəti əsasən yazılı mənbələr, ayrı-ayrı ədəblərin dili əsasında tərtib olunur.

Odur ki, ümumi lüğətlərin tərtibi ilə yanaşı, müəllif lüğətlərinə də diqqət yetirilməlidir. Ən böyük müəllifin xalq olduğunu nəzərə alıb, bu işə elə xalq yaradıcılığı nümunələrindən başlamaq məqsədəuyğudur.

Ayrı-ayrı illərdə tərtib etdiyimiz “Azərbaycan dastanlarının leksikası” (2) və “Koroğlu” dastanının lüğəti”ni (3) lüğətçiliyin bu tipinə aid etməsək də, məhz yazıçı lüğətlərinin prinsiplərinin işlənməsinə bir baza kimi yardım etmişdir. Dastanlarımızın ləksik tərkibinin müəyyənəlməsinə, ayrı-ayrı leksemlərin struktur-semantik cəhətdən təhlilinə həsr olunan bu kitablarda, ilk növbədə, dildə vaxtilə mövcud olan və fəal işlənən, bu gün işləkliyi ilə seçilməyən, amma dildə mühafizə olunan sözlər əhatə olunmuşdur. Onların bəzisinin izi dialektlərdə görünməkdədir. Bu gün dildə fəallıqdan düşən, amma şagirdlərin, tələbələrin, ümumiyyətlə dilin daşıyıcılarının qarşısına çıxma biləcək az işlək, qeyri-işlək sözlər, onların mənalari tərtibçinin maraq dairəsində olmuşdur. Bu lüğətlərin özəlliyi ondan ibarətdir ki, o, müasir leksikoqrafiyanın tələblərinə uyğun olaraq maddi bazaya əsaslanıb; belə ki, lüğətin yazılması işinə Azərbaycan dastanlarının elektron kartotekasının tərtibi ilə başlanmışdır. Ümumiyyətlə, kartotekanın lüğət tərtibi işində rolu danılmazdır.

Hazırda tərtib olunan “İsmayıl Şıxlı dilinin leksikası” da bu prinsiplərə əsaslanır. İlk mərhələdə yalnız qeyri-işlək leksika və orta tezlikli sözlərin də əhatə olunması nəzərdə tutulur. Məqsəd yalnız sözlərin izahını vermək deyil, həm də onların məna strukturunda baş verən dəyişiklikləri diaxron planda izləməkdir. İ.Şıxlının əsərlərində rast gəlinən köhnəlmiş sözlər, xüsusən tarixizmlər daha çox leksikoqrafik əhəmiyyət daşıyır. Bu, yalnız “Dəli Kür” əsərinə deyil, “Ölən dünyam”, “Nəmərd gülləsi”, “Namus qaçağı” əsərlərinə də aiddir. Xüsusən də irihəcmli romanlar tarixin müxtəlif dövrlərini aynası olduğundan, baş

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

verən ictimai-siyasi hadisələri əhatə etdiyindən tarixizmlərlə zəngin olduğu müşahidə edilir və lüğətin bir qismini məhz bu leksik qrup təşkil edir. Köhnəlmiş sözlər dilin hər hansı bir tarixi inkişaf səviyyəsi haqqında təsəvvür əldə etmək üçün əsas vasitələrdən biridir. Bu cəhətdən onların lüğətlərə salınması, öyrənilməsi zəruridir. İ.Şıxlı dilində işlənən *qəza, uyezd, pristav, seminariya*, eləcə də yaxın zamanlarda dilin passiv lüğət fonduna keçmiş *kolxoz, partkom, komsomol, komsomolçu, pioner* və s. bu kimi sözlər lüğətin sözlüyündə yer alır.

Dialektizmlər dialekt və şivələrdən ədəbi dilə daxil olan dil vahidləridir. Ədəbi dilin formalaşmış sabitləşdiyi ilk dövrlərdə dialekt və şivələr ədəbi dilə müəyyən dərəcədə təsir göstərirdisə, ədəbi dil inkişaf etdikcə bu təsir əks istiqamət olmağa başlayır və ədəbi dillə dialekt və şivələr arasındakı fərq getdikcə azalır. Dialektizmlər müxtəlif şəkildə özünü göstərə bilər: fonetik, morfoloji, leksik, semantik, leksik-semantik. Dialektizmlərdən ədəbi dildə yerli kolorit yaratmaq üçün istifadə olunur. Lüğətdə daha çox leksik və semantik dialektizmlər yer alır: *doqqaz, suvadağ, şenlik, nəmi, tejən, duağ, dınqıra* və s.

Bədii əsərin dilində:

nəmi - dəyədə, alaçıqın içərisində ağartı, qab-qacaq və ya yorğan-döşək yığmaq üçün qarğıdan hörülmüş bağlı yer; anbar.

Nəmiyə girsəm, necə olar?" Dəli Kür".

Nəmini gəzdilər, tejənləri ayaqladılar. " Dəli Kür"

tejən - qatıq və ya süd saxlamaq üçün dəri tuluq.

...yorğan-döşəyin arasını, keçələrin-kilimlərin altını, çətənlərin dalını, nəmilərin, tejənlərin içini belə axtarmışdı. " Ölən dünyam".

Şamxalın iməkləməsi, dəyələrin qabağında tumançaq qaçması, arabir anasının gözündən oğurlanıb nəmiyə girməsi, camdakı süd üzünün başına çəkib tejənlərin ağzını açması məgər yaddan çıxardı mı?! "Dəli Kür".

komsomol [*Коммунистический союз молодежи* birləşməsinin qısaltması];

1. Ümumittifaq Lenin Kommunist Gənclər İttifaqı.

Kəndə qayıdanda onu komsomol komitəsinə katib seçmişdilər. "Ayrılan yollar"

2. Canlı danışıda "komsomolçu" mənasında.

Uçitel, bilmirsənmi, komsomolu məsciddən götürməzlər. "Ölən dünyam".

Xeyir ola, a komsomol, bu qarda boranda Nəsimi dayını nə yaxşı yada saldın?"Ayrılan yollar".

komcomolçu - Ümumittifaq Lenin Kommunist Gənclər İttifaqının üzvü.

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

Kəndin firqəçilərini, cavan komsomolçuları bura çağır. “Ölən dünyam”

Alınma sözlərdən İ.Şıxlı yaradıcılığında daha çox sovetizmlərə rast gəlinir. Lüğətin hazırlanması zamanı onun mənşəyi əhəmiyyət kəsb edir. Oudur ki, baş sözdən sonra onun hansı dildən alındığı göstərilməlidir. Məsələn: **Kolxoz** (rus) – коллективное хозяйство söz birləşməsinin qısaldılması nəticəsində yaranmış söz. İ.Şıxlı yaradıcılığında daha çox işlənən və yazıçı lüğəti üçün əhəmiyyət kəsb edən söz qruplarından biri də vulqarizmlərdir. *Vulqar sözlər* kobud və qeyri-ədəbi sözlərdir. Bu sözlər lüğətdə leksik vahid kimi deyil, daha çox sözün semantik strukturunun tərkib hissəsi kimi əhatə olunur. Belə ki, *qoduq, it, kiçük* və s. bu kimi sözlər yeni vahid kimi deyil, sözün tərkibində məna və ya məna çaları kimi verilir.

Son illər orta məktəb dərsliklərində nümunə kimi verilən vulqarizmlər çox zaman etiraz doğurur. Aşağıdakı parça illərdir ki, dərsliklərdə yer alır və oradakı vulqarizmlər lüğətdə də təmsil olunması nəzərdə tutulur.

-İtil burdan, kiçük..

-Ə, qoduq, mənim üstümə şəşələnirsən? “Dəli Kür”.

Bu tipli sözlər çox vaxt obrazın xarakterini açmaq üçün bir vasitə olur və daha çox aspektoloji lüğətlərin maraq dairəsindədir.

Yazıçı dilinin lüğətləri bir qayda olaraq, əlifba üsulu ilə tərtib olunur, yeri gəldikcə yuva üsulunun elementlərindən də istifadə olunması leksik vahidlərin sistemliliyi baxımından əhəmiyyətlidir. Məsələn:

buynuz - (bəzi heyvanların başında sümük kimi bərk maddədən ibarət çıxıntı; bəzi cücülərin də başında olur) sözünün yuvasında **buynuzlamaq** (buynuzu ilə vurmaq, buynuzu ilə itələmək), **buynuzlaşmaq** (1. Bir-birini buynuzla vurmaq. 2. Bir-biri ilə çəkişmək, döyüşmək), **buynuzlu** (1.. məcazi mənada: döyüşkən, çəkişməyə meyilli), **buynuzlu-buynuzsuz** (güclü-gücsüz) sözləri də yerləşir.

İllüstrasiyasız lüğət məqaləsinin məqbul olmadığını əsas götürərək hər bir lüğət məqaləsi illüstrasiya ilə təchiz olunmalıdır. İzahlı lüğətdə nümunəsiz verilən bəzi sözlər bu tipli lüğətlərdə əsərdən seçmələrlə təmin olunur. Bu nümunələrin izahlı lüğətin gələcək nəşrlərində istifadə olunmasını güman etmək olar.

Beləliklə, yazıçı dilinin lüğətləri müəllif dilinin anlaşılmasına yardımçı olmaqla bərabər, ümumi lüğətlər üçün baza rolunu oynayır. Belə lüğətlər ümumi normativ lüğətlərdən daha geniş məsələlərə münasibət bildirməsi ilə seçilir və bu cəhətdən maraq doğurur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.M., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı. Maarif, 1989. 364 səh.
2. Əhmədova Ş. Azərbaycan dastanlarının leksikası. Bakı, Altun kitab, 2017, 144 səh.
3. Əhmədova Ş. “Koroğlu” dastanının lüğəti. Bakı, Altun kitab. 2018, 160 səh.
4. Kazımov Q.Ş. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı, “Nurlan”, 2008, 560 səh.
5. Səməd Vurğunun bədii dilinin izahlı lüğəti. Bakı, “Elm”, 2011, 672 səh.

BÖLÜM 3
CAFER CABBARLI'NIN “DİLARA” HİKAYESİNİN
DİLİNDE CÜMLE TÜRLERİ

Merve YOKUŞ

Yüksek Lisans Öğrencisi

T.C. Kafkas Üniversitesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Giriş

Cafer Cabbarlı, Azerbaycanlı oyuncu, şair, yazar, senaryo yazarı ve yönetmendir. Cafer, geçimini kömürcülük yaparak geçiren bir ailenin ön dördüncü çocuğu olarak 20 Mart 1899'da Hızı Köyü'nde doğmuştur.¹ Ailesi, daha iyi bir yaşam için Bakü, Dağlı mahallesine göç etmiştir. 2-3 yaşlarında babası Gafar'ın ölmesiyle tüm sorumluluklar annesi Şahbike Hanım'ın üstüne kalır.² Annesi, yoksulluk ve sefaletle rağmen oğlu Cafer'in okumasını çok ister. Cafer Cabbarlı öncelikle molla mektebinde okumuş, ardından Rus-Tatar Mektebinde eğitimine devam etmiştir.³

Cafer Cabbarlı, 10-11 yaşlarında Mirza Feteli Ahundov ve Mirza Elekber Sabir'in eserlerinden, Azerbaycan Türkçesine çevrilmiş, Rus klasiklerine kadar pek çok kitap okur. İlkokulun son sınıfında ilk şiir ve hikayelerini yazar. Abdullah Şaik'i örnek alır, şiirlerinden etkilenir. Süleyman Sani'nin “Mektep” dergisinde yayınlanan hikayelerini okudukça isteği artar. Rus-Tatar mektebini bitirdikten sonra Süleyman Sani'nin aracılığıyla Bakü Alekseyev 3. Ali-iptidai Mektebi'ne kaydını yapar. Daha sonra, iş hayatına atılmak için Sanayi Mektebi'ne geçer. Burada eğitim görürken, bakkalda muhasebecilik yapar. Elektrik bölümünde eğitim görür ve hesap-kitap işleriyle uğraşır. Edebiyata ilgisi hiçbir zaman azalmaz.⁴

İlk şiiri, 3 Nisan 1915'te “Mektep” dergisinin altıncı sayısında yayınlanır. Daha sonra şiirlerini dergilere göndermeye devam eder. “Babayı-Emir” dergisine “El Götür” şiirini gönderir. “Kurtuluş” dergisinin açtığını şiir yarışmasında “Gurup Çağı Bir Yetim” ve

¹ŞEN, Yurtseven (2018), Cafer Cabbarlı. Hikayeler, Zengin Yayıncılık, İstanbul, s.2.

²ŞEN, Yurtseven (2018), Cafer Cabbarlı. Hikayeler, Zengin Yayıncılık, İstanbul, s.3.

³GULİYEVA, K. (2021), Azerbaycan Edebiyatından Seçme Hikayeler, Sonçağ Yayıncılık Matbaacılık, Ankara, s.82

⁴UYGUR, Erdoğan, (2004) “Azerbaycanlı Şair ve Yazar Cafer Cabbarlı”, Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi- Turkish Journal of Social Research, s.2-3.

Dil, Edebiyat ve Eğitim Araştırmaları

“Boranlı Bir Kış Gecesi” adlı iki şiirini gönderir. Dergi, “Gurup Çağı Bir Yetim” şiiriyle Cafer Cabbarlı’nın birincilik kazandığını ilan eder.

1915-1916 yılları arasında “Babayi-Emir” ve “Molla Nasreddin” dergilerinde kırktan fazla hiciv şiiri yayımlanır. “Gayor Eyyar”, “Şebrenk Eyyar” ve daha başka mahlaslarla, sahte din adamlarını, uyuşuk aydınları, muhteris ve cahil tüccarları, kadın esaretini, kadın haklarını konu alan şiirler yazar.

“Üstüne” adlı şiirinde, Bakü şehir idaresi üyelerinin, tamamen zenginlerden ve halkın derdini, sıkıntısını bilmeyen insanlardan oluştuğunu dile getirmesiyle, Sibiry’a sürülmekle tehdit edilir.

Cabbarlı, “Vefalı Seriyeye” veya “Göz Yaşı İçinde Gülüş” adlı ilk dram eserini yazarak, sahnede oynanmasına izin alır. 1916’da da ilk hikâyesi olan “Aslan ve Ferhad”ı, ardından “Mensur ve Sitare”yi, daha sonra da “Solgun Çiçekler” piyesini kaleme alır. 1916-1918 yılları arasında yazıldığı tahmin edilen “Nasreddin Şah” adlı tarihî piyesinde, Cabbarlı, 19. yüzyılın sonlarına doğru feodal İran’da meydana gelen olaylardan bahseder. İran şahı Nasreddin’in öldürülmesini halkın zulme karşı bir isyanı olarak değerlendirir.

Cabbarlı, 1918-1919 yıllarında “Azerbaycan” gazetesinin redaksiyon bölümünde çalışır. 1918-1920 yılları arasında Azerbaycan’da milliyetçilik ve Turancılık akımlarının etkisiyle Türkçü gazete ve dergiler yayımlanır, tiyatrodaki bu fikirlere uygun eserler sahnelenir. Cabbarlı da 1918 yılında kaleme aldığı “Trablus Muharebesi” ya da “Ulduz” adlı piyesinde, Trablus’u İtalyan işgaline karşı savunmaya çalışan Türklerin mücadelelerini sevgi, muhabbet ve vatanseverlik motifleriyle süsleyerek, yüceltir. Bu piyesin devamı gibi görülen “Edirne Fethi” adlı piyesini de aynı yıl sahneye koyar. Piyeste Edirne’nin işgali sonrasında İstanbul’da gelişen hükümet değişikliği ve düşmana karşı mücadele etme fikri, millî ve dinî tasvirler eşliğinde ortaya konur.⁵

Azerbaycan’da Sovyet hâkimiyetinin gerçekleşmesiyle Cabbarlı’nın ikinci dönem edebî faaliyetleri başlar. Yazarın ikinci döneminin başlangıç tarihi olan 1920’den itibaren kaleme aldığı eserlerinde, artarak devam eden ihtilâlcî düşüncelerin ortaya çıktığı görülür. C. Cabbarlı, “Azerbaycan’ın Muvakkatı İnkılap Komitesi Ahbarı” dergisinde bir ay kadar çalıştıktan sonra, 28 Nisan 1920’de “Komünist” dergisinde edebî işçi ve tercüman göreviyle çalışmaya başlar. Bu dergide, 1920 yılından vefatına kadar geçen sürede otuz iki tane makalesi yayınlanmıştır. Bazı ciddî makalelerinin altında

⁵ UYGUR, Erdoğan, a.g.e. s.4

“Sancak”, “C”, “C.C.”, “C.C.lı”, “Cim”, “Cimli Cim”, “Cabbarzade C.”, “C. Cabbarzade” imzaları bulunmaktadır.⁶

1920’de Sanayi Mektebi’ni bitirdikten sonra, öğrenimine “Azerbaycan Devlet Üniversitesi Tıp Fakültesi”nde devam eder. Edebiyat ilgisinden dolayı, okuduğu bölümü bitiremez. Cabbarlı, 1920’de Nasreddin Şah dramında izleri görülen zulme karşı direniş anlayışını biraz daha güçlendirir ve “Aydın” piyesini kaleme alır. 1921’de Aydın piyesini tiyatrodaki sahnelenmek üzere teslim eder.⁷

Cafer Cabbarlı, daha sonra 1921’de “Oktay Eloğlu” dramını kaleme alır. Cafer Cabbarlı’nın Sona Hanımla evlendiği yıl olan 1922’den itibaren, Azerbaycan tiyatrolarında sahnelenmeye başlandı. Cabbarlı, Komünist dergisinde çalışırken, “Kızıl Kalem” ve “Maarif ve Medeniyet” dergilerine de şiir, hikâye ve makaleler gönderir.

Cafer Cabbarlı, 1923’de yeni faaliyete geçen tiyatro okuluna gitmeye başlar. Aynı zamanda “Azerbaycan Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesine” kaydolur. 1923-1925 yılları arasında Azerbaycan tarihi ile ilgilenmeye ve halk efsanelerini öğrenmeye çalışır.

1923’te “Gız Galası” adlı manzum hikâyesini bitirir. Ardından Azerbaycan’ın ikiye bölünmüşlüğü anlatan “Aras Çayı” adlı manzum bir piyes yazmaya koyulur. Eser tamamlandıktan sonra sahneye konulmak üzere Azerbaycan Dram Tiyatrosu’na verilmiş olmasına rağmen, akıbeti hakkında bugüne kadar bir bilgiye ulaşılamamıştır. Cabbarlı, tiyatro okulunu bitirdikten sonra, “Gülzar” adlı hikâyesini yazar. Cabbarlı, hikâyelerinin tamamında kadının ezilmişliğinden, kadın haklarından, özgürlüğünden ve kadınların özgürlük uğrunda verdiği mücadelelerden söz etmektedir. Bu eserlerin başkahramanları her zaman kadınlar olmuştur.

1925’te Shakespeare’in Hamlet’ini Rusçadan tercüme eder. Hamlet’in, 1926’da sahneye konulmasını sağlar.⁸

Cabbarlı, “Aydın” ve “Oktay Eloğlu” piyeslerini tamamladıktan sonra, yaklaşık beş-altı yıl süren sessizliğinin ardından, 1924 yılında yazmaya başladığı “Od Gelini” adlı tarihî piyesini 1927’de tamamlar. Od Gelini, konusunu efsanevî Babek’ten alır. Eserde Arapların, İslâm dinini Azerbaycanlılara kılıç zoruyla kabul ettirdiğinden, kadın özgürlüğünden ve tanrıtanımazlıktan söz edilmektedir. Konusunu yine kadın haklarından alan Dilber adlı hikâyesini bitirir. Cabbarlı, kadının

⁶ UYGUR, Erdoğan, a.g.e. s.5

⁷ UYGUR, Erdoğan, a.g.e. s.6

⁸ UYGUR, Erdoğan, a.g.e s.7

yeni toplumdaki rolünü belirlemeye yönelik düşünceleri ile ilgili Sevil piyesini yazar.

Cabbarlı, 1929'dan itibaren Komünist dergisindeki görevinden ayrılarak “Azerbaycan Devlet Dram Tiyatrosu”nda Güzel Sanatlar biriminin müdürü olarak çalışmaya başlar. 1929-1930'da Moskova'da düzenleneceği duyurulan, “Azerbaycan Devlet Dram Tiyatrosu”nunda katılacağı, ulusal tiyatrolar olimpiyatına, başka yazarların orijinal ve tercüme eserleriyle birlikte Cabbarlı'nın “Sevil” ve “Od Gelini” adlı eserleri de gönderilir. Cabbarlı, kırsal kesimin gerici zihniyetten arındırılarak köy insanının aydınlanmasına yönelik “Almas” piyesini kaleme alır. Almas'tan sonra Cabbarlı, 1931'de “1905. İlde” adlı eserini bitirir.⁹

Cabbarlı, tiyatroya, her yıl en az bir eser kazandırmaya çalışır. Shakespeare'in Otello, Beaumarchais'nin Figaro'nun Düğünü, Aleksandr Afinogenov'un Korku, Slavin'in İntervensiya adlı eserlerini Azerbaycan Türkçesine kazandırarak tiyatroda oynanmasını sağlar.¹⁰

1932 yılında yazdığı “Dönüş” adlı piyesinde, Moskova'da tiyatro tahsilini tamamladıktan sonra, Azerbaycan'a dönen bir gencin gericilikle mücadelesini anlatır. Eylül 1932'de tamamladığı “Yaşar” adlı piyesiyle, Cabbarlı, kendisinin Sovyet gerçekliğine ve sosyalizme inanmış bir yazar olduğunu bir kez daha gösterir.

1927-1928 yıllarında sinemaya da ilgi duyan Cabbarlı, bu sanat dalıyla ilk kez 1928'de, Mirza Feteli Ahundov'un vefatının 50. Yılı münasebetiyle, “Ahundov'un Sergüzeşti-merdi-hasis veya Hacı Kara” adlı komedisinin senaryosunu yazarak tanıştır. İki yıl sonra Sevil piyesini senaryoya dönüştüren Cabbarlı, Sevil filminin çekimine kendisinin de katkıda bulunması için sinema idaresinden davet alır. Sevil'in başarılı olmasından sonra Cabbarlı, “Almas” ve “1905. İlde” piyeslerinin senaryolarını yazarak, sonuncusunun rejisörlüğünü de bizzat kendisi yapar.

Opera sanatına da merak salan Cabbarlı, henüz çok genç iken “Sitare” adlı bir libretto yazar. “Şahsenem” operasının librettosu ve metni de kendisine aittir.¹¹

17 Ağustos 1934'te 1. Sovyet Yazarları Kurultayı'na davet edilir ve kurultayın riyaaset heyetiyle, Yazarlar Birliği'nin idare heyetine ve riyaaset heyetine üye seçilir. Afganistan halkının dış güçlere karşı

⁹ UYGUR, Erdoğan, a.g.e. s.8-11

¹⁰ UYGUR, Erdoğan, a.g.e. s.11

¹¹ UYGUR, Erdoğan, a.g.e. s.12

verdiği mücadeleyi anlatmayı düşündüğü “Afganistan” piyesi üzerinde çalışmaya başlar; ancak, eserini tamamlayamaz.

Cabbarlı, 31 Aralık 1934’te, geçirdiği bir kalp krizi sonucunda vefat eder. Cenaze törenine ilim ve sanat adamları, yazarlar, öğretmenler, öğrenciler, işçiler kısaca her kesimden geniş halk yığınlarının katılımıyla, 2 Ocak 1935’te Fehri Hiyaban’da defnedilir. Her yıl 2 Ocak günü kabri başında anılmaktadır.¹²

1. “Dilara” Hikayesinin Dilinde Cümle

Cümle sınıflandırmaları ile ilgili dilbilgisi kitaplarında kullanılmış ölçüler genelde yüklem yeri, yüklem türü, anlam ve yapıdan ibarettir. Bunların arasında en önemlisi cümlenin yapısı sayılır. Bu ölçüyü kullanan dilbilimciler, farklı sonuçlara varmışlar, sözdizimini inceleyen dilbilgisi kitaplarındaki çalışmalarda yer alan değerlendirmeler de konunun işleniş şekillerindeki karmaşayı göstermektedir. Dilbilgisi kitaplarında, dilbilimcilerin yapı olarak neyi kabul ettikleri ve cümleleri hangi özelliğine göre sınıflandırdıklarına dair açıklamalar çok yetersizdir.¹³

Türkçe gramer çalışmalarında cümleler; yapıları, anlamları, yüklem yeri, bağlanışları ve yüklem türüne göre sınıflandırılmıştır.

Leyla Karahan'a göre cümle; “bir düşünceyi, bir duyguyu, bir durumu, bir olayı yargı bildirerek anlatan kelime veya kelime dizisi”dir.¹⁴ Tahsin Banguoğlu'ya göre kendi kendine yeten bir yargı cümle sayılır.¹⁵

T. Nejat Gencan, yapılarına göre cümleleri, yalın cümle, bağımsız önermelerden birleşmiş tümce olmak üzere üçe ayırmıştır.¹⁶ Hikmet Dizdaroğlu, eserinde “tümce türleri” başlığı altında; yüklem cinsine göre tümce türleri, yapılarına göre tümce türleri, bağlanışlarına göre tümce türleri, kuruluşlarına göre tümce türleri, anlamlarına göre tümce türleri” ana başlıklar ve bu ana başlıkları da alt başlıklar halinde sınıflandırmıştır. O, cümleleri yapılarına göre tümce türleri ve bağlanışlarına göre tümce türleri olmak üzere ikiye ayırdıktan sonra bunlardan yapılarına göre tümceleri yalın tümce ve birleşik tümce olarak ikiye, birleşik cümleyi; girişik tümce, kaynaşık tümce, koşul

¹² UYGUR, Erdoğan, a.g.e. s.13

¹³ GULİYEV, İlkin, (2017) Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi Dilbilgisinde Dilin Sözdizimsel Yapısının Öğrenilmesi Üzerine, XII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri Kitabı, Bükreş, s.494.

¹⁴ KARAHAN, Leyla, (2010), Türkçede Söz Dizimi, Akçağ Yayınları, Ankara, s.9.

¹⁵ BANGUOĞLU, Tahsin, (2000) Türkçenin Grameri”, TDK Yay., Ankara, s. 522.

¹⁶ GENCAN, Tahir Nejat, (1971) Dilbilgisi, 2. Baskı, Tek Ağaç, İstanbul, s.173.

tümcesi, ilgi tümcesi ve katmerli birleşik tümce olarak beşe ayırmıştır. Bağlanışlarına göre tümce başlığı altında sıralı cümleler incelenmiştir. Sıralı cümleler de bağımsız sıralı tümce, bağımlı sıralı tümce, açıklanmalı sıralı tümce ve karma sıralı tümce olarak dörde ayrılmıştır.¹⁷

Süer Eker, gelenekselleşmiş ölçüler çerçevesinde yapılan sınıflandırma ile cümle türlerini şöyle tasniflendirmektedir: a) Yapısına göre: basit, birleşik, sıralı ve bağlı. b) Yüklem türüne göre: eylem, ad. c) Yüklem yerine göre: düz (kurallı), devrik, kesik. d) Anlamına göre: olumlu, olumsuz, soru, emir, ünlem.¹⁸

1.1. Yüklem Türüne Göre Cümleler

Yükleminin türüne göre yapılan sınıflandırmada cümleler, “fiil cümleleri ve isim cümleleri” olmak üzere iki başlık altında değerlendirilmiştir.

Zeynep Korkmaz isim cümlesini, “yüklemi çekimli bir fiil değil isim veya isim soylu bir kelime olan ve ek fiilli eklerin geniş zaman, şimdiki zaman ve geçmiş zaman çekimleri ile yargıya bağlanan cümledir”, şeklinde açıklamıştır. “Fiil cümlesi yüklemi çekimli fiil olan, cümle.” şeklinde ise fiil cümlelerini açıklamıştır.¹⁹

Günay Karaağaç ise isim ve fiil cümleleri için şu tanımları yapmıştır: “İsim cümlesi bir olma veya yapmanın söz konusu olmadığı, bir varlığın veya bir eylemin var oluşunun bildirildiği cümledir. Fiil cümlesi yüklemi çekimli olan bir cümledir.”²⁰

Yüklemi isim olan cümlelerin isim; fiil olan cümlelerin de fiil cümlesi olarak adlandırılır. Buna göre, fiil cümlelerinde yüklem, çekimli bir fiildir; isim cümlelerinde yüklem, ek fiille çekimlenmiş olan veya ek fiilli bulunmayan bir isimdir.²¹

Yüklemi, isim soyundan bir kelime veya kelime grubu ile, ona ilâve edilmiş ek fiilden meydana gelen cümlelere, isim cümlesi denir.²²

¹⁷DİZDAROĞLU, Hikmet, (1976) Tümcebilgisi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s.164-282.

¹⁸EKER, Süer, (2013) Çağdaş Türk Dili, Grafiker Yayınları, Ankara, s.365.

¹⁹KORKMAZ, Zeynep, (2007) Gramer Terimleri Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s.8

²⁰KARAAĞAÇ, Günay, (2009) Türkçenin Söz Dizimi, Kesit Yayınları, İstanbul, s.184.

²¹KARAHAN, Leyla, (2015) Türk Gramerciliğinde İsim Cümlesi-Fiil Cümlesi Tartışması, Prof. Dr. Mehmet Özmen Adına Sözdizimi Çalıştayı Bildirileri, Karahan Kitabevi, s.2.

²²BİLGEGİL, M. Kaya, (2009), Türkçe Dilbilgisi 3. Basım, Salkımsöğüt, Erzurum.

Bu kavram için isim cümlesi²³, ad tümcesi²⁴, isimsel anlatım²⁵ gibi farklı adlandırmalar yapılmıştır.

İsim ve isim grupları, -i ek-fiili ile görülen geçmiş zaman ve öğrenilen geçmiş zaman kipinde çekime girerek yüklem görevi yaparlar. İsim cümlelerinde, kip eki taşımayan yüklem, geniş zaman kipindedir. Bu ve diğer bazı kiplerde, anlamı pekiştirmek veya yükleme ihtimal katmak üzere *-dır* eki de kullanılır.²⁶

“Dilara” hikayesindeki isim cümlesi örnekleri:²⁷ Gün batmak üzereydi. Ne kadar dinç, güzel, temiz, sevimliler! Dilara bu çocuklardan daha güzel. Bir küçük kızım var. Sekiz yaşında. Ne sakın bir insan! Özellikle ayakkabı çok ilginçti. Evde ayakkabı giyen kimse yok. Kendisi de iyi bir insan. Sabah hava kasvetliydi. Bu hiç istediği bir şey değildi. Dar sokak öyle çamurdu ki, geçmek mümkün değildi.

“Dilara” hikayesindeki fiil cümlesi örnekleri: Güneşin son veremli tellerinin uyandırdığı iğrenç bir sukûnet içinde anne, baba, zavallı kızcağız, bu felakete sebep olmuş gibi, korkudan kımıldamayıp sessizce için için ağlıyorlardı. Hastalanmış borca düşmüştü. Bugün tüm borcu biter hatta geriye fazladan para da kalırdı. Küçük kızı Dilara için meyve falan almak istiyordu, kıyafeti de yoktu ama parası yetmezdi. Sokaktan, öğretmen başta olmak üzere, temiz giysili, güler yüzlü, küçük küçük kızlar, çocuklar büyük bir düzen ve büyüklükle bir yere gidiyorlardı. Kızını hatırladı. Zavallı yalın ayak, eski, çirkin bir elbise ile geziyordu. Bu düşünceler sırayla Beşir’in aklından bulanık bir gölge gibi geçti.

1.2. Yüklemin Yerine Göre Cümleler

1.2.1. Düz Cümle

Cümlelerin temel ögesi olarak yüklem de sonda yer alır. Bu cümle yapısı Türkçeye uygun bir yapıdır.²⁸ Süer Eker’e göre, kurallı cümle, özne-tümleç-yüklem (ÖTY), dizilişine uygun tümce türüdür.²⁹

“Dilara” hikayesinde düz cümle örnekleri: Güneşin son veremli tellerinin uyandırdığı iğrenç bir sukûnet içinde anne, baba, zavallı kızcağız, bu felakete sebep olmuş gibi, korkudan kımıldamayıp sessizce

²³ERGİN, Muharrem, (2009), Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yayınları, İstanbul, s.411.

²⁴DİZDAROĞLU, Hikmet, a.g.e. s.164.

²⁵KERİMOĞLU, Caner, (2014), Türkiye Türkçesi ve Tatar Türkçesinin Karşılaştırmalı Söz Dizimi, TDK Yayınları, Ankara, s.250.

²⁶KARAHAN, Leyla, a.g.e. s.96.

²⁷ Çalışmada kullandığımız tüm cümle örnekleri “GULİYEVA, K. (2021), Azerbaycan Edebiyatından Seçme Hikayeler” adlı kaynaktan alınmıştır.

²⁸ÖZKAN, Mustafa, SEVİNÇLİ, Veysi, (2011), Türkiye Türkçesi Söz Dizimi, Akademik Kitaplar, İstanbul, s.155.

²⁹EKER, Süer, a.g.e. s.370.

için için ağlıyorlardı. Saadet şerbetini bulup içerken, kadehi düşürüp kırmak, mutluluğun yolunu bulup tam amaca ulaşırken bir felakete uğrayıp, mahvolmak ne kadar acı verici olsa da, basit bir şey değil midir? Gün batmak üzereydi. Çamurlu Beşir, maaşını almış, borçları ile hesaplayarak eve dönüyordu. Bugün tüm borcu biter hatta geriye fazladan para da kalırdı. Küçük kızı Dilara için meyve falan almak istiyordu, kıyafeti de yoktu ama parası yetmezdi. Sokaktan, öğretmen başta olmak üzere, temiz giysili, güler yüzlü, küçük küçük kızlar, çocuklar büyük bir düzen ve büyüklükle bir yere gidiyorlardı. Beşir durdu, baktı.

1.2.2. Devrik Cümle

Yüklemi sonda bulunmayan cümlelere kuralsız (devrik) cümle denilmektedir. Duman (2003), kuralsız (devrik) cümlelerin kullanım sıklığı üzerine yapmış olduğu araştırmasında Türkçede kuralsız (devrik) cümlelerin de bir ifade şekli, üslup tarzı olarak var olduğu fakat kullanım sıklığı olarak gerilerde kaldığı sonucuna varmıştır.³⁰

Genel olarak, yüklem çöğünlukla sonda bulunmasını Türkçenin bir kuralı sayarak böyle cümlelere “kurallı cümle”, sonda olmadığı cümlelere de buradan yola çıkarak “kuralsız cümle” ya da “devrik cümle” denir.³¹

13.-15. yüzyılların Anadolu Türkçesiyle yazılmış telif ve tercüme metinlerinde devrik cümlelere çok sık rastlanması, devrik cümlelerin Türkçenin asli bir cümle çeşidi olduğunu gösterir. Ayrıca bazı atasözü ve deyimlerin tarih boyunca devrik kullanılması da aslında devrik yapının Türkçenin öz malı olduğuna delildir.³²

Tahsin Banguoğlu, bu cümleleri, bir cümle çeşidi olarak almayıp sadece “Sıra Değişimleri” başlığı altında mantıkça ve duyguca sebeplerle kelime sırasında meydana gelen değişimler diye üç çeşitten bahsederek 3. maddede “Yüklem yerinden alınıp kimseye yaklaştırılması, hatta cümle başına getirilmesi” diye açıklama verir.³³

Vecihe Hatipoğlu, “Yargıdaki önemi belirtmek ve dikkati çekmek için yüklemi, özne veya nesne ya da tümleçlerden önce kullanılan tümceye devrik tümce denir.” şeklinde tanımlar.³⁴

³⁰CEYLAN, İpek, METE, Filiz, Türkçe Kuralsız (Devrik) Cümle Yapısının Graf Çizimler ile Gösterilmesi, Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi (H. U. Journal of Education) 33, 2018, s.633.

³¹ SANDALYECİ, Selda, Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Devrik Cümle Yapısı Üzerine Bir Deneme, Prof. Dr. Hidayet Kemal Bayatlı Hatıra Kitabı, İstanbul 2019, s.230.

³² SANDALYECİ, Selda, a.g.e. s.231.

³³ BANGUOĞLU, Tahsin, “Türkçenin Grameri”, TDK Yayınları, Ankara 2007, s.533.

³⁴ HATİPOĞLU, Vecihe, “Türkçenin Söz Dizimi”, DTCF Basımevi, Ankara 1982, s.158.

Dil, Edebiyat ve Eğitim Araştırmaları

Süer Eker, “Devrik cümle, yüklemi cümle sonunda bulunmayan cümle türüdür. Türkçenin söz diziminde yüklem genel olarak sondadır. Ancak deyim ve atasözlerinde, duyguların, heyecanların yoğunlaştığı, anlatımın farklı kalıplara dökülerek şiirselliğin amaçlandığı tümce yapılarında, günlük konuşmalarda, yüklem söz içinde ya da başında bulunabilir. Devrik tümce, edebi metinlerin dışında genellikle sözlü dilde görülür.”³⁵

“Dılara” hikayesinde devrik cümle örnekleri: Dedi, tamam getir., Cehenneme gitsin dünya.

1.2.3. Kesik/Eksiltili Cümleler

Bazen anlatımı daha etkili kılmak, anlatımın gücünü artırmak için cümlelerin öğelerinden biri söylenmeyebilir. Böyle ifadelere kesik (eksiltili) cümle denir. Eksiltili cümleler sözü yinelememek, maksadı daha kısa sürede ve az emekle söylemek amacıyla oluşturulurlar. Daha çok konuşma diline aittirler.³⁶

Mehmet Özmen’e göre yüklemi düşürülen, eksiltilen cümle, eksiltili cümledir. Bir cümle için yüklemi bulunması yeterli ve şart olduğu için yüklemi bulunmayan cümleler eksiltili cümlelerdir.³⁷

Dılara hikayesinde eksiltili cümle örnekleri: Terlik bile bulamazken birden bire ayakkabı... Öyle kurallı...

1.3. Yapısına Göre Cümleler

Cümlelerin yapı bakımından sınıflandırılması dilbilimciler tarafından farklı şekillerde ele alınmıştır. Türkiye Türkçesi dilbilgisi kitaplarında cümlelerin tasnifinde kullanılmış olan ölçüler genellikle yüklem yeri, yüklem türü, anlam ve yapıdan ibarettir. Bunların içerisinde en tartışmalı ölçü yapı sayılır.³⁸

Tahsin Banguoğlu, kitabında cümleleri yapı bakımından basit cümle, birleşik cümle olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Dilbiliciye göre, birleşik cümleler de ikiye ayrılır: de a) anlam bakımından: yan yana birleşik, alt alta birleşik, b) şekil bakımından: tümlleme birleşik, karmaşık birleşik.³⁹

Mehmet Özmen cümlelerin yapıları, yüklemelerinin yeri, yüklemelerinin çeşidi ve anlamları bakımından olmak üzere dört yönden

³⁵ EKER, Süer, Çağdaş Türk Dili, Grafiker Yayınları, Ankara 2013, s. 371.

³⁶ ÜLKER, Talat (2007). Türk Dili, Gündüz Kitabevi Yayınları, Ankara, s.383.

³⁷ ÖZMEN, Mehmet (2013). Türkçenin Sözdizimi, Karahan Kitapevi, Adana, s.198.

³⁸ GULİYEV, İ. (2017), Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi Dilbilgisinde Dilin Sözdizimsel Yapısının Öğrenilmesi Üzerine, XII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildiriler Kitabı, 25-28 Eylül 2017, s. 494.

³⁹ BANGUOĞLU, Tahsin, a.g.e. s.523-586.

incelendiğini yazarak, cümlelerin yapıları bakımından önce basit ve birleşik cümleler olmak üzere iki gruba ayrıldığını, bunların da kendi içlerinde farklı gruplara (basit cümlelerin türleri: salt basit cümle, girişik basit cümle; birleşik cümlelerin türleri: sıralı birleşik cümle, şartlı birleşik cümle, saptamalı (ara cümleli) birleşik cümle, iç içe birleşik cümle ve karmaşık birleşik cümle) ayrıldığını belirtmektedir.⁴⁰

Yapısında isim veya fiil cinsinden tek yüklem yani tek yargı bulunan cümle, basit cümledir. Cümledeki unsurların sayısı, uzunluğu önemli değildir. Önemli olan tek yargı bildiren tek yüklem olmasıdır.⁴¹

M. Ergin⁴², K. Bilgegil, L. Karahan⁴³'ın kullandığı “basit cümle” terimi yanında, “yalın tümce” “yalınç tümce” vb. terimler de kullanılmıştır.

Leyla Karahan yapılarına göre cümle çeşitlerinden, eserinin ilk baskısında bölüm olarak bahsederken eserin son baskısında bu bölümü çıkarmıştır. Eserin önceki baskılarında yapılarına göre cümleler “basit, birleşik, sıralı ve bağlı” olmak üzere dört grupta değerlendirilmişti. Bu tasnifte de -sA’lı şart cümleleri birleşik cümleler içerisinde işlenmiştir.⁴⁴

Mehmet Hengirmen yapılarına göre cümleleri, Türkçe Dilbilgisi adlı eserinde dört bölümde incelemektedir. Bunlar “Yalın cümleler, bileşik cümleler, sıralı cümleler, girişik cümleler”dir. Hengirmen fiilimsilerle kurulan birlikleri ve -sA ekli kelimeleri de bileşik cümle grubunda göstermektedir.⁴⁵

Tuncer Gülensoy “Türkçe El Kitabı” adlı eserinde yapılarına göre cümleleri on beş bölümde incelemiştir. Eserinde “Cümleler, yapı, yargı ve yüklem türlerine göre başlıca üç bölümde incelenir.” dedikten sonra yapı bakımından cümle türlerini yalın, birleşik/bileşik, temel-yan, bağlaçlı, dilekli, şartlı, edatlı, sorulu, ikilemeli, ara, girişik, sıralı, devrik ve kesik olmak üzere on beş gruba ayırmıştır. Gülensoy tarafından fiilimsilerle kurulan yapılar girişik cümle ve -sA’lı yapılar da şart cümlesi olarak kabul edilmektedir.⁴⁶

Muharrem Ergin yapılarına göre cümleleri basit ve birleşik olarak iki gruba ayırdıktan sonra, birleşik cümleleri de üç grupta

⁴⁰ ÖZMEN, Mehmet, a.g.e. s.143.

⁴¹ BİRAY, Nergis, Türkiye Türkçesi ile Kazak Türkçesindeki Cümlelerin Çeşitleri Bakımından Karşılaştırılması Üzerine bir Deneme, s.285.

⁴² ERGİN, Muharrem, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Basım Yayım Tanıtım, İstanbul 2005.

⁴³ KARAHAN, Leyla, a.g.e.

⁴⁴ KARAHAN, Leyla, (1994) “-sa -se Eki Hakkında” Türk Dili, Sayı 516, Ankara, s.471-474.

⁴⁵ HENGİRMEN, Mehmet, (2002) Türkçe Dilbilgisi, Ankara.

⁴⁶ GÜLENSOY, Tuncer (2000) Türkçe El Kitabı, Akçağ Yay., 1. Baskı, Ankara.

değerlendirir. Bu konuda şöyle der: “Türkçede şartlı birleşik cümle, ki’li birleşik cümle olmak üzere başlıca iki çeşit birleşik cümle vardır. Bunlara bir üçüncü birleşik cümle çeşidi olarak iç içe birleşik cümle”yi de ilave edebiliriz.”⁴⁷

Cümlelerin yapı bakımından sınıflandırılması dilbilimciler tarafından farklı şekillerde ele alınmıştır. Türkiye Türkçesi dilbilgisi kitaplarında cümlelerin tasnifinde kullanılmış olan ölçüler genellikle yüklem yeri, yüklem türü, anlam ve yapıdan ibarettir. Bunların içerisinde en tartışmalı ölçü yapı sayılır.⁴⁸

1.3.1. Basit Cümleler

Yapı gereği tek bir fiil ile oluşturulan cümledir. Herhangi bir cümle ile bağlantı içerisinde olmayan ve başka bir cümlede de kendisi ile bağlı bulunmadığı cümle çeşididir. Basit cümle ile ilgili adlandırma ve tanımlandırmalar “yalın tümce”⁴⁹, “basit cümle”⁵⁰ olarak farklılık göstermektedir.

Leyla Karahan’a göre “İçinde isim veya fiil cinsinden bir yüklem bulunan, bir tek yargı taşıyan cümleye “basit cümle” denir.”⁵¹

Muharrem Ergin basit cümleyi şöyle tanımlar: “Başlı başına anlam bildiren ve hiçbir cümleye bağlı olmayan cümlelere basit cümle denir.”⁵²

Günay Karaağaç’a göre; “Basit cümleyi belirleyen, yüklem dışındaki öğelerin varlığı ve sayısı değildir. İçerisinde birçok sözün yer aldığı söz ve söz öbeklerinden oluşan cümle ögesi barındıran cümleler, tek yüklem taşıyorlarsa, basit cümledir.”⁵³

Mehmet Özmen basit cümleyi şu şekilde tanımlar: “İçerisinde bir yüklem bulunan cümle basit cümledir. Basit cümle salt basit cümle ve girişik basit cümle olmak üzere iki gruba ayrılır. İçerisinde fiilimsi veya fiilimsi grubu bulunmayan cümle, salt basit cümledir.”⁵⁴

Dilara hikayesinde basit cümle örnekleri: Gün batmak üzereydi. Bu düşünceler sırayla Beşir’in aklından bulanık bir gölge gibi geçti. Öğretmen iri gözlerle Beşir’e baktı. Bir küçük kızım var. Öğretmen

⁴⁷ ERGİN, Muharrem, a.g.e.

⁴⁸ GULİYEYEV, İlkin, Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi Dilbilgisinde Dilin Sözdizimsel Yapısının Öğrenilmesi Üzerine, XII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildiriler Kitabı, 25-28 Eylül 2017, s. 494.

⁴⁹ DİZDAROĞLU, Hikmet, a.g.e. s. 187.

⁵⁰ BANGUOĞLU, Tahsin, a.g.e. s.523, EDİSKUN, Haydar (2004), Türk Dilbilgisi, Remzi Kitabevi, İstanbul, s.379.

⁵¹ KARAHAN, Leyla, a.g.e s.59.

⁵² ERGİN, Muharrem, a.g.e. s.147.

⁵³ KARAAĞAÇ, Günay, (2012), Türkçenin Söz Dizimi, Kesit Yay., İstanbul, s.427.

⁵⁴ ÖZMEN, Mehmet, a.g.e. s.144.

sakin bir bakışla Beşir'in yüzüne baktı. Bu zavallı görünüş merhamet hissi uyandırdı. Yarın Beşir kızını öğretmeninin yanına götürecekti. Birden durdu. Kendini kaybetmişti.

1.3.2. Birleşik Cümleler

Birleşik cümleler içinde esas yargının bulunduğu bir temel cümle ile temel cümleyi anlam ve görev bakımından tamamlayan, fiili çekimli olan ve değişik yapı özelliklerine sahip bulunan bir veya daha fazla yan cümlelerden oluşmuş cümle türü olarak tanımlanmaktadır.⁵⁵

T. Banguoğlu, birleşik cümleyi, “anlam ve şekil ilişkileri olan birden fazla yargının bir araya gelmesiyle kurulmuş cümleye birleşik cümle adını veriyoruz.” Şeklinde tanımlar. Yazar eserinde, fiilimsilerle kurulan cümleleri “Karmaşık Birleşik Cümle” başlığı altında ele alır, “Tümleme Birleşik Cümle” başlığı altında ise “şart, ilinti zamiri ve bağlam cümlesi”ne yer verir.⁵⁶

V. Hatipoğlu: “birleşik tümce bir veya birkaç iç tümce, ara Tümce, yan tümce ile bir temel tümceden kurulan tümceye denir.” demektedir. Dilbilimci, “bağlaçlı, dilekli, koşullu, ilgeçli, olumsuzluk koşacıyla kurulu, sorulu, ikilemeli, kalıplaşmış yan cümleleri” birleşik cümle olarak gösterir.⁵⁷

Mehmet Özmen’e göre, içerisinde iki veya daha fazla yüklem bulunan cümleler, birleşik cümledir. Birleşik cümleler birbirlerine değişik yapı ve anlam ilişkisiyle bağlanırlar. Birleşik cümleler, sıralı birleşik cümle, şartlı birleşik cümle, saptamalı (ara cümleli) birleşik cümle, iç içe birleşik cümle ve karmaşık birleşik cümle olmak üzere altı öbekte toplanır.⁵⁸

Süer Eker birleşik cümleleri şartlı birleşik tümce ve ki’li birleşik cümle olmak üzere ikiye ayırır.⁵⁹

Yapısında birden fazla yüklem bulunan, bir ana cümle ve onun anlamını tamamlayan bir veya daha fazla yardımcı cümleden kurulan cümleye “birleşik cümle” denir. Cümle yapısına göre ana cümle sonda, yardımcı cümleler başta bulunur.⁶⁰

M. Ergin, Türkiye Türkçesinde “Şartlı Birleşik Cümle, İç İçe Birleşik Cümle ve Ki’li Birleşik Cümle” olmak üzere üç tip birleşik cümle olduğunu söyler.⁶¹

⁵⁵ KORKMAZ, Zeynep (1992), “Gramer Terimleri Sözlüğü”, TDK Yay., Ankara, s.26.

⁵⁶ BANGUOĞLU, Tahsin, a.g.e. s.547-585.

⁵⁷ HATİPOĞLU, Vecihe, (1964), Türkçenin Söz Dizimi, Ankara, s.146-152.

⁵⁸ ÖZMEN, Mehmet, a.g.e. s.145.

⁵⁹ EKER, Süer, a.g.e. s.167.

⁶⁰ BİRAY, Nergis, a.g.e. s.285.

⁶¹ ERGİN, Muharrem, (1986) Türk Dili, İstanbul, s.412-416.

L. Karahan ise, iki tip birleşik cümleden söz eder: “Şartlı Birleşik Cümle, İç İçe Birleşik Cümle.” Diğerlerini farklı gruplar olarak ele alır.⁶²

1.3.2.1. Şartlı Birleşik Cümleler

Türkçe dilbilgisinde, yapısında şart eki bulunan cümleler şartlı birleşik cümle olarak adlandırılmaktadır. Muharrem Ergin’e göre, bu birleşik cümle Türkçenin asıl birleşik cümlesidir, başlangıçtan beri Türkçede vardır, temeli şart kipinin şart ifadesine dayanır.⁶³

Şart cümlesi temel cümleye bağlı olarak yargı bildirir. Bu tür cümleler temel cümlenin içinde veya başında yer alır. Türk dilinin en eski yazılı belgeleri olan Orhun Abidelerinde de rastlanır.⁶⁴

Azerbaycan Türkçesinde “yüklemi -sa, -se şart eki almış olan bütün cümleler şart cümlesi değildir ve özne yan cümlesi, yüklem yan cümlesi, nesne yan cümlesi, zaman yan cümlesi, yer yan cümlesi, durum yan cümlesi, kemiyet yan cümlesi ve karşılaştırma yan cümlesinin yüklemi de -sa, -se eki alabilmektedir”.⁶⁵

Dilara hikayesinde şartlı birleşik cümle örnekleri: Böyle şeyler giyerse O da böyle görünür mü? Eminim böyle giyinirse O, bu çocuklardan daha güzel görünür. O da bu çocukların arasında olsaydı ne olurdu? Beşir’in yaşadığı Büyük Salyan sokağında, sokaklar döşenmemişti, bir az bile yağmur yağsa çamur diz boyu olur, geçmek te mümkün olmazdı. Dünya dağılsa bile Dilara’yı götürecekti. Önceden gelseydi iyileşebilirdi.

1.3.2.2. Ki’li Birleşik Cümleler

Türkçede yardımcı cümleleri oluşturan bağlama edatları Uygurlar döneminde Türkler yerleşik hayata geçtikten sonra ilk karşılaştıkları Soğud ve Tohar gibi İran kavimlerinin dillerindeki yardımcı cümle bağlayıcıları Türkler tarafından kısmen taklit edilerek alınmış ve Türkçede zaten var olan kaçan, kanyu, kim, ne gibi

⁶² KARAHAN, Leyla, a.g.e, s. 60-62.

⁶³ ERGİN, Muharrem, a.g.e. s.405.

⁶⁴ EDİSKUN, Haydar, a.g.e. s.384.

⁶⁵ Bkz. GULİYEV, İ. (2007), “Gazi Bürhaneddin’in Dilinde Şert Budak Cümleli Tabeli Mürekkeb Cümleler”, *Filologiya meseleleri*, № 2, s. 91-96., GULİYEV, İ. (2017), “Gövsü Tebrizi’nin Dilinde Kullanılmış Şart Yan Cümleli ve Karşılaştırma Yan Cümleli Birleşik Tümcelerin Yapısal Özellikleri”, *Turan SAM dergisi*, sayı 9 (36), s.124-131, GULUSOY, İ. (2019), “Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde Şart Cümlesine Dair”, *Türkiyat Mecmuası*, c. 29/1. , s.89.

kelimelere de bu bağlayıcıların anlamları yüklenerek kullanılmaya başlanmıştır.⁶⁶

Uygur Türkçesi döneminde kullanılan ,kim', Türkçe soru zamiri olan kim'dir ve Uygurlardan beri kullanılan kim'li birleşik cümleler, zamanla artmıştır. Eski Türkçedeki kim ile Farsçadaki ki benzerlik kurmuştur ve dilimizde ,kim', ,ki' yerine kullanılmaya başlamıştır.⁶⁷

Ki'li birleşik cümleler, bağımsız iki cümlelerin birbirine ki bağlacı ile bağlandığı cümlelerdir. Cümleler ki bağlama edatıyla bağlandığı için de adına ki'li birleşik cümle denmiştir. Ki'li birleşik cümle Türkçenin aslında olmayan bir cümle çeşididir, yapısına da aykırı bir durumdur. Türkçenin asli yapısına uymayan bu kullanımda temel cümle başta yani ki'den önce, yan cümle sonda yani ki'den sonra gelir. Türkçe cümle düzenine aykırı olmakla birlikte ki'li birleşik cümleler her zaman Türkçe cümle düzenine sokulması mümkündür.⁶⁸

'Ki' ya iki fiili, iki cümleyi veya bir isimle bir fiili, bir isim unsuru ile onun izahı olan bir cümleyi birbirine bağlar. Her iki halde de ki'den sonra gelen cümle yardımcı cümledir. 'Ki' böylece kendisinden sonra gelen yardımcı cümleyi kendisinden önce gelen unsura bağlar. Kendisinden önce gelen unsur asıl unsur olup ki'den sonraki yardımcı cümle onun izahını teşkil eder.⁶⁹

Ergin'e göre ki'den önce gelen unsurun isim veya fiil olmasına göre iki çeşit ki'li birleşik cümle vardır. Ki'den önceki unsur fiilse 'ki' asıl cümle ile yardımcı cümlelerin tam ortasında bulunur.⁷⁰

"Dilara" hikayesinde "ki"li birleşik cümle örnekleri: Komşular toplandılar, yaranın üstüne tandır külü döktüler, örümcek ağı koydular, öyle çok ağırıyordu ki, dayanmak mümkün değildi.

1.3.2.3. Karmaşık Birleşik Cümleler

Değişik yapıdaki birleşik cümlelerin bir anlam bütünlüğü içinde bir araya gelerek oluşturdıkları birleşik cümledir. Cümlelerin içinde birden çok birleşik yapı bir araya gelmişse cümle karmaşık sayılır.⁷¹

Birleşik cümleler basit ve birleşik kuruluşlu olmak üzere ikiye ayrılırlar; iki bileşenden ibaret olanlar basit yapı, daha fazla bileşenden ibaret olanlar ise karmaşık yapı birleşik cümlelerdir.

⁶⁶ TEKİN, Şinasi, (1992) "Eski Türkçe" TDEK., Cilt 2, Sayı A-23, TKAey., Ankara, s. 112.

⁶⁷ ERGİN, Muharrem, a.g.e, s.405.

⁶⁸ YELTEN, Muhammet, (2005) "Pars-Name'deki Ki'li Birleşik Cümleler Üzerine", MTAD., Cilt 2, Sayı 4, Ankara, s. 47.

⁶⁹ ERGİN, Muharrem, a.g.e, s. 405.

⁷⁰ ERGİN, Muharrem, a.g.e, s. 405.

⁷¹ ÜLKER, Talat (2007). Türk Dili, Gündüz Kitabevi Yayınları, Ankara, s.391.

Bileşenlerinin sayısı ikiden fazla olan cümlelere karmaşık birleşik cümleler denir⁷². Bir karmaşık birleşik cümle, hem sıralı birleşik hem şartlı birleşik veya hem iç içe birleşik hem şartlı birleşik hem de bağlı birleşik vb. birleşik cümle özelliği taşıyabilir.⁷³

Dılara hikayesinde karmaşık birleşik cümle örnekleri: “Allah sana uzun ömürler versin! Allah gölgenizi başımızdan eksiltmesin.” diyerek sevine sevine gitti. Baba, onlar ne? O ayakkabılar kimin? diyerek heyecanla soruyordu.

1.4. Sıralı ve Bağlı Cümleler

Sıralı ve bağlı cümleler dilbilimciler tarafından ayrı başlıklar altında kullanılmaktadır. Tanımlamalar ve ayrıştırmalar ise; “bağlam cümlesi”⁷⁴ “sıralı tümce (bağımsız sıralı tümce, bağımlı sıralı tümce, açıklamalı sıralı tümce, karma sıralı tümce)”⁷⁵, “sıra cümleler, bağlı cümleler”⁷⁶ şeklindedir.

İ. H. Delice, sıralı (sıralanan) cümlelerin bağımsız sıralı ve bağımlı sıralı olam üzere ikiye ayrıldığını yazar. Bunlardan bağımsız sıralı cümle, tüm unsurları birbirinden bağımsız cümlelerin noktalı virgül, virgül veya (ve), (ya...ya...), (ne...ne...) vb. Sıralama işlevi edatlarla yan yana dizildiği ve bir noktaya bağlandığı en az birbirinden anlamca bağımsız ve aralarında unsur ortaklığı bulunmayan iki cümleyi içeren dizgelerdir. Bağımlı sıralı cümleler bir olay örgüsü içinde bulunan ve aynı özne veya nesneye bağlanan ve aralarında pek çok unsur ortaklığı bulunan cümle dizileridir. Bağlı cümleler, cümleleri sadece sıralama işleviyle birleştiren ve sıralı cümle yapan edatlar hariç, bağlama edatları yoluyla gerçekleştirilen cümle dizisidir.⁷⁷

Türkçe dilbilgisi kitaplarında bağlı cümleler (sıralı bağlı cümleler, açıklamalı bağlı cümleler), sıralı birleşik cümle, bağlı birleşik cümleler, sıralı cümle, sıra cümleler, bağımlı sıralı cümleler, bağımsız sıralı cümleler başlıkları altında incelenmektedir.⁷⁸

Cümle başı bağlaçları ile birbirine bağlanan cümlelere “bağlı cümle” adı verilir. Cümlebaşı bağlaçları başlarında bulundukları

⁷²GULİYEV, İlkin, İSMİHANOVA, G., ABBASOV, A. (2012), Müasir Azərbaycan Dilində Karışık Tipli Mürəkkəb Cümlələrin Şematik Strukturu”, Mütərcim, Bakı, s.5.

⁷³ ÖZMEN, Mehmet, a.g.e. s.197.

⁷⁴ BANGUOĞLU, Tahsin, a.g.e. s.554.

⁷⁵ DİZDAROĞLU, Hikmet, a.g.e. s.223.

⁷⁶ EDİSKUN, Haydar, a.g.e.

⁷⁷ DELİCE, H. İbrahim, (2012), Türkçe Sözdizimi, 4. Baskı, Kitabevi, İstanbul, s.168.

⁷⁸GULUSOY, İlkin (2018), Mirza Feteli Ahundzade'nin Dram Eserlerinde Sıralı Birleşik Cümleler, International Journal of Innovative Technologies in Social Science, Polonya, s.51.

cümleleri ya kendilerinden önce ya da kendilerinden sonra gelen cümlelere bağlarlar.⁷⁹

Bağlı birleşik cümle, iki cümlelerin birbirlerine cümle bağlayan bağlaçlarla bağlanmasıyla oluşur. Bağlı birleşik cümle, iki veya daha fazla bağlaçla bağlanmış cümlelerden de oluşabilir.⁸⁰

T. Banguoğlu, “bağlam cümlesi”; T. N. Gencan “bağlı önermeler”, H. Ediskun, K. Bilgegil, L. Karahan “bağlı cümle”, Bilgegil, “bağlı cümle” terimini kullanır, fakat bu cümlelerin gerçekte birer sıralı cümle olduğunu belirtir.⁸¹

Türkçe dilbilgisi kitaplarında bağlı cümleler (sıralı bağlı cümleler, açıklamalı bağlı cümleler), sıralı birleşik cümle, bağlı birleşik cümleler, sıralı cümle, sıra cümleler, bağımlı sıralı cümleler, bağımsız sıralı cümleler başlıkları altında incelenmektedir.⁸²

“Dilara” hikayesinde sıralı birleşik cümle örnekleri: Çamurlu Beşir, maaşını almış, borçları ile hesaplayarak eve dönüyordu. Küçük kızı Dilara için meyve falan almak istiyordu, kıyafeti de yoktu ama parası yetmezdi. Birden anlamadığı bir duygu onu sardı, bilinmeyen bir kuvvetin etkisi altında ne yaptığını kendi de bilmeyerek, koşup, ömründe hatırlamadığı bir cesaretle öğretmene yaklaştı. Dili dolandı, ne diyeceğini bilmiyordu. Bu kırıksık yüzde, cesareti için mahcup olan bir günahkar gülüşü çırpınıyor, gözlerinde merhamet uman bir suçlu bakışı, inliyordu. Amca şimdi zamanı geçti ama yine de getir, bir yol buluruz. Kızı da güzel giyinecek, okumuş olacak, komşuları onu övecekti. Kömür meydanına doğru yürüdü, bir çift eski ayakkabı, bir eski elbise de alıp eve döndü.

1.5. Anlamlarına Göre Cümleler

Anlamlarına göre cümleler, olumlu, olumsuz, soru, emir ve ünlem cümlesi olarak beş başlıkta incelenir.⁸³

Yargının gerçekleştiğini anlatan cümlelere “olumlu cümle” denir. İki olumsuz unsur bir cümlelerin anlamını olumlu yapar.

Yargının gerçekleşmediğini anlatan cümlelere “olumsuz cümle” denir. “-ma”, “-sız” olumsuz eki, “değil, ne...ne” edatı ve “yok” ismi cümlelerin anlamını olumsuz yapar.

Soru yoluyla bilgi almayı amaçlayan cümlelere “soru cümlesi” denir. –mi soru sıfatları, soru zamirleri, soru zarfları, soru edatları bir

⁷⁹ ÖZKAN, Mustafa, SEVİNÇLİ, Veysi, a.g.e. s.175.

⁸⁰ ÖZMEN, Mehmet, a.g.e. s.155.

⁸¹ BİLGEĞİL, Kaya, Türkçe Dilbilgisi, İstanbul, 1982, s.90-94.

⁸² GULUSOY, İlkin (2018), “Mirza Feteli Ahundzade’nin Dram Eserlerinde Sıralı Birleşik Cümleler”, *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*, Polonya, p. 51.

⁸³ EKER, Süer, a.g.e. s.376.

Dil, Edebiyat ve Eğitim Araştırmaları

cümleye soru anlamı kazandırır. Bir kimseden veya kişiden bilgi almayı, bir şey öğrenmeyi amaçlayan cümle, soru cümlesidir.⁸⁴ İçerisinde soru anlamı bulunan ve soru sıfatları, soru zamirleri, soru zarfları, soru ekleri ile kurulmuş olan cümleleri ifade etmektedir. Soru cümleleri olumlu ve olumsuz olmakla birlikte en genel tanımda “-mı, -mi, -mu,-mü?” soru ekleri ile kurulmaktadır.

Çağdaş Türk Lehçelerinde, aynı zamanda Azerbaycan Türkçesinde soru cümlesinin oluşmasını sağlayan vasıtalar esasen tonlama, soru zamirleri ve soru edatlarıdır (Guliyev, 2013: 29). Azerbaycan Türkçesinde soru cümlelerinin en yaygın türü soru zamirleri ile oluşan soru cümleleridir. Böyle soru cümlelerinin oluşmasında tonlamanın rolü az olup genellikle yük soru zamirlerinin üzerine düşer.⁸⁵

Heyecan, korku, coşku, sevinç, hayret gibi duyguların ifade edildiği; seslenme, çağırma, bağırma ifadesi taşıyan cümlelere “ünlem cümlesi” denir. Ünlem cümleleri bir fikre duygusal bir tepkiyi ifade eden cümleler olup, neşe, memnuniyet, sevinç, öfke, şaşkınlık, alay, pişmanlık vs. duyguları ifade eder.⁸⁶

Emir cümleleri emir, rica, istek, arzu, nasihat, tavsiye, çağırış vd. anlamları ifade eder... Emir cümlelerinin yüklemi genellikle fiilin emir kipinde olur, fakat fiilin diğer kiplerinin emir anlamında kullanılması ile de emir cümleleri oluşabilir.⁸⁷ Emir tümcesi (imperative sentence) yapılması istenen ya da istenmeyen eylemleri ifade eden ve genellikle yüklemi emir kipiyle oluşturulan tümce türüdür.⁸⁸

“Dılara” hikayesindeki olumlu cümle örnekleri: Bugün tüm borcu biter hatta geriye fazladan para da kalırdı. Sokaktan, öğretmen başta olmak üzere, temiz giysili, güler yüzlü, küçük küçük kızlar,

⁸⁴ ÖZMEN, Mehmet, (2013) Türkçenin Sözdizimi, Karahan Kitapevi, Adana s.234.

⁸⁵GULİYEV, İlkin, (2013) Kaşgarlı Mahmud’un Divanı Lügat-it Türk Eserinde Kullanılmış Soru Cümleleri (Azerbaycan Türkçesi ile Mukayese), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, s.20.

⁸⁶KAZIMOV, Gazenfer, (2007) Müasir Azerbaycan Dili, Sintaksis, Tahsil, Bakü, s.37.

ABDULLAYEV, A, (2007) Müasir Azerbaycan Dili, IV hisse, Sintaksis, Şerg-Gerb, Bakü, s.45.

⁸⁷ Bkz. ABBASOV, E., GULİYEV, İlkin, (2011) Sade Cümle Sintaksisine Dair Praktikum, Mütercim, Bakü., KAZIMOV, Gazenfer, a.g.e., GULİYEV, İlkin (2008) Orta Asırlar Oğuz Grubu Türk Dillerinde Emir Cümlesinin İfade Formaları (Azerbaycan ve Türk Dili Esasında), Humanitar Elimlerin Öğrenilmesinin Aktual Problemleri, Bakü, 2008, Sayı 5, s.49-55.

⁸⁸ EKER, Süer, a.g.e. s.376.

Dil, Edebiyat ve Eğitim Araştırmaları

çocuklar büyük bir düzen ve büyüklükle bir yere gidiyorlardı. Dilara bu çocuklardan daha güzel. Bu düşünceler sırayla Beşir'in aklından bulanık bir gölge gibi geçti. Öğretmen iri gözlerle Beşir'e baktı. Bir küçük kızım var.

“Dilara” hikayesindeki olumsuz cümle örnekleri: Küçük kızı Dilara için meyve falan almak istiyordu, kıyafeti de yoktu ama parası yetmezdi. Evde ayakkabı giyen kimse yok. Kimsenin aklı almıyordu. Kadın, hiç konuşma, işi değiştirdim. O, uzun zamandır hasretle çocukların ayaklarına bakar ve bir gün onun da ayakkabısı olabileceğini hayal bile edemezdi. Beşir'in yaşadığı Büyük Salyan sokağında, sokaklar döşenmemişti, bir az bile yağmur yağsa çamur diz boyu olur, geçmek te mümkün olmazdı.

“Dilara” hikayesindeki soru cümlesi örnekleri: Saadet şerbetini bulup içerken, kadehi düşürüp kırmak, mutluluğun yolunu bulup tam amaca ulaşırken bir felakete uğrayıp, mahvolmak ne kadar acı verici olsa da, basit bir şey değil midir? Böyle şeyler giyerse O da böyle görünür mü? O da bu çocukların arasında olsaydı ne olurdu? Amca, kızın kaç yaşında? Nereye? Ne zaman? Ama kızı yalın ayak nasıl götürsün? Karısına ne diyecekti? Baba, onlar ne? O ayakkabılar kimin? Bunlar ne? Delirdin mi? Bunlar kimin? Doğru söyle kimin bunlar? Ne oldu birden bire? Nasıl yani okula götüreceğim?

Dilara Hikayesinde ünlem cümlesi örnekleri: Ne sakın bir insan! Ah! Saadet ne kadar yakındı! Harikasın vallah!

“Dilara” hikayesinde emir cümlesi örnekleri çok az sayıdadır: Gerek yok bir faytona binsin; Kadın, hiç konuşma, işi değiştirdim. Dur, ayakkabılarını bağlayayım.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Cafer Cabbarlı'nın “Dilara” hikayesinde; “yüklemine göre cümleler” bakımından fiil cümlesi ağırlıktadır. “Yüklemin yerine göre cümleler” bakımından düz cümle daha çoktur. “Yapısına göre cümleler” başlığında basit ve sıralı birleşik cümleler ön plandadır. “Anlamına göre cümleler” başlığında ise olumlu cümleler ağırlıktadır.

KAYNAKÇA

1. ABBASOV, E., GULİYEV, İ. (2011), “Sade Cümle Sintaksisine Dair Praktikum”, Bakü: Mütercim.
2. ABDULLAYEV, A, (2007), Müasir Azərbaycan Dili, IV hisse, Sintaksis, Şerg-Gerb, Bakü.
3. BANGUOĞLU, Tahsin, (2000), Türkçenin Grameri”, TDK Yay., Ankara.

Dil, Edebiyat ve Eğitim Araştırmaları

4. BANGUOĞLU, Tahsin, (2007), “Türkçenin Grameri”, TDK Yayınları, Ankara.
5. BİLGEGİL, M. Kaya, (2009), Türkçe Dilbilgisi 3. Basım, Salkımsöğüt, Erzurum.
6. BİRAY, Nergis (2003), Türkiye Türkçesi ile Kazak Türkçesindeki Cümlelerin Çeşitleri Bakımından Karşılaştırılması Üzerine bir Deneme.
7. CEYLAN, İpek., METE, Filiz, (2018) Türkçe Kuralsız (Devrik) Cümle Yapısının Graf Çizimler ile Gösterilmesi, Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi (H. U. Journal of Education) 33.
8. DELİCE, H. İbrahim, (2012), Türkçe Sözdizimi, 4. Baskı, Kitabevi, İstanbul.
9. DİZDAROĞLU, Hikmet, (1976) Tümcebilgisi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
10. EDİSKUN, Haydar (2004), Türk Dilbilgisi, Remzi Kitabevi, İstanbul.
11. EKER, Süer, (2013), Çağdaş Türk Dili, Grafiker Yayınları, Ankara.
12. ERGİN, Muharrem, (2005), Türk Dil Bilgisi, Bayrak Basım Yayın Tanıtım, İstanbul.
13. ERGİN, Muharrem, (2009), Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yayınları, İstanbul.
14. GENCAN, Tahir Nejat, (1971), Dilbilgisi, 2. Baskı, Tek Ağaç, İstanbul.
15. GULİYEV, İlkin (2007), “Gazi Bürhaneddin’in Dilinde Şert Budak Cümleli Tabeli Mürekkep Cümleler”, *Filologiya meseleleri*, № 2, s. 91-96.
16. GULİYEV, İlkin (2008), Orta Asırlar Oğuz Grubu Türk Dillerinde Emir Cümlesinin İfade Formaları (Azerbaycan ve Türk Dili Esasında), Humanitar Elimlerin Öğrenilmesinin Aktual Problemleri, Bakü, 2008, Sayı 5, s.49-55.
17. GULİYEV, İlkin (2013), Kaşgarlı Mahmudun Divanü Luğat-it Türk Eserinde Kullanılmış Soru Cümleleri (Azerbaycan Türkçesi ile Mukayese), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Bahar, 11/2013, s.15-27.
18. GULİYEV, İlkin (2017), “Gövsî Tebrizi'nin Dilinde Kullanılmış Şart Yan Cümleli ve Karşılaştırma Yan Cümleli Birleşik Tümcelerin Yapısal Özellikleri”, *Turan SAM dergisi*, sayı 9 (36), s.124-131.

Dil, Edebiyat ve Eğitim Araştırmaları

19. GULİYEV, İlkin (2017), Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi Dilbilgisinde Dilin Sözdizimsel Yapısının öğrenilmesi Üzerine (Bildiri), *XII Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri Kitabı*, 25-28 Eylül 2017, Bükreş-Romanya: Meteksan Matbaacılık ve Teknik Sanayi Ticaret A.Ş., s. 488-496.
20. GULİYEV, İ., İSMİHANOVA, G., ABBASOV, A. (2012), Müasir Azerbaycan Dilinde Karışık Tipli Murekkeb Cümlelerin Shematik Strukturu”, Mütercim, Bakü.
21. GULİYEVA, Könül (2021), Azerbaycan Edebiyatından Seçme Hikayeler, Sonçağ Yayıncılık Matbaacılık, Ankara, s.82
22. GULUSOY, İlkin (2018), “Mirza Feteli Ahundzade’nin Dram Eserlerinde Sıralı Birleşik Cümleler”, *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*, Polonya, p. 50-56.
23. GULUSOY, İlkin (2019), “Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde Şart Cümlesine Dair”, *Türkiyat Mecmuası*, c. 29/1.
24. GÜLENSOY, Tuncer (2000), Türkçe El Kitabı, Akçağ Yay., 1. Baskı, Ankara.
25. HATİPOĞLU, Vecihe (1982), “Türkçenin Söz Dizimi”, DTCF Basımevi, Ankara.
26. HENGİRMEN, Mehmet (2002), Türkçe Dilbilgisi, Ankara.
27. KARAAĞAÇ, Günay (2009), Türkçenin Söz Dizimi, Kesit Yayınları, İstanbul.
28. KARAAĞAÇ, Günay (2012), Türkçenin Söz Dizimi, Kesit Yay., İstanbul.
29. KARAHAN, Leyla (1994), “-sa -se Eki Hakkında” Türk Dili, Sayı 516, Ankara.
30. KARAHAN, Leyla (2010), Türkçede Söz Dizimi, Akçağ Yayınları, Ankara.
31. KARAHAN, Leyla (2015), Türk Gramerciliğinde İsim Cümlesi-Fiil Cümlesi Tartışması, Prof. Dr. Mehmet Özmen Adına Sözdizimi Çalıştayı Bildirileri, Karahan Kitabevi.
32. KAZIMOV, Gazenfer, (2007) Müasir Azerbaycan Dili, Sintaksis, Tahsil, Bakü.
33. KERİMOĞLU, Caner, (2014), Türkiye Türkçesi ve Tatar Türkçesinin Karşılaştırmalı Söz Dizimi, TDK Yayınları, Ankara.
34. KORKMAZ, Zeynep (1992), “Gramer Terimleri Sözlüğü”, TDK Yay., Ankara.
35. KORKMAZ, Zeynep (2007), Gramer Terimleri Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Dil, Edebiyat ve Eğitim Arařtırmaları

36. ÖZKAN, Mustafa Sevinçli, Veysi, (2011), Türkiye Türkçesi Söz Dizimi, Akademik Kitaplar, İstanbul.
37. ÖZMEN, Mehmet (2013), Türkçenin Sözdizimi, Karahan Kitapevi, Adana.
38. SANDALYECİ, Selda, (2019), Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Devrik Cümle Yapısı Üzerine Bir Deneme, Prof. Dr. Hidayet Kemal Bayatlı Hatıra Kitabı, İstanbul.
39. TEKİN, Şinasi (1992), “Eski Türkçe” TDEK., Cilt 2, Sayı A-23, TKAİY., Ankara.
40. UYGUR, Erdoğan, (2004) “Azerbaycanlı Şair ve Yazar Cafer Cabbarlı”, Türkiye Sosyal Arařtırmalar Dergisi- Turkish Journal of Social Research.
41. ÜLKER, Talat (2007). Türk Dili, Gündüz Kitabevi Yayınları, Ankara.
42. YELTEN, Muhammet, (2005) “Pars-Name’deki Ki’li Birleşik Cümleler Üzerine”, MTAD., Cilt 2, Sayı 4, Ankara.
43. ŞEN, Yurtseven (2018) “Cafer Cabbarlı. Hikayeler”, Zengin Yayıncılık, İstanbul. (Çevirmen).

ƏDƏBİYATŞÜNASLIQ / EDEBİYAT BİLİMİ

BÖLÜM 1
FÜZULİ YARADICILIĞININ BƏDİİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ÖZÜNDƏN SONRAKI
ƏDƏBİYYATA TƏSİRİ

Azadə Əliağa qızı Quliyeva

Müəllim

Ağdam rayonu 33 sayılı tam orta məktəb, Azərbaycan

azade.quliyeva.1961@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-3430-7636

Azərbaycan poeziyasının, eləcə də ümumtürk ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri Məhəmməd Füzulidir. XVI əsrin möcüzəsi, orta dövr ədəbiyyatının qüdrətli siması olan M.Füzuli öz poetik irsi, bədii dühası, elmi dünyagörüşü, təfəkkürü ilə ədəbiyyatımızda və ictimai fikir tariximizdə möhtəşəm yer tutur. Dahi şairin poetik dühası həm müasirləri həm də xələfləri üçün əsl nümunə oldu. Füzuli sələflərinin yaratdığı poetik inciləri mükəmməl öyrənərək onları təkrarlamamış, özünəməxsus, orijinal yolla gedib, qüdrətli ədəbi nümunələr yaratmışdır. Əsərlərində əks etdirdiyi dərin mənanı qüdrətli poetik üslubda təqdim edərək əsl möcüzəyə səbəb olmuşdur.

Şair əruz vəzninin bütün imkanlarından məharətlə istifadə edərək eləcə də klassik ədəbi janrların bütün xüsusiyyətlərinə dərinləndən bələd olaraq, lirik və epik janrın ən qüdrətli nümunələrini yaratmışdır.

Dahi ədib özündən əvvəlki sənətkarların yaradıcılığına dərinləndən bələd idi. O, Firdovsi, Xaqani, Nizami, Nəsimi və s. kimi ustad sənətkarların yaradıcılığına dərinləndən bələd olmuş, yaxın müasirlərinin yaradıcılığını izləmişdir. Ustadı Həbibidən dərs alması, dövrünün ədəbi simalarını yaxından tanıması böyük şairin dünyagörüşünün formalaşmasına müsbət təsir göstərmişdir. Dövrün ziddiyyətləri, keçməkeşləri də Füzuli qələmindən yan keçməmişdir. Dövrünün tarixi, ictimai məsələləri də şairin həyat və yaradıcılığında dərin iz buraxmışdır. Şairin yaradıcılığı öz zənginliyi və rəngarəngliyi ilə seçilir. Klassik şeir janrlarının bütün nümunələrindən və əruz vəzninin Azərbaycan şeirində işlənən bütün bəhlələrindən ustalıqla istifadə edən şair nəinki əsrinin, əsrlərin möcüzəsidir. M.Füzulinin yaşadığı dövr, əhatə olunduğu ədəbi mühit onun yaradıcılığına böyük mənada təsir etmişdir.

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

Şairin yaradıcılığında klassik lirik şeirin bütün janrları işlənsə də, ona şöhrət gətirən ən çox qəzəlləri, qəsidələri və poemalarıdır. Şairin qəzəlləri ona daha çox şöhrət gətirib. Şair qəzəl janrına daha çox üstünlük verərək yazır:

Qəzəldür səfəbəxşi-əhli-nəzər,
Qəzəldür güli-bustani-hünər...
...Qəzəl bildirir şairin qüdrətin,
Qəzəl artırır nazimin şöhrətin.
Könül, gərçi əş'arə çox rəsm var,
Qəzəl rəsmin et cümlədən ixtiyar...
...Qəzəl de ki, məşhuri-dövrən ola,
Oxumaq da, yazmaq da asan ola.

(M.Füzuli, I cild, 2005: s.30).

Şairin hər bir qəzəli onun mənəvi dünyası, lirik mənidir. İnsan mənəviyyatını əks etdirmək baxımından Füzuli sənəti ideallığın zirvəsidir. Bu qəzəllərin hər biri yüksək bədii gücü, sənətkarlıq xüsusiyyətləri və ifadə etdiyi dərin məna ilə dəyərlidir. Füzuli qəzəllərinin hər birində dərin fəlsəfi, həyatı mahiyyət ifadə olunur. Şah misralar, şah beytlər, zəngin qafiyələr, rədiflər şairin şeirlərinə xüsusi gözəllik verən məcazlar ölməz şairin şeirlərinə bədii ahəng gətirir. Klassik janrların bütün növlərində yazıb-yaradan sənətkar hər üç dildə yazdığı qəzəllərində qüdrətli qəzəl ustadı olduğunu sübut edir. Ana dilində yazdığı qəzəlləri isə şairə daha böyük şöhrət gətirir.

Kuhkən künd eyləmiş min tişəni bir dağılən,
Mən qoparıb salmışam min daği bir dırnağılən.

(M.Füzuli, I cild, 2005: s.256).

Burada mübaliğə və litotanın növbələşməsi gözəl bədii müqayisə yaradıb. Beytlərdə sözlərin bu cür işlədilməsilə, yerdəyişmələrlə oynaqlıq, ahəngdarlıq yaradan ustad sənətkar ifadə gözəlliyinin ən mükəmməl nümunələrini yaradıb. Bu cür orijinal təkrarlar, alliterasiyalar, özünəməxsus ahəngdarlıq xüsusiyyətləri bədiiliyi təmin edərək ifadəni daha da gözəlləşdirir.

Olsaydı məndəki qəm Fərhadı-mübtəladə,
Bir ah ilə verərdi min Bisütuni badə.
Versəydi ahi-Məcnun fəryadımın sədasın,
Quşmu qərar edərdi başındakı yuvadə?
Fərhadü zövqi-surət, Məcnunü seyri-səhra,
Bir rahat içrə hər kəs, ancaq mənəm bəladə.

(M.Füzuli, I cild, 2005: s.268).

Başdan-başa klassik obrazlarla müqayisə zəminində yaradılmış bu qəzəldə dahi şair özünü klassik aşiq obrazları ilə müqayisə edir, hətta

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

özünü onlardan üstün sayır. Özünəqədərki dövrlərlə müqayisədə klassik aşiq obrazlarına münasibət və bu adların ülviləşməsi məhz Füzuli poeziyası ilə ideallığa ucalır. Dahi şair özünü fədakarlıqda bu obrazlardan üstün tutur.

Məcnun oda yandı şö'leyi-ah ilə pak,
Vamıq suya batdı, eşqdən oldu həlak.
Fərhad həvəs ilə yelə verdi ömrün,
Xak oldular onlar, mənəm imdi ol xak.

(M.Füzuli, I cild, 2005: s.376).

Klassik irsdən güc alan sənətkar özünəməxsus poeziya nümunələrini yüksək sənətkarlıqla yaratmışdır.

Kuhkən Şirinə öz nəqşin çəkib vermiş firib,
Gör nə cahildir, yonar daşdan öziçün bir rəqib.

(M.Füzuli, I cild, 2005: s.67).

Füzuli qəzəllərində incə və dərin mənalar, qiymətli fikirlər bəzən üstüörtülü şəkildə ifadə olunur. Beytlərin dərin fəlsəfi, məntiqi mənası əsaslı mühakimələrlə əlaqələnilir.

Bu qəmlər kim, mənim vardır, bə'irin başınə qoysan,
Çıxar kafər cəhənnəmdən, gülər əhli-əzab, oynar.

(M.Füzuli, I cild, 2005: s.113).

Bu misraların ifadə etdiyi dərin məna müqəddəs Quran motivləri ilə bilavasitə bağlıdır. Beytin mənası açılanda məlum olur ki, şair müqəddəs Quranın “əl-Əraf” surəsində olan fikri bədii boyalarla təsdiqləyir.

Füzuli heç bir təfəsilata varmadan, heç bir təfərrüatı əsas götürmədən öz məntiqi hökmünü şərh edir. Bu məna dərinliyini açmaq üçün oxucu böyük şairin poetik dünyasına və eləcə də dərin, mükəmməl dini dünyagörüşə malik olmalıdır.

Dahi şairin yaradıcılığında sadə və mürəkkəb məcazlardan geniş şəkildə istifadə edilməsi dərin məntiqi məna ilə birləşərək hər bir əsərin mükəmməlliyini şərtləndirir. Dahi şairin istifadə etdiyi bədii təsvir və ifadə vasitələri şeirlərdə oynaqlıq, ahəngdarlıq yaradır. Daxili qafiyələrdən istifadə edilmək baxımından da Füzuli yaradıcılığı bənzərsizdir.

Tutuşdu qəm oduna şad gördüğün könlüm,

Müqəyyəd oldu ol azad gördüğün könlüm. (M.Füzuli, I cild, 2005: s.231).

Bu kimi qəzəllərdəki daxili qafiyələr ifadəlilik, ahəngdarlıq cəhətdən şeirlərin bədii gözəlliyini artırır. Hətta ədəbin şeirlərinin bir çoxunda misraları yarıya bölməklə beytləri bənd şəklində yazmaq olar.

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

Bu isə şairin folklara hələ o zaman geniş inkişaf etmiş aşiq yaradıcılığına dərinlən bələd olmasının bariz nümunəsidir.

Məni candan usandırdı,
Cəfadən yar usanmazmı?
Fələklər yandı ahimdən,
Muradım şəm'i yanmazmı?

(M.Füzuli, I cild, 2005: s.290).

Bu misralar aşiq yaradıcılığının gəraylı janrının heca sayı ilə uzlaşır. Beytlər belə bölünərsə qafiyə quruluşu da gəraylı janrına uyğun olur. Füzuli yaradıcılığında beytlərin yarıya bölünməsi ilə bənd şəklinə düşən, bayatı, qoşma, gəraylı formasına çevrilə bilən daxili qafiyəli şeirlər çoxdur.

Bədii suallar, bədii nidaların işlədilməsi, metaforik fikir və ifadələrdən geniş istifadə ədibin yaradıcılığının poetik gözəlliyini təmin edir. Şairin yaradıcılığında söz və ifadələrin seçilməsi belə, alliterasiya yaradır, ahəngdarlığı artırır:

Canı kim cananı üçün sevsə, cananın sevər,
Canı üçün kim ki, cananın sevər, canın sevər.

(M.Füzuli, I cild, 2005: s.108).

Və ya:

Məndə Məcnundan füzun aşiqlik iste'dadı var,
Aşiqi-sadiq mənəm, Məcnunun ancaq adı var.

(M.Füzuli, I cild, 2005: s.123).

Füzuli şeirində dərin fəlsəfi mənalara üstünlük təşkil edir. Əslində, şairin bütün əsərlərində fəlsəfi məzmun hakimdir. Lakin şairin elə şeirləri var ki, məhz şairin fəlsəfi təffəkkürünün təcəssümüdür.

“Qəd ənərəl-eşqə-lil-üşşaqi minhacəl hüdä!

Saliki-rahi-həqiqət eşqə eylər iqtida.

(M.Füzuli, I cild, 2005: s.37).

–mətləli qəzəlinde şair “Vəhdəti-vücut” fəlsəfəsi, ilahi eşq anlayışını yüksək səviyyədə, dərin poetik vüsətlə ifadə edir. Dili etibarilə ərəb-fars sözlərindən geniş istifadə edilməsi şeirin anlaşılmasını çətinləşdirmir. Məntiqi vurğulu söz və ifadələrin ana dilində olması mənənin asan başa düşülməsini təmin edir.

Şair eşq dərini bütün dərmanlardan üstün tutaraq "Ey həkim " rədifli qəzəlinde deyir:

Var bir dərdim ki, çox dərmandan artıqdır mənə,
Qoy məni dərdimlə, dərman eyləmə, var ey həkim!

(M.Füzuli, I cild, 2005: s.211).

Şair: “Rənc çəkmə, sihhət ümmidin Füzulidən götür, Kim, qəbuli-sihhət etməz böylə bimar, ey həkim!” – deyərək dərində dəva

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

etmək istəyənlərə bu fikirdən əl çəkməyi məsləhət görür, bu dərdlə qalmağın daha məsləhətli olduğunu söyləyir. Hətta bu dərdə daha çox mübtəla olmaq istəyini söyləyən şair:

Gəl mənim tədbiri-bihudəmdə sən bir sə'y qıl
Kim, olam bu dərdə artıqraq giriftar, ey həkim!

(M.Füzuli, I cild, 2005: s.231).

–deyərək münasibətini bildirir.

Füzuli yaradıcılığında dərin mənə, poetik vüsətlə bərabər xəfif yumor da şeirlərə incəlik qatır:

Bilməz idim, bilmək ağzın sirrini düşvar imiş,
Ağzını derlərdi yox, dedikəlrincə var imiş.

(M.Füzuli, I cild, 2005: s.162).

Misrası ilə başlanan qəzəbində bunun aydın təzahürünü görürük:
Aciz olmuş yıxmağa ah ilə kuhi Kuhkən,
Neyləsin miskin, onun eşqi həm ol miqdar imiş.

(M.Füzuli, I cild, 2005: s.162).

M.Füzuli yaradıcılığında xitabların işlənməsi də üsluba gözəllik gətirir. Şairin özünə müraciətlə işlətdiyi xitablar, Tanrıya müraciətlə işlətdiyi “Ya Rəb” ifadəsi, “Ey mələksima”, “dostum”, “könül”, “ey dil”, “ey bivəfa”, “ey gül”, “səbail”, “ey bəxt”, “həbibim” və s. xitablar silsiləsi şairin qəzəllərinə rəngarənglik gətirir.

Dahi şairin yaradıcılığında yer adları - toponimlərdən istifadə məntiqi mənənin ifadəsi baxımından əhəmiyyətlidir. Bu cür nümunələr ifadə gözəlliyi ilə vəhdət təşkil edən dərin mənaların anlaşılmasına kömək edir. Əcəm, rum, Çin, Misir, Məkkə, Kərbəla kimi yer adlarından istifadə edən şair oxucunun fikrini həmin məkanlarla bağlı dərin mənələrə aparır.

Şahsən mülki-mələhətdə, sənə qullar çox,
Biri oldur ki, varıb Misrdə sultan olmuş.

(M. Füzuli, I cild, 2005: s.163).

Eləcə də şəxs adlarından istifadə baxımından Füzuli qəzəlləri diqqəti cəlb edir. Şəxsiyyətlərin həyatı haqqında dərin biliyə, mükəmməl məlumata malik olan şair şeirlərində bunu əks etdirir. Bütün bunlar şairin geniş dünyagörüşünün təzahürüdür. Adəm, Musa, Fərhad, Məcnun, Vamiq, Rizvan, Yusif və s. adlarla şair dini, fəlsəfi fikirlərini oxucuya təqdim edir.

“Söz” qəzəli ədibin yaradıcılığında mühüm yer tutur. Sözə böyük dəyər, qiymət verən ustad sənətkara görə:

Artıran söz qədrini sidqilə qədrin artırar,
Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz.

(M. Füzuli, I cild, 2005: s.151).

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

Şairin qənaətinə görə sözün qiymətini artıran sənətkar əslində özünün qiymətini artırır, mənəvi dünyada özünə bir abidə qoymuş olur. Dəyərli söz sahibləri dünyadan köçsələr belə, məhz sözlərinin qüdrəti ilə ürəklərdə yaşayır.

Ver sözə ehya ki, tutduqca səni xabi-əcəl,
Edə hər saat səni ol uyqudan bidar söz...
...Xazini-gəncineyi-əsrardır, hər dəm çəkər
Riştəyi-izharə min-min gövhəri-əsrar söz.

(M. Füzuli, I cild, 2005: s.151).

Şair sözü sirlər xəzinəsinin xəzinədarı adlandırır. Bütün dahi söz ustaları söz haqqında sənət inciləri yaradıb. Lakin Füzulinin “Söz” qəzəli bu sənət incilərinin hamısından sənətkarlıq və mənə cəhətdən üstündür. Şairin bir çox əsərləri kimi, “Söz” qəzəlinin də misralarını yarıya bölsək, beytləri bənd formasına salmaq olar. Belə olduqda hər beyt bənd şəkildə ola bilər və hər bənd bayatını xatırladar.

M.Füzuli öz zəngin yaradıcılığında bədii təsvir və ifadə vasitələrindən geniş şəkildə istifadə etmişdir. Onun yaratdığı epitet, təşbeh, metaforlar mənə dərinliyi və ifadə gözəlliyi yaradaraq bədiiliyi artırır, sözün qüdrətini təsdiqləyir. Təzadlar, mübaliğələr şeirlərdəki dərin məntiqi mənə və ifadə gözəlliyi ilə vəhdət yaradaraq poetik qüdrəti nümayiş etdirir. Şairin əsərlərində bədii təzadın ən gözəl nümunələrini görürük. :

Dustum, aləm səninçin gər olur düşməni mana,
Qəm degil, zira yetərsən dust ancaq sən mana.

(M. Füzuli, I cild, 2005: s.46).

Bu şeir başdan-başa təzadlarla doludur. Şairin yaradıcılığında belə nümunələr çoxdur.

Vəfa hər kimsədən kim, istədim, ondan cəfa gördüm,
Kimi kim, bivəfa dünyada gördüm, bivəfa gördüm...
...Əgər su damənin tutdum, rəvan döndərdi üz məndən
Və gər güzğudən umdum siddiq, əksi-müddəə gördüm.

(M. Füzuli, II cild, 2005: s.115).

Şairin qitələrində əks olunan fikirlər onun ictimai, ədəbi-nəzəri görüşlərinin əsasıdır. Şairin məfkurəsinin əsasında onun dərin ictimai dünyagörüşü, ədəbi-nəzəri, mənəvi-əxlaqi fikirləri dayanır. Füzulinin qitələrində ustad şairin ictimai fikirləri əks olunub. Şairin qitələrində sənətə xor baxanlar, zövq əhli olmayanlar tənqid olunur:

Şeir zövqindən olmayan agah
Əhli-nəzmi məzəmmət eyləməsin.
Kəndi cəhlinə etiraf etsin,
Hər kəramətə seh'r söyləməsin.

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

(M. Füzuli, I cild, 2005: s.30).

Şairin sənət haqqında fikirləri, sənətkarlara münasibəti, onların qarşısında qoyduğu tələblər qitələrinə öz əksini tapıb. Şairin fikrincə, zəif qələm sahibləri sənətdən uzaq durmalı, zövqləri korlamamalıdır. Şair eləcə də, bielm şəxsləri tənqid edərək deyir:

Qələm olsun əli ol katibi-bədtəhririn
Ki, fəsadi-rəqəmi sözü müzə şur eylər.
Gah bir hərf süqut ilə qılar nadiri nar,
Gah bir nöqtə qüsur ilə gözü kur eylər.

(M. Füzuli, I cild, 2005: s.32).

Füzuli təqlidçiliyin əleyhinə idi. Odur ki, heç kimi təkrarlamayan şair özünün də təkrarlanmasını istəməirdi. Elə buna görə də qitələrinin birində şair deyir:

Müddəi eylər mənə təqlid nəzmü, nəsrə,
Leyk namərbut əlfazü mükəddər zatı var.
Pəhləvanlar bədpalar səgridəndə hər yana,
Tifl həm cövlan edər, amma ağacdən atı var.

(M. Füzuli, I cild, 2005: s.362).

Füzuli sənətkarlıq etibarilə özündən sonrakı ədiblər üçün geniş yollar açdı. Əsrlər boyunca Füzuli ədəbi irsindən güc alan ustad sənətkarlar yaratdığı əsərləri ilə şairin poeziyasına müraciət edərək hər biri orijinal bədii nümunələr yaradıblar. Füzuli irsinin davamçıları olan Saib Təbrizi, S.Ə.Şirvani, Heyran xanım, Xurşidbanu Natəvan, M.Ə. Sabir, Ə.Vahid və digər görkəmli sənətkarlar hər biri şairə bənzətmələr, nəzirələr yaratmaqla dahi şairin şeirləri ilə səsləşən ədəbi incilər, sənət nümunələri ərsəyə gətiriblər.

Dövrünün dərin elmi dünyagörüşünə sahib olan ustad sənətkar öz poetik ifadələri ilə sonrakı şairlərin də yetişməsində böyük rol oynamışdır. Bu sənətkarlar Füzuli poeziyasından güc alaraq öz mükəmməl yaradıcılıq yollarını müəyyənləşdirmişlər.

Ustad şairlərin Füzuli yaradıcılığına müraciəti sanki şairin qarşısında əsl sənət imtahanıdır. Bu sənətkarlar içərisində böyük satirik şair M. Ə. Sabir şairin yaradıcılığına daha çox müraciət edib. M.Füzulinin orijinal məhəbbət lirikası M.Ə.Sabirin çox satirik şeirləri üçün əlverişli forma olmuşdur.

M.Ə.Sabir satiralarında isə Füzuli şeirlərinin orijinal ifadə üsulundan məharətlə istifadə edərək, həmin şeirlərin vəzn, qafiyyə quruluşunu saxlayaraq gözəl satirik nümunələr yaradıb. Füzulinin qəzəlləri Sabir satiraları üçün bir qəlib rolunu oynayaraq satirik mənanın ifadəsində bənzərsiz vasitəyə çevrilmişdir. Nəticədə hər iki sənətkarın

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

qüdrətli ifadə vasitələrinin vəhdəti kəskin mənalı, zəngin satıraların yaranmasına səbəb olmuşdur.

Ah eylədiyim nəş'eyi-qəlyanın üçündür,
Qan ağladığım qəhveyi-fincanın üçündür.

(M.Ə.Sabir, I cild, 2004; s.58).

Və ya:

Könlüm bulanır kuçədə cövlanını görcək,
Nitqim tutulur hərzəvü hədyanını görcək.

(M.Ə.Sabir, I cild, 2004; s.69).

M.Füzulinin “Əql yar olsaydı” qəzəli Sabir qələmində əsin satira silahına çevrilmişdir.

Məndə ar olsaydı ölmək ixtiyar etməzmidim?
Abrunun nolduğun bilsəydim ar etməzmidim?

(M.Ə.Sabir, I cild, 2004; s.233).

Formaca qəzəl janrının tələblərinə cavab verən bu satıralarda M.Ə.Sabir kəskin tənqidi-satirik fikirlərini, dövrün acı həqiqətlərini oxuculara çatdırır.

Öz əsərlərində Füzuli poeziyasından məharətlə istifadə edən ustad sənətkar M.Ə.Sabir orijinal sənət nümunələri yaratmışdır. Sabirin qəzəllərində bu bağlığın müstəqim ifadəsini görürük:

Qoyma gələ, saqiya, zahidi meyxañəyə,
Dönməyə meyxañemiz məscidi-virañəyə.

(M.Ə.Sabir, II cild, 2004; s.95).

Və ya:

İstəsən könlüm kimi zülfün pərişan olmasın, –
Ol qədər cövr et mənə ah etmək imkan olmasın!

(M.Ə.Sabir, II cild, 2004; s.101).

Qəzəllərində Füzuli şeirlərinin təsiri aydın şəkildə görünür. Bundan əlavə, şairin yaradıcılığının birbaşa təsirini Heyran xanım, X.Natəvan, Nəbati və digər sənətkarların da əsərlərində aydın görürük. Məsələn, Heyran xanımın yaradıcılığında Füzuli yaradıcılığının böyük təsiri duyulur:

Könlüm yenə cananın əlindən giley eylər,
Hicranın o sonsuz ələmindən giley eylər.

(Heyran xanım. 2004; s.72).

Bu qəzəldə şairənin ustad sənətkarın yaradıcılığından məharətlə bəhrələnərək özünəməxsus yaradıcılıq yolu tutduğu danılmazdır. Bunu Heyran xanımın digər əsərləri də sübut edir.

Olubdu qəm yatağı şad gördüyün könlüm,
Dağıldı qüssədən abad gördüyün könlüm.

(Heyran xanım. 2004; s.32).

Natəvan yaradıcılığında da Füzuli irsinin təsiri aydın şəkildə özünü göstərir. Şairin qəzəllərində olan incə lirizm, poetik ifadə zənginliyi Füzuli yaradıcılığının təsirindən soraq verir. Natəvan da Heyran xanım kimi Füzulinin “Könlüm” rədifli qəzəlinə müraciət etmişdir.

Yenə ya rəb, nə qəmgindir mənim bu şad olan könlüm,
Rumuzi-çşqdən agah olub, ustad olan könlüm.

(Xurşidbanu Natəvan. 2004; s.28).

Məntiqi mənə dərinliyi ilə poetik qüdrətin vəhdəti dahi şairin yaradıcılığına, onun qəzəllərinə əbədiyaşarlıq bəxş edir. Füzuli dühası mövzu rəngarəngliyi baxımından hədudsuzdur. Dahi şairin nəhayətsiz yaradıcılıq üfqləri, məcazların zənginliyi, obrazlı ifadələrin işlənməsi baxımından bənzərsizdir. Şairin dövrünə qədər mükəmməl yaradıcılıq yolu ilə nümunə olan sənətkarlar çoxdur. Lakin Füzuli şeiriyyəti bu günə qədər öz qüdrəti, əzəməti ilə zirvələrdə qərar tutan əsl möcüzədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 400 səh.
1. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 336 səh.
2. Mirzə Ələkbər Sabir. Hophopnamə. İki cildə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004, 384 səh.
3. Mirzə Ələkbər Sabir. Hophopnamə. İki cildə. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004, 480 səh.
4. *Heyran xanım. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2006, 232 səh.*
5. *Xurşidbanu Natəvan. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2004.-88 səh.*

BÖLÜM 2.

ÜTOPYA VE DİSTOPYA EKSENİNDE MARGARET ATWOOD VE “BAŞKA DÜNYALAR”I

Arş. Gör. Dr. Sudan ALTUN

T.C. Kafkas Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi Kafkas Dilleri ve Edebiyatları Bölümü

Gürcü Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

sudancetinkaya2010@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0003-0227-4219

Kurgu içerisinde yer alan ütopya ve distopya çalışmaları, uluslararası sosyo-politik ve sosyo-kültürel bağlamda disiplinlerarası yapısıyla büyük bir önem arz eder hale gelmiştir. Ütopya çalışmalarının altında yer alıp alternatif toplum düzenleri ile ilgilenen ütopyacılık geleneği, tecrübe edilen sosyal, siyasi, kültürel, çevresel ve bağlamsal olayların ve gelişmelerin sonucu olarak ütöpik ya da distöpik eğilimli spekülâtif metinler üzerinden ortaya konulmaktadır. Distopya, anti-ütopya olarak adlandırılrsa da varlığını zıddıyla sürdürmeye devam edecektir. Bu çalışma, ütopya ve distopya tanımlarına iki ayrı başlıkta yer verirken çeşitli örneklemelerle konunun daha bir anlaşılır olmasına imkân sunacaktır. Ütopya ve distopya arasındaki fark ayrı başlıkta tartışılırken, distopyanın edebiyatta yer alması ile ütopya kavramı yok olmaya başlamış mıdır sorusuna yanıt bulmaya çalışılacaktır. Kanadalı ünlü yazar Margaret Atwood’un Türk okuyucularıylâ geç buluşmasının asıl nedeninin Türkçe’ye çok sonradan kazandırılan çevirilerinden bahisle *Başka Dünyalar: Bilimkurgu ve Hayal Gücü* kitabı incelememizin merkezinde yer alacaktır. Eserden kısa alıntılarla desteklenen bu son bölümde yazarın Le Guin’e ithaf ettiğı gözlemlenecektir. *Başka Dünyalar* ile okuyucuya farklı farklı ütopya ve distopya kitaplarından göndermelerin yapıldığı, bununla birlikte bilim kurgu ile varsayımsal kurgunun yazarın zihninde nasıl yer edindiğine değinilecektir.

1. GİRİŞ

Ütopya ya da distopya üzerine bir giriş yapmadan ya da eleştirel tartışmada bulunmadan önce, ütopya ve distopya kavramlarının ne anlama geldiğini açıklamak yararlı olacaktır. Kavramlara ilişkin, herkes tarafından kabul gören bir tanım bulunmakla birlikte kimi araştırmacılar tarafından farklı şekillerde atfedilmektedir. Kavrama ilişkin güncel tartışmalar sürmektedir, ancak konunun daha anlaşılır olması adına iki farklı başlık şeklinde açıklanmaya çalışılacaktır.

Yirminci yüzyılın ikinci yarısında iki tane ileri görüşlü kitap geleceğimize gölgelerini bırakmıştır. Bunların birincisi, zihinleri kontrol eden acımasız totaliter devlet öngörüsüyle George Orwell'in 1949'daki romanı *Bin Dokuz Yüz Seksen Dört*'tü. Bu kitap bize *Büyük Birader*'i, düşünce suçunu, hafıza deliğini, Aşk Bakanlığı denilen işkence sarayını, sonsuza dek insanın suratını ezecek yıldırıcı bir postal görüntüsünü miras bıraktı. Öbürü ise Aldous Huxley'nin daha yumuşak ve farklı türden bir totalitarizmi ortaya koyduğu *Cesur Yeni Dünya*'ydı (1932). *Cesur Yeni Dünya*'da konformite, şiddet ve baskı yoluyla değil, hipnopediyle, şişede büyümüş mühendislik ürünü bebeklerle, üretim çarklarını döndüren sınırsız tüketimle, cinsel hüsranı ortadan kaldıran, yasaların şart koştuğu serbest cinsellikle, teknokratlardan vasıfsız işlerini sevmeye programlı zekâdan yoksun serflere uzanan kast sistemiyle, anlık mutluluk veren yan etkisiz somal adlı ilaçla sağlanır. Bu iki kitabın Ütopya ve Distopya'ya ilişkin merakları daha bir uyandırdığı, bu alana yönelik eğilimleri arttırdığı ve geniş bilgi birikimine ihtiyacı zorunlu hale getirdiği açıktır.

Bu çalışma, akademik bir perspektife sahip olmak isteyenler için en kapsayıcı, aydınlatıcı ve bilgilendirici makalelerden biri konumundadır. Bu çerçevede bu makaleyi, ütopya ve distopya çalışmalarına, tarihsel bir sunum içerisinde, akademik ve eleştirel bağlamda giriş makalesi olarak adlandırabiliriz. Çalışmayı hazırlarken ünlü Kanadalı yazar Margaret Atwood ve *Başka Dünyalar: Bilimkurgu ve Hayalgücü* kitabına da inceleme olanağı çıkmıştır. Margaret Atwood hakkında Türkçe kaleme alınan her yazı ne yazık ki fazlasıyla benzer girişlere sahip olmak zorunda kaldığından yazarın en popüler kitabı olan *Damızlık Kızın Öyküsü* yıllarca bu dilde basılmadı. Bu çalışmanın kısmen aynı serzenişle başlayacak son yazılardan olması dileğiyle bir başka eseri üzerinden distopik dünyalara göndermeler yapılacaktır.

“Aydınlanma çağı ile başlayan toplumsal dönüşümün insanı daha ileriye doğru götüreceğine yönelik düşüncelere dair şüpheleri ya da radikalleşen, parçalara ayrılan insan kimliği ve toplumu, felsefi değerlerin pratikteki başarısızlığı/imkânsızlığı olduğu görülebilir. Dolayısıyla çağdaş sosyal bilimcilerde, toplumun temel dinamiklerini Marx, Weber ve Durkheim gibi 19. yüzyıl toplum bilimcilerinin makro teorik çözümlemelerden farklı olarak, 20. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıktığı varsayılan, mikro çalışmalara ve gelişmelere odaklanan bir anlayış hâkimdir.” (Aşkın, 2019: 83). Yeni toplumsal ve siyasal düzenin kendi içinde değişim ve dönüşümleri ile daha önceki gelişmeler ‘eski’ sıfatına maruz kalırken ‘yeni’nin dahi daha güncel bir tanımlaması ortaya çıktı. Ancak modern olanın bile zamanla eskidiği

bir süreç ve ardından bu dönemi tanımlama girişimleri sosyal bilimlerde çeşitli güncel tartışmalara neden olmaktadır. *Başka Dünyalar: Bilimkurgu ve Hayalgücü*, Atwood'un da belirttiği gibi bilimkurguyla ilgili teorik bir metin, bilimsel bir çalışma ya da açıklayıcı bir eser değil kesinlikle. Atwood eserinde bilimkurguya hayatı boyunca kurduğu ilişkiyi keşfe çıkıyor ve bu yolculukta bizim de kendisine eşlik etmemizi istiyor.

2. ÜTOPYA

Marshall'a göre “*Ütopya, kusursuz bir toplumu ya da ideal bir devleti ifade eden hayali bir kurgudur.*” (Marshall, 2005: 780). Ütopya, kavramsal olarak Yunanca kökenlidir. Ütopya; aslında olmayan, tasarlanmış ideal toplum. Ütopyalar, bugün gerçekleşmesi imkânsız toplum tasarımlarıdır. Köken olarak Yunanca “yok/olmayan” anlamındaki **ou**, “mükemmel olan” anlamındaki **eu** ve “yer/toprak/ülke” anlamındaki **topos** sözcüklerinden türemiştir. Ütopya kavramının ilk defa Platon'un *Devlet* adlı eseriyle ortaya çıktığı düşünülmektedir. Antik düşünür Platon bu eserinde Atina'da yönetim şekli olan demokrasi düşüncesini eleştirmiş ve ideal devlet modelinin ancak aristokrasinin yeniden yapılandırılmasıyla sağlanabileceğini belirtmiştir. Bu açıdan *Devlet* ilk ütöpik eser olarak kabul edilmiştir.

Platon, *Devlet* adlı eserinde ideal devletin nasıl olacağını belirtmiştir. Bu devlette insanlar üç sınıfa bölünmüştür; Çalışanlar (çiftçiler, zanaatkârlar), bekçiler (askerler) ve yöneticiler (bilginler özellikle filozoflar). İşçi sınıfı çalışıp üretimde bulunarak devletin maddi ihtiyaçlarını karşılar. Bekçiler sınıfı toplum içinde güvenliği ve dışarıya karşı devletin varlığını savunur. Yöneticiler sınıfı ise devleti yönetir. Bu toplumda her sınıfın bir erdemi vardır. İşçi sınıfının erdemi kanaatkâr olmak, bekçi sınıfının erdemi cesaret, yöneticilerin erdemi ise bilgeliktir.

Platon'un açtığı bu ütöpik devlet anlayışı yolu, gelecekte hem doğu hem de batı felsefelerinde temsilciler bulmuştur. Doğu felsefesinde böyle ütöpik bir devlet anlayışını Fârâbî'de görmekteyiz. Farabi erdemli toplum ile ilgili *El-Medinetü'l Fazıla* kitabını yazmıştır. Bu kitapta erdemli bir toplumun özelliklerini yöneticilerin özelliklerini anlatmıştır. Adaleti sağlayacak kanunların olmasını istemiştir. Adaleti engelleyenlere ceza vermek toplumun erdemli olması için bir gerekliliktir çünkü topluma karşı yapılmıştır.

Erdemli bir toplumu erdemli yöneticilerin yönetmesini istemiştir. Erdemli şehrin reisi, sıradan herhangi bir insan olamaz. Çünkü erdemli bir toplum erdemli yönetici ile mümkündür. Yöneticiler

filozof ve halkına gerçek mutluluğu vermektir. Zenginlik ve zorbalıkla yönetmek, erdemli yönetimin özelliklerinden değildir.

Ancak ütopyanın kullanımı Thomas More'un 1516 yılında yazmış olduğu *Ütopya* romanı ile olmuştur. More'un yazdığı *De Optimo Reipublicae Statu deque Nova Insula Utopia* veya kısaca *Utopia* isimli kitabıyla yaygınlaşmıştır. Ütopya ortaya çıktığı toplumda en mükemmel olanı ifade ettiği için iyi yer anlamında kullanılmaktadır. Aynı zamanda kusursuz ve uygulama imkânı olmadığı için olmayan yer anlamında da kullanılmaktadır (Kumar, 2005: 9-11). Ütopyanın tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Toplumsal yaşamda ortaya çıkan sorunlar ütopyaların kurgulanmasına yol açmaktadır. Bu noktada milattan öncesinde başlayan ütopyalar sanayi devrimine kadar gelişen süreçte dünya edebiyatında önemli yer tutmaktadır. Roman tarzında yazdığı *Utopia* adlı eserinde ütöpik bir devlet tasarımı ortaya koyar. Bu devlette özel mülkiyet yoktur ve yasaktır. Herkes devlet adına üretir. Para geçerli değildir. Üretilenlerden herkes ihtiyacı kadar alır. Bireyler günde altı saat çalışır, geri kalan zamanlarını sanat ve bilimle uğraşarak geçirirler. Yöneticiler, tıpkı Platon'un ideal devletinde olduğu gibi, çok sıkı bir eğitimle yetiştirilir.

More'un eserini örnek alarak yazılan benzer eserler için de ütopya kavramının kullanıldığı görülmüştür. Yazar More, zamanın İngiltere'sini eleştirerek, ideal bir toplumun nasıl olması gerektiğini anlatmış, gelecek için daha iyi bir dünya ile ilgili öngöründe bulunmuştur. Bunu yaparken dönemin sorunlarına da ışık tutmuştur. Başka bir deyişle *Ütopya*'daki kurgusal dünya ile toplumda dikkat çeken sorunlar gözler önüne serilmiştir.

İncil ile başlayan cennet özlemi, Platon'un eserinin yeniden ele alınmasıyla kent yaşamıyla buluşmuş ve okur kendisini, More'un eseri ve ütopya kavramı ile 'yok ülkeler'in kurgusal dünyasında bulmuştur. Thomas More'den bir asır sonra Francis Bacon'un *Yeni Atlantis*'i (1957) tıpkı More'nin ütopyası gibi bir adada kurgulanmaktadır. *Yeni Atlantis*'te toplumsal yaşamda bilim ve gelişmeye öncelik verilmektedir. Kadın ve erkek bilimsel gelişme amacı için seferber edilmektedir. Süleyman Evi olarak kitabın büyük bir bölümünü kapsayan yer, adada bilimin yuvasıdır. Ortaçağda kilise ve devlet baskısı ile dogmatik yapı, Bacon'un ütopyasında bilim ile karşılık bulmaktadır. Bu kapsamda Bacon bilim ve üretim kapsamında her iki cinsin eşitliğini öne çıkarmaktadır. Ekonomik yapı ve toplumsal düzene dair söylemler genel olarak sosyalist bir anlayış içermektedir. Bacon toplumda kuralların yoğun işlediği bir kadın erkek ilişkisi öngörmektedir. Adada, ailenin izni olmadan evlilik yasaklanmıştır.

Dil, Edebiyat ve Eğitim Araştırmaları

Gençler evlenmeden birbirlerini iyice tanıyarak evlenme kararını verirler. Bacon'un tutumu da More'da olduğu gibi toplumun sağlıklı bir yapıya kavuşmasını öncelemek olmuştur.

More'un edebiyata yeni bir türü kazandırmasının ardından okur, yaşamı boyunca özgürlüğü ve özgürlük için mücadele veren, yönetim biçimini eleştiren Tommaso Campanella tarafından kaleme alınan *Güneş Ülkesi* romanıyla ideal devlet yaşantısını izleme olanağına sahip olmuştur. 17. Yüzyılın ilk çeyreğinde kaleme almıştır. Campenella'nın adasında ortak yaşam alanları daha kapsayıcı bir niteliktedir. İnsanlardaki hırs ve çıkar ilişkisinin ortadan kalkması için özel mülkiyet reddedilmektedir. Aileye sahip olan bireylerin kazanma ve biriktirme gayretinde olacağı için adada aile kurumuna da eleştiri ile yaklaşılmaktadır. Doğacak bireyler aileye değil topluma ve devlete ait olarak görülmüştür. Kadın ve erkek eğitim hakkı noktasında eşit görülmüştür. Eğitim, toplumun her kesiminde gerekli bir araç olarak zorunlu tutulmuştur. Toplumsal üretim ve devletin güçlenmesi için her iki cinsin de bilimsel, teknik ve sosyal anlamda yetiştirmeleri gerektiği vurgulanmaktadır. Güneş kentte her şey ortaktır. Aile yoktur. Eşlerin seçimi yönetimce yapılır. Kent bir rahip tarafından adilce yönetilir. Herkes dört saat çalışır. Geri kalan zamanda sanat, eğlence, okuma, beden ve ruhları eğitime gibi zevk veren işlere ayrılır. Yöneticinin yetkisi mutlaklıdır. Adları “Güç”, “Akıl”, “Sevgi” anlamına gelen üç yardımcısı vardır.

Gregory Claeys'e göre ütopya, “*plütokrasiden kaçınma, eşitsizliği azaltma ve ortak kaynakların herkesin yararına olacak şekilde yönetilmesi*” anlamlarını içerisinde barındırmaktadır (Claeys, 2013: 15).

Baccolini, ümitvar distopyanın umudu barındırdığını şu şekilde açıklamaktadır: “*Güçlendirme (empowerment), direnç, ütopyik tasavvur, ütopyik düşünce, farkındalık ve bilinçlenme ümitvar distopyanın araçlarıdır. Bu araçlar, kadınların, ‘efendinin’ evini parçalara ayırmasını mümkün kılabilir. Bunlar ayrıca, geçmişi analiz etmeye, eleştirmeye ve aşmaya olanak sağlayıp bireysel, sosyal ve siyasi düzlemlerde kısıtlar sunmaktadır*” (Baccolini, 2000: 30). Baccolini, ümitvar distopyayı yapıcı bir anlamda kullanarak türün direnç gösterme ve ideal bir toplum düzenini hayal etme anlamında potansiyele sahip olduğunu vurgulamaktadır.

Ütopyalar mevcut toplum düzeninden kaynaklanan sorunlardan yola çıkarak idealize edilen toplum ve devlet modelidir. Kurgulanan ütopyalarda sosyal yapı ve üretim anlamında tüm bireylerin katılımı hedeflenmektedir. Bu sebeple eğitim ve üretim noktasında kadın ve

Dil, Edebiyat ve Eğitim Araştırmaları

erkek arasında bir ayırım gözetilmemektedir. Din kültürden kaynaklanan baskılardan uzak ve eşitliği içeren modeller göze çarpmaktadır. Ancak her ne kadar bağımsız düşüncelerle düzenlense de ataerkil ilişkiler ütopyalarda sıklıkla vurgulanmaktadır. Din ve devlet yönetimi genel olarak erkekler tarafından üstlenilmektedir. Kadınlara verilen özgürlük alanları sadece üretime katkı sağlama amacıyla güçlendirilmiştir. Bu anlamda ütopyalarda sosyalist toplum yapısına doğru bir geçiş söz konusu olmuştur.

3. DİSTOPYA

Distopya anlam olarak ütopyanın zıddıdır. Olumsuzluk ve karamsarlık barındırmaktadır. Ütopyalar mevcut sorunlardan dolayı ortaya konulmuş ideal toplum yapılarıdır. Distopyalar ise ütopyalarda kurgulanan üretim ilişkileri ve toplum yapısının bir mahsulü olarak vaat edilen yaşam modellerini ifade etmektedir. *“Distopyalarda toplumsal yaşam genellikle üretim ve tüketim ilişkileri çerçevesinde ilerlemektedir”* (Kumar, 2005: 106-108). Distopyalarda insani duygu ve değerler yok edilerek tüketim odaklı bir sistemin varlığından bahsedilmektedir. Modern ütopya veya karşıt ütopya olarak da adlandırılan distopyalar, mevcut düzenden kaynaklanan sorunları hedef almaktadır. Ütopyaların aksine karamsar bir geleceğin kurgusu distopyaların genel çerçevesini oluşturmaktadır.

19. yüzyılda bilim ve sanayinin gelişmesi ile oluşan yeni ekonomik düzenin olumsuz sonuçları distopik eserlerde vurgulanmaktadır. Kapitalist sistemin gelişmesi ile serbest piyasa ekonomisi toplumsal yapıyı köklü bir değişikliğe uğratmıştır. Ekonomik kaygılar ve düzensizliklerin yoğunluğu distopyaların sosyalist bir temelde tasarlanmasına yol açmıştır. *“Distopyalarda ekonomik faaliyetler genel olarak devlet kontrolünde gerçekleşmektedir. Bu sebeple bireyler ve eylemleri üzerinde iktidar baskısı ve kontrolü oldukça etkilidir”* (Yıldırım, 2016: 69-71). Bu sistemde kadın ve erkek arasında bir farklılık bulunmamaktadır. Ancak distopik toplum modelinin bir özgürlük vaadi yoktur. Distopyalar, tüm bireylerinin ortak sömürü düzeninde kimliksizleşmesine işaret etmektedir. Yeni düzen, din, ahlak, aile ve toplum düzenini tekelleştirmektedir. Soyut ve duygusal tutumlara distopyalarda yer verilmemektedir. Toplumda robotik bir düzene dönüşme kaygısı dile getirilmektedir. Distopyalarda ortaya çıkan endişeler üretim faaliyetlerinin dönüşmesi ile toplumdaki güvensizlikten kaynaklanmaktadır.

“Distopya” kelimesinin türetilmesi görece olarak yenidir. *Cesur Yeni Dünya*’ya 1946 yılında yazdığı önsözünde Huxley, bizi geleceğe

Dil, Edebiyat ve Eğitim Araştırmaları

taşıyan her türlü spekülâtif yapılanma için geçerli olduğunu düşünerek kullandığı Ütopya'yı kötü bir yer olarak betimler. Ancak 1952 yılında J. Max Patrick, iyi bir yer olan “ütopya” ile onun zıttı, kötü bir yer olan “distopya”yı birbirinden ayırmayı önerir.

Edith Clowes, Stalin'in ölümünden sonra yazılan ve Sovyet rejiminin sözde Ütopyacı emellerini eleştiren Rus romanlarını ele aldığı yazılarında, Gary Saul Morson'un, *“Ütopya geleneğinin sınırlarında yer alan, ancak çeşitli Ütopya modelleri arasında gidip gelen”* çalışmalar demek olan “meta-ütopya” terimini ödünç alır. Bu kitapları, distopya türünün çok daha sınırlı bir kapsamda resmedildiğini düşündüğü kitaplardan ayırmak amacıyla, meta-ütopyanın *“mevcut okur için distopik romanlardan çok daha zorlayıcı olduğu”*, çünkü bu kitapların *“sosyal ve kültürel çoğulculuğu içeren sosyal bir bilince atıfta bulunduğu”* tezini ortaya atar. Buna karşın, Clowes'a göre distopik roman, *“geçmiş çağın nostaljik bir revizyonunu”* savunur ve *“faydalı toplumsal hayal gücü anlayışını terk etmek adına ütopya taslaklarını yıkar”*, böylelikle *“hem şimdiye hem de geleceğe karşı nihilist bir tavrı”* benimser.

Lyman Sargent, bu “kötü yer”in tematik anlamda daha tarafsız bir tanımı olarak distopyayı, mevcut sosyal sistemden daha kötü olan bir sosyal yapı olarak almamız gerektiğini öne sürer. Ancak Foucault gibi düşünürleri esas alan postmodern eleştiriye bakarsak, şimdiki zamanda (ya da başka bir zamanda) işleyen her toplum, “kötü yer” olarak görülebilir. Postmodern eleştirmenlerin, distopya kavramını geniş bir bağlamda kullanmasının distopyacı düşüncenin ya da distopik kurmacanın tekilliğine dair net bir tanım oluşturmayı engellediğini düşünsem de, Sargent'in, hali hazırdaki sistemimden daha kötü sistem diye tanımladığı distopya, distopik itkiye sahip yapıtların tümünü kapsamayacaktır. Aslına bakarsanız Doğu ve Orta Avrupa'da üretilen ve yazarların kendi yaşadıkları diktatörlük ve terör dönemlerindeki yaygın adaletsizliklere yönelik yorumlarının içerildiği siyasal eleştiri yapıtlarına göz attığımızda, yazar kendi toplumunu “olduğu gibi” ele alsın da, söz konusu çalışmaların açık bir şekilde distopyacı itkilerin dışavurumu olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla, distopik kurmacanın bir tür olarak belirgin niteliklerinin kapsamlı bir resmini çizmeden, distopik bir toplumun niteliklerini de tanımlamak gerekebilir.

Macar denemeci Bela Hamvas'a göre modern çağ, *“Mesihçilik ve diktatörlük arasındaki gerilim kalkarı altında”* geçti. Dünya on dokuzuncu yüzyıl boyunca, Endüstri Devrimi'nin yarattığı sorunları ortadan kaldıracak seküler bir Mesih'in gelişini iki koldan bekleyip durdu. Bunlardan biri, yoksulluğu ortadan kaldırmak için gerekli yolları

Dil, Edebiyat ve Eğitim Araştırmaları

üretecek bilim ve öbürü de, adaletsizliği ortadan kaldıracak sosyalizmdi. Bu iki vaadin gerçekleşmesini hevesle bekleyedururken, yirminci yüzyıl sahte bir Mesih'in, yani devlet diktatörlüğünün yükselişine tanıklık etti. Mesih'in maskesi ile her daim muktedir Diktatör'ün maske ardındaki zalim yüzü arasındaki distopyacı düşüncenin değişkenlerini betimleyen salınımın, kahramanın, politik sistemin “Yüksek Rahip”in “maskesini indirmek” için çıktığı kâbus dolu yolculuktaki merak ögesini yarattığını söylenebilir. Zamyatin'in *Biz*'i, Huxley'nin *Cesur Yeni Dünya*'sı ya da Orwell'in *Bin Dokuz Yüz Seksen Dört*'ünde kâbus yolculuklar, istisnasız, kahramanın yargılanmasıyla, ardından ya infazına eşdeğer bir cezaya çarptırılmasıyla ya da daha korkuncu, meşum dönüşümünün gerçekleşmesiyle son bulur.

Koestler ve Orwell, Sovyetler'in sosyalizm deneyi kapsamında bakıldığında, her ne kadar Mesihçi maskenin arkasındaki diktatörlüğün gerçek yüzünü ortaya çıkarmaya karar veren 40'ların en tanınmış düşünürleri arasında olsalar da, elbette ki bu konuda ilk değildiler. Dünyada sosyalizmi kuran ilk devlet olan Sovyetler Birliği'ne duydukları ilahi aşk 1917 Devrimi ile başlamış olan Batı'daki solcu entelektüeller, bu “maskeyi düşürme” uğraşını pek hoş karşılamamıştır. Kimisi için bu seveda, Stalin'in 30'lardaki ibretlik gösteri biçimindeki yargılamalarına, hatta 50'lerin başına kadar sürmüşken, birçoğu için 1956'daki Macar Devrimi'nin şiddetli yıkımına ve kalanlar için de 1968'daki Prag Baharı'nın Sovyet tanklarıyla bastırılmasına kadar sürmüştür. *Yeni Atlantis* adlı eserinde ütöpik devletini tanıtır. *Ben Salen* adlı adada sağlam bir ahlâk anlayışı egemendir. Özel bir örgüt, halkın bu yüksek bilgi ve kültürünü planlar ve yürütür. Buna göre *Yeni Atlantis* bir bilgi devleti olarak tasarlanmıştır.

İnsanın hem kendisinin hem de hayatının değersizleşmesi, distopik bir geleceğin anlatıldığı *Matrix*'te farklı bir şekilde yansıtılmaktadır. Baudrillard, bu şehrin sakinlerini gerçeği görmelerinden alıkoyan “ideolojik bir tezgâh”ı tartışmaktadır. Bu doğrultuda söz konusu düşünür, Disneyland'ın parıltısının ve eğlencesinin, burayı ziyaret edenlerin bu parkın aslında nasıl işlediğini görmesini engellediği gibi, “gerçek” Amerika'nın da Disneyland'ın bir yansıması olduğunu savunmaktadır. Baudrillard'a göre, bu durum, “sıradan gündelik yaşantısının bir hapisaneyi andırmadığını gizlemeye çalışan toplumsal bir yapının hapisaneler inşa etmesine benzemektedir” (Baudrillard, 2013: 29). Baudrillard'ın “simülakrlar ve simülasyon” kavramsallaştırmalarına benzer şekilde, gerçek ve simülasyon bir dünyanın bulunduğu *Matrix* filminde, gerçek dünyada

insan bedeni, hâkimiyeti altına girdikleri makineler tarafından enerji kaynağı olarak kullanılmaktadır. Mevcut durumda, insanlar, yaşamla ilgili yeteneklerini, vücutlarını, sosyalliklerini “yitirmişlerdir” (Baudrillard, 2013: 31).

Özdemir ve Seyidoğlu, ütöpik kurgudan farklı olarak distöpik kurgu, politik ve sosyal yapıların insanlığın geleceği üzerindeki tehlikeli etkilerini tasvir eder (Özdemir & Seyidoğlu, 2022: 102). Fesun Koşmak distopyalar ile ilgili olarak şunları belirtmektedir: “*Bu bağlamda distopyalar toplumsal sorumluluğun bir parçası olarak gelecekle ilgili olarak insanoğlunu uyarma görevi üstlenmektedirler. Bahsedilen bu uyarma ise mevcut sorunların karşısında ideali anlatan eserler yazmak değil de mevcut durumdan daha kötü bir dünya oluşturularak yapılmıştır*” (Koşmak, 2019: 45). Günümüzde de distopyalar yazılmaktadır. Ancak, bunların ortak bir niteliği vardır, o da toplumları gelecekte bekleyen tehlikeleri göstermektir. Bu tehlike, bir yandan makineleşen bir toplumda insanın duygu, düşünce ve değer sistemleri ile yok olup gitmesidir. Öte yandan, insan özgürlüklerinin, demokratik hakların kurulacak bir despotik devlet tarafından yok edilmesidir. Bu distopyaların amacı, insanları bu türden tehlikeler için önceden uyarmaktır.

4. ÜTOPYA İLE DİSTOPYA ARASINDAKİ FARK

Peki distopya ve ütopya arasındaki farklar nelerdir diye soracak olursak: Ütopya, gerçek hayatta oluşmayacak kadar güzel ve uygun olan toplum şeklidir. Distopya ise ütopyanın tam zıttı olan bir toplum biçimidir. Ütopya, kusursuz manasına gelirken distopya ise baskıcı toplumu betimler. Hikaye kitaplarında ya da öykülerde distopya her daim ütöpik topluluklar için korku dolu bir terim olmuştur. Distopya, insanların özel hayatlarının olmadığı, sadece o devlete veya rejime karşılıksız boyun eğme durumudur. Ütopyada ise tam anlamıyla bu durumun zıt anlamıdır. Öte yandan distöpik öğeler kendi başına oluşabildiği gibi farklı iki yahut daha çok öğenin birleşerek kurgulanması şeklinde (teknoloji öğesi ile siyasi öğe gibi) değişik ve uç noktalarda distopyalar oluşturulabilir.

Ütopya ile distopya aynı madalyonun iki yüzüdür. İki uç noktanın bilim kurgu kurulumunu resmederler. Edebiyat bu iki konsepti daha derinlemesine irdeler. Ama tanım gereği, “ütopya” insanların mümkün olan en ideal ve en mükemmel yaşamı deneyimledikleri bir toplum ya da topluluktur. Buna karşılık, “distopya” çoğu insan için son derece tatsız yaşam ve çalışma koşullarının olduğu bir yeri vurgulamaktadır. Distopyada çoğu toplum ya da devlet sistemleri tümünden kötüdür.

Dil, Edebiyat ve Eğitim Araştırmaları

- Ütopya ile distopya arasındaki fark özetlenecek olursa;
- Ütopyayı çoğu insan cennet olarak kabul eder. Her şey iyi ve mükemmeldir. Sosyal hayat, devlet ve dini sistemler arasındaki işler pürüzsüz ve dengeli bir şekilde devam eder.
- Distopya ise ütopyanın tersidir. Herşey dengesiz, kaotik, karmaşık, kuralsız, kanunsuz, isyankâr ve kirlidir.
- Gücü elinde tutanların bu gücü kötüye kullanmasından dolayı, distopik toplumların açıkça tanımlanmış kast sistemine sahip teknolojik açıdan gelişmiş olma eğilimleri vardır.

Ütopyayla ilgili yanlış yaklaşımlardan biri, ütopyanın “mükemmel toplum tasarımı” olarak ele alınmasıdır. Dikkat edilmesi gereken, ütopyanın mükemmelliyetçilikle eş anlamlı olmadığıdır (Claeys, 2011: s.108). Ütopya, kelime olarak olmayan yer anlamına gelir; ancak, öngörülen yeni toplum genellikle daha iyi olarak tasarlanmakla birlikte mükemmel değildir ve yazarın ideallerini yansıtır. Ütopyanın bir türü olarak karşılaşılan eutopia, Yunanca’da iyi yer anlamına gelmektedir; fakat mükemmel bir toplum ya da yer tasarımı amaçlanmamaktadır. Yanlış yaklaşımlardan bir diğeri distopyayla ilgilidir. İlk olarak, John Stuart Mill tarafından, 1868’de kullanılan distopya kötü, normal olmayan, hastalıklı anlamına gelmektedir ve anti-ütopyanın karşılığı değildir. Kabaca söylenirse, “ütopya, ağırlıkla “uygulanabilecek iyi” olarak görülüyorsa, distopya “uygulamada kötü olan”dır. Vieira’nın (2011: s.17) dikkat çektiği gibi, ütopyalarda ve distopyalarda sunulan gelecek tasvirleri, gerçekleşmesi mümkün ihtimaller olarak tasarlanmıştır; fakat olayların iyi ya da kötü gidebilme olasılıkları da asla göz ardı edilmez. Bu olasılıkların gerçekleşmesi de vatandaşların ahlaki, sosyal ve vatandaşlığa dair sorumluluklarına bağlı olarak konumlandırılır. Bu açıdan, distopya, insanlığın mükemmel olana ulaşma fikrini reddetmektedir. Vieira’ya (2011: s.18) göre, distopya yazarları, geleceği olumsuz biçimde tasvir ederek, okurlardan olumlu bir tepki beklemektedir: bir taraftan okurun, insanoğlunun kusurlarının bulunduğunu (ve daima bulunacağını) kavraması ve bireysel gelişimin değil, toplumsal gelişimin hem sosyal hem de siyasal mutluluğu sağlayacağını, öte yandan okurun, tasvir edilen geleceğin bir realite değil, ihtimal olduğunu anlaması ve gelecekten sakınması beklenmektedir. Vieira, distopyaların bu umutsuz tasvirlerinin altında, okur tarafından ciddiye alınma isteği olduğuna dikkat çekmektedir. Bu doğrultuda, umut aşılamayan distopyalar, başarısız sayılır. Distopyaların asıl amacı, insanların daha iyi bir toplumun mümkün olduğunu görerek onun inşası için çalışmalarını sağlamaktır. Dolayısıyla, distopyalar, eleştirel ütopyalar olarak

görülmektedir. Bu çerçevede, her ütopyanın, örtülü bir distopyayı taşıdığı unutulmamalıdır. Yazarların, insan doğasına olan güvensizlikleri, her ütopyanın bir distopyayla el ele gideceğini hatırlatmaktadır.

Kısaca özetlemek gerekirse edebi tür olarak distopyanın olması ütopyanın yok olmasına değil aksine yerini sağlamlaştırmasına neden olmuştur. Zira modernizm ve postmodernizm de bu minvaldedir. Ütopyada anlatıcı okura polyanna dünyası sunar, her şeyin güzel olduğu, insanların hiç acı çekmediği, her istediğinin elinin altında olduğu hayal dünyası veya cennet olarak adlandırılan yeri ifade etmektedir nitekim bu durum distopyada tam tersi şekildedir. Her şey zıddıyla varlığını kabul ettirmektedir ve bilinir. Acı olmazsa tatlının, sıcak olmazsa soğğun bir ehemmiyeti olmadığı gibi burada da aynı durum söz konusudur. Distopya Ütopya'yı yok edecek kadar güçlü bir kavram olsaydı bugün Heterotopya kavramını ya da üstopya kavramını konuşuyor olmazdık. İnsanoğlunun yaradılışı gereği iyi ve kötü iki zıt kavramla birlikte vardır. Hayatın her konumunda aynıdır. Distopyanın, bir anti-ütopya olmadığı, “kasten korkutucu ve dehşet verici olması için planlanmış bir toplum” olarak görülmesi gerektiği söylenebilir. Distopya; ütopya ya da anti-ütopyadan farklıdır; ya yanlış gitmiş olayların sonucunda ortaya çıkan ya da toplumun belli bir bölümünün çıkarları için var olan toplum anlamına gelir (Gordin vd., 2010: s.13-14). Ütopya ve distopya, sosyal düzenin temelinden ve sistemsal olarak değiştirmek amacını taşımalarıyla, mevcut durumun yanlışları üzerine gitmeleriyle ve devrimsel çözüm önerileriyle onları diğer türlerden ayrılırlar.

Claeys'in de ifade ettiği gibi, “birinin ütopyası, bir diğerinin distopyasıdır.”

5. MARGARET ATWOOD VE “BAŞKA DÜNYALAR”I

Başka Dünyalar: Bilimkurgu ve Hayalgücü, Atwood'un da belirttiği gibi bilimkurguyla ilgili teorik bir metin, bilimsel bir çalışma ya da açıklayıcı bir eser değildir. Yazar, kitabında bilimkurguya hayatı boyunca kurduğu ilişkiyi keşfe çıktığından ve bu yolculukta bizim de kendisine eşlik etmemizi istediğinden dem vurmaktadır. Mesele Atwood ve bilimkurgudan açıldığında ilgililerinin aklına ilk olarak Le Guin'in eleştirileri ve ardından başlayan ünlü Le Guin – Atwood tartışması gelecektir. Atwood'un ironik bir şekilde Le Guin'e ithaf ettiği kitap Le Guin'in eleştirilerine atıfla Atwood'un bilimkurgu anlayışını açıklama çabasıyla açılıyor. “Bilimkurgu” ve “varsayımsal

Dil, Edebiyat ve Eğitim Araştırmaları

kurgu⁸⁹” kavramlarını tartışan Atwood, Wells’in Dünyalar Savaşı’nda ve mirasçılarında olduğu gibi gerçekleşmesi mümkün olmayan şeyleri anlatan kitapları bilimkurgu olarak adlandırırken; Jules Verne’in kitaplarında olduğu gibi olabilecek ama yazar kitabı kaleme aldığı anda henüz gerçekleşmemiş olayları anlatan kitapları ise varsayımsal kurgu olarak tanımlıyor. Dolayısıyla kendi kitaplarını da varsayımsal kurgu olarak gördüğünü ifade ediyor.

Atwood’a göre kitaplarını bilimkurgu olarak görmemesinin nedeni Le Guin’in yönelttiği gibi eleştirmenlerin ve ödül veren mercilerin dışladığı bir türden kaçınmak değil, türün tanımı ile ilgili olduğunu söylüyor ve hatta Le Guin’in eleştirilerinin terminoloji üzerine basit bir yanlış anlaşılardan kaynaklanıyor olabileceğini ifade ediyor: *“Kısacası Le Guin’in ‘bilimkurgu’ terimiyle kastettiği benim ‘varsayımsal kurgu’ tabiriyle kastettiğimle aynı şey ve onun ‘fantastik edebiyat’ dediği şey benim ‘bilimkurgu’ dediğim şeyle aynı.”* (Atwood, 2014: 19).

Kitabın ilerleyen bölümlerini okurken Atwood’un bilimkurgu tanımının sürekli akılda tutulması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Çünkü Atwood’un izlediği yolu takip edebilmenin; açıklamalarını ve kurduğu analogileri bağlamınca değerlendirebilmenin anahtarı burada yatıyor. *“Genel anlamda bilimkurgu sıfatını atfedebileceğimiz çağdaş şaşırtıcı öyküler diyarına adım atmam küçüklüğüme tekabül eder. Çocukluğum Kuzey Kanada ormanlarında geçti. ...Rus kanalları dışında radyo yayınından, sinemadan, tiyatrodan ve kütüphanelerden de yoksundum. Ama bir dolu kitap mevcuttu.”* (Atwood, 2014: 27-2)

Atwood, dolambaçlı bir yol kat ettiğinden bahisle on altı yaşından bu yana oldukça iyi olduğunu düşündüğü ama aslında son derece kötü şiir türetirken yazar olduğuna karar verdiğini ifade ediyor. *“Nasıl yazar olunur en ufak bir fikrim yoktu ama en azından ilk balarda düzenli başka bir işim olması gerektiğinin farkındaydım çünkü benim gibi olumlu düşüncelere sahip bir insan bile böyle hemenceik çok satanlar mertebesine erişmeyi bekleyemezdi.”* (Atwood, 2014: 86-87) Sonra kısa bir dönem gazeteci olabileceğini düşünse de annesi ve babasının gazetecilik hayatından soğumasının ve akademik kariyerine yönelmesinin asıl sebebi veya yol göstericileri olduğunu açıklar. İngiliz Edebiyatına özellikle Victoria Dönemi edebiyatı üzerine çalıştığını belirtir. Yirminci yüzyılın ortalarında ve sonlarında, hatta

⁸⁹Kitapta “speculative fiction” kavramının Türkçe karşılığı olarak “varsayımsal kurgu” kullanılmıştır.

Dil, Edebiyat ve Eğitim Araştırmaları

yirmi birinci yüzyılın başlarında tasarlanan geleceğin toplumlarını aydınlık olmaktan ziyade karanlık olarak tanımlıyor.

Başka Dünyalar üç bölümden oluşuyor. Kitaba da adını ve ağırlığını veren ilk bölüm Atwood'un bir çocuk, bir lisans öğrencisi ve bir araştırmacı/yazar olarak bilimkurgu ile kurduğu ilişki üzerinden türe ait değerlendirmelerini içeriyor. İlk bölümle birlikte kitabın “yeni” kısmı da sonlanmış oluyor. İkinci bölümde Atwood'un daha önce çeşitli bilimkurgu eserleri hakkında yazmış olduğu eleştiri, giriş yazısı veya konuşmalardan oluşan bir derleme ile karşılaşılıyor. Son bölüm ise yazarın beş kısa bilimkurgu öyküsünden oluşuyor. Açıkçası bu iki bölüm doğrudan bu amaçla kaleme alınmamış olmalarına rağmen Atwood'un bir okur/eleştirmen ve yazar olarak türe yaklaşımı konusunda ilk bölüme nazaran daha doyurucu bir bakış sağlıyor. Kitabın ilk bölümü olan “Başka Dünyalar” yazarın 2010 yılında Emory Üniversitesi'nde vermiş olduğu Ellman Dersleri'ne dayanıyor. Üç kısımdan oluşan bu bölümü Atwood “bir nevi şahsi tarih” olarak tanımlıyor.

Yazarın çocukluğunda süper kahramanlarla kurduğu ilişkiden temelini alan “Uçan Tavşanlar” adlı ilk kısım Atwood'un süper kahramanların ortak özelliklerinin kökleri hakkındaki düşüncelerini içeriyor. Süper kahramanların ortak özelliklerinden ve bu özelliklerin kökenlerinden bahsetmeye kostümler üzerinden giriş yapıyor Atwood. Süper kahramanların çift kişiliklerinden bahsederken ayaküstü de olsa Batman'ın Jung'cı bir çözümlemesini yapmaktan da geri kalmıyor. Atwood, uçuş ile dönüşüm ve hile özelliklerine değinerek ilk kısmı sonlandırıyor.

Şüphesiz “bilimkurgu ve hayalgücü” alt başlıklı bir metnin süper kahramanlar ile açılması birçok okura garip gelecektir. Ancak daha önce de bahsedildiği üzere Atwood'un bilimkurguyu nasıl tanımladığını anlamanın anahtarını sunuyor bu bölüm bize. Atwood'un çocukluğunda yarattığı “Uçan Tavşanlar” da diğer süper kahramanlar gibi uzak yerlerin sakinleridir. Atwood'a göre Kripton gezegeni de Moore'un Ütopya'sı gibi, Mısırlıların öbür dünyası gibi, Hristiyanlığın cenneti ve cehennemi gibi bir “başka dünya”dır. Başka dünya ise bilimkurgunun ta kendisidir.

İkinci kısım olan “Yanan Çalılar” ise Atwood'un özellikle lisans döneminde antik çağ mitolojisine duyduğu ilgiye dayanıyor. Bu kısımda Atwood bilimkurgunun öncülü ve habercisi olarak gördüğü mitler ile bilimkurgunun benzerliklerini tartışıyor. Bunu da; dünya nasıl ortaya çıkmıştır, insanlar nereden geldi, tanrılar ne istiyor ve erkeklerle kadınlar arasındaki ilişkiler nasıl olmalıdır gibi bilimkurgu ve mitlerin

ortak olarak ortaya koyduğunu düşündüğü sorular ve bu soruların cevapları üzerinden anlatıyor. Mitlerin sorduğu her sorunun bilimkurgu tarafından da sorulduğunu söyleyen Atwood bu noktadan hareketle gerçeklik, kurgu, gerçekçi kurgu ve bilimkurgu ilişkisine de yeniden değiniyor. Bilimkurgunun özelliklerinden bahsederken şöyle diyor Atwood: “*Son olarak, bilimkurgu öyküleri hayal gücünün sınırlarında gezinerek bizi daha önce kimsenin gitmediği ya da daha doğrusu hiç gidemeyeceği yerlere cesurca taşır.*” (Atwood, 2014: 74)

İlk bölümün son kısmı “Melun Kartografyalar: Üstopyaya Varan Yollar” olarak adlandırılmış. Yazarın hiç tamamlanmamış doktora tezini temel alan bu bölüm Atwood’un ütopya ve distopya kavramlarına bakışını içeriyor. Aynı zamanda yine yazarın ifadesiyle bu kısım Atwood’un üç romanı; Damızlık Kızın Öyküsü, Antilop ve Flurya ile Tufan Zamanı hakkında. Atwood her distopyanın içinde az da olsa bir ütopya, ütopyaların da aynı şekilde distopya içerdiğini bu nedenle türü üstopya terimi ile ifade ettiğini belirtiyor. Ardından More’dan Tolkien’e uzanan örneklerle ütopya ve harita ilişkisinden bahsediyor: “*Çünkü biz okurlar ancak üstopyaların haritası çıkarılma ihtimali taşıyan yerler olduğuna inanırsak inançsızlığımızı askıya almaya gönüllü oluruz.*” (Atwood, 2014: 85)

Başta *Damızlık Kızın Öyküsü* olmak üzere kendi yazdığı üç üstopyayı neden yazdığına ve bu romanları yazarken aklından neler geçtiğine çok kısa değinerek “Başka Dünyalar”ını sonlandırıyor Atwood. “*Damızlık Kızın Öyküsü kitabının sonunda Bin Dokuz Yüz Seksen Dört’e çok şey borçlu olan bir bölüm var. Romanda tasvir edilen baskıcı hükümetin artık bir akademik çalışma konusundan ibaret olduğu gelecekte, birkaç yüzyıl sonra düzenlenmiş bir sempozyuma ilişkin bir rapor: Orwell’in Yenisöylem hakkındaki denemesiyle bunun arasındaki koşutluklar aşikar olmalı.*” (Atwood, 2014: 160) diyerek göndermelerde bulunuyor.

Kitabın “Başka Tasarılar” adlı ikinci bölümü Atwood’un yıllar içinde kaleme aldığı giriş yazılarından eleştirilere uzanan çeşitli yazılarından oluşan bir seçkiyi içeriyor. Neden bu eserler hakkında yazdığı sorusuna seçimin kendisine ait olmadığı şeklinde cevap veriyor Atwood: “*Her seferinde yazmamı isteyen bir başkası oldu ve ben de karşı koyamadım.*” (Atwood, 2014: 22) Ancak bu bölümde bahsi geçen eserleri kitabın bütünlüğü içerisinde değerlendiren bunların rastgele seçimler olduğunu iddia etmek oldukça güç olacaktır. Piercy’nin Zamanın Kıyısındaki Kadın’ı hakkında bir yazıyla açılan bölüm, Wells’ten Orwell’a, oradan Jonathan Swift’e on ayrı yazarın eserlerine ait yazıları bir araya getiriyor. Bu eserleri Atwood’un gözüyle

incelemek okura ilginç bir deneyim sunarken aynı zamanda yazarın daha önceki bölümlerde anlatmaya çalıştığı kavramlara açıklık getirmeyi de kolaylaştırıyor. Ancak türün ilgilerinin bu bölümde de hoşlanmayacakları fikirlerle karşılaşmaları olası görünüyor. Özellikle Paul Kincaid'in Atwood'a yönelttiği Dünyanın Doğum Günü'nün çoğunu gözden kaçırmış olma eleştirisine kolaylıkla itiraz etmek mümkün değil.

Kitabın son bölümü “Beş Hediye”de yazar sunduğu beş kısa bilimkurgu hikâyesi ile bu bölümü Atwood hayranları için gerçekten bir hediye haline getiriyor. Atwood'un kimi zaman fazlasıyla karmaşık hale gelen kimi zaman ise aşırı basit görünen bilimkurgu anlayışını doğrudan inceleme fırsatını da tanıyan bu bölüm kitaba da noktayı koymuş oluyor. Kendi ütopya terimini her distopyanın içinde bir ütopya vardır şeklinde açıklarken, bilimkurguyu tanımlarken gösterdiği titizliğin çok azını kullanıyor Atwood. Dünyanın bu gününü açıklarken sıklıkla başvurduğu Sovyetlerin çözülmesi ile *Cesur Yeni Dünya*'nın 1984'ü yendiği ancak 11 Eylül'ün ardından tekrar 1984'ün güçlendiği açıklaması da hayli indirgemeci görünüyor. Ancak bütün bunlarla birlikte Atwood'u tanımanın, eserlerini anlamanın yolu yine buradan geçiyor. “*Huxley'in ortaya koyduğu noktalardan birini aydınlatır: Her şeyin el altında olduğu bir dünyada hiçbir şeyin anlamı kalmaz.*” (Atwood, 2014: 203) diyerek iç geçirir. Sonuç olarak tekrarlara düştüğü kadar sürükleyici de olan, kimi zaman bütünlükten uzaklaşsa da güçlü ifadesini kaybetmeyen, adındaki iddianın hakkını vermekte zorlansa da hayal kırıklığına uğratmayan bir kitap Başka Dünyalar: Bilim Kurgu ve Hayal Gücü.

6. SONUÇ

Bu çalışmada, disiplinlerarası yapısıyla çok geniş bir konu yelpazesine sahip ütopya ve distopya tanımlamalarından hareketle bu çalışmalara yönelik yazılmış eserlerden kısa özetler verilerek konunun daha bir anlaşılır olması sağlanmıştır. Farklı başlıklar altında verilmesinin nedeni konulara aşina olmayan okuyucuları bilgilendirirken somut örneklerle desteklemek olmuştur. Marshall'a göre kusursuz toplumu ya da devleti ifade eden ütopya ile Edith Clowes, Stalin'in ölümünden sonra yazılan ve Sovyet rejiminin sözde ütopyacılığı emellerini eleştiren distopya kavramları üzerinde durulmuştur. Margaret Atwood ile *Başka Dünyalar*'da gezinirken yazarın oluşturmuş olduğu bilim kurgu yerine varsayımsal kurgu olarak atfedilen bölümlerde okuyucuya esnek bir okuma ve sorgulama imkânı sağlanmıştır. Bu çalışmada belirtilen hususlardan ve tanımlamalarla açıklanmaya çalışılan örnek eserlerden de anlaşılabilirliği gibi insanlık,

Dil, Edebiyat ve Eğitim Araştırmaları

ideal toplum düzeni arayışına devam etmektedir. Karamsarlığı ve çaresizliği tasvir eden kâbus senaryolarının içerisinde dahi, ütöpik dürtü, kendisine yer bulabilmeyi başarabilmiştir. Klasik distopyalar nedeniyle bu gelenek içerisinde umut bir süreliğine kaybolmuş gibi görünse de ümitvar distopyalar sayesinde umut yeniden doğarak distopya türünün değişime uğramasına aracılık etmiştir. Bundan yola çıkarak, ütöpik ya da distöpik eğilimlere ve metinlere, eleştirel yaklaşmanın önemi bir kez daha anlaşılmıştır. Sonuç olarak, ütopyaya olan özlemin, insan doğasının bir parçası olduğu tekrar ortaya çıkmıştır.

KAYNAKÇA

1. Aşkın, D. (2019). Toplumsal Gerçeklik Ve Tanımlama: Modern Sonrası Dönemi Tanımlama Tartışmalarına Dair Kategorik Bir Çözümleme, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı 36, Denizli, s.79-88.
2. Atasoy, E. (2020). Distöpik Kurgu ve Ümitvar Distopya Bağlamında Ütopyacılık Geleneği, Gaziantep University Journal of Social Sciences, 19 (3), s.1135-1147.
3. Atwood, M. (2014). Başka Dünyalar, (Çev. Selin Sıral), İstanbul: Kolektif Kitap.
4. Bacon, F. (1957). Yeni Atlantis, (Çev. Hamit Dereli), İstanbul: Maarif Basımevi.
5. Baccolini, R. (2000). Gender and genre in the feminist critical dystopias of Katharine Burdekin, Margaret Atwood, and Octavia Butler. In: M. S. Barr (Ed.). Future females: the next generation: new voices and velocities in feminist science fiction criticism. Lanham: Rowman, p.13-34.
6. Baudrillard, J. (2020). Simülarklar ve Simülasyon, (Çev. Oğuz Adanır), Ankara: Doğu Batı Yayınları.
7. Claes, G. (2013). The five languages of utopia: Their respective advantages and deficiencies with a plea for prioritising social realism. Cercles 30, p.9-16., <http://www.cercles.com/n30/claes.pdf> (Erişim Tarihi: 20.04.2021)
8. Fitting, P. (2011). “Utopia, Dystopia and Science Fiction, The Cambridge Companion to Utopian Literature, (Ed. Gregory Claes), Cambridge University Press, New York, p.135-153.
9. Gordin, M. D., Tilley H. ve Prakash, G. (2010). Utopia and Dystopia beyond Space and Time, Utopia/Dystopia: Conditions of Historical Possibility, New Jersey: Princeton University Press, p.1-19.

Dil, Edebiyat ve Eğitim Arařtırmaları

10. Huxley, A. (2007). Cesur Yeni Dünya, (Çev. Ümit Tosun), İstanbul: İttaki Yayınları.
11. Kořmak, F. (2019). Ütopya Dünyası Karşılařtırılmalđ Bir İnceleme, İstanbul: Kriter Yayınları.
12. Kumar, K. (2005). Ütopyacılık, (Çev. Ali Somel), Ankara: İmge Yayınevi.
13. Marshall, G. (2005). Sosyoloji Sözlüğü, (Çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
14. More, T. (2006). Ütopya. (Çev. Sabahattin Eyüboğlu, Vedat Günyol, Mina Urgan), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
15. Orwell, G. (1961). Nineteen Eighty Four (1984), New York: New American Library.
16. Özdemir, H. & Seyidoğlu, S. (2022). Androidler Elektrikli Koyun Düşler mi?: Risk Toplumu ve Distopya . Folklor/Edebiyat, 28 (109), 97-114 . DOI: 10.22559/folklor.1967.
17. Platon. (2014). Devlet, (Çev. Sevil İnan Sönmez), İstanbul: Akvaryum Yayınları.
18. Viera, F. (2011). The Concept of Utopia, The Cambridge Companion to Utopian Literature, (Ed. Gregory Claeys), New York: Cambridge University Press, , p.3-27.
19. Yıldırım, Y.T. (2016). Ütopyanın Kadınları Kadınların Ütopyası, İstanbul: Sel Yayınları.
20. <http://www.utoxiaanddystopia.com/dystopia/dystopia-timeline/> (Eriřim Tarihi: 20.04.2021)
21. <https://medyaveiletisim.kulup.tau.edu.tr/yeni-dunyanin-dogusu-ve-sanattaki-yeri-distopya/> (Eriřim Tarihi: 20.04.2021)

BÖLÜM 3.
NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA
SUI-QƏSD SƏHNƏLƏRİ

Könül GULİYEVA

Öğretim Görevlisi,

T.C. Kafkas Üniversitesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

Orcid id: 0000-0002-7519-145X

Dünya mədəniyyətində adı həmişə iftixarla anılan Nizami Gəncəvi şair olmaqla yanaşı, həm də bir filosofdur. Əsərləri ilə 8 əsrdən çox bir müddətdə yaşayan alim yaradıcılığı ilə sadəcə ədəbiyyata deyil, elmin bütün sahələrinə tövhələr vermişdir. Gəncəli alim əsərlərində kamil insan, ədalətli hökmdar, mənəvi təmizlik və paklıq mövzularını hədəf seçmişdir. Yaşadığı müddətdə heç vaxt saraya getməyən, maddi çətinliklərə baxmayaraq, sarayda ona vəd edilən rütbələrdən, şan-şöhrətli həyatdan imtina edən şair xalq içində sadə həyat tərzini sürməyi üstün tutmuşdur. Saraya getməsə də, sözün ecəzkar gücündən məharətlə bəhrələnən şair əsərlərində əsasən hökmdarları ədalətə səsləyərək ictimai bərabərsizliyə, zülmə, despota qarşı çıxmışdır. “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabında Nizami bir şair kimi belə səciyyələndirilir: “Nizami qələmini, ilk növbədə, cəmiyyətin içərisinə işıq salmağa, cəmiyyətdəki kəsirləri dəf etməyə yönəlmişdi. Nizaminin humanizmi bu problemin həllində ənginliklər kəsb edir. Şair həssas idi və ətrafında cərəyan edən hadisələrə – yetimlərin göz yaşlarına, bəkəslərin ah-nalələrinə, dul qadınların fəryadına sadəcə seyirci kimi baxa bilmirdi. Şahidi olduğu acı səhnələr onun qəlbində əzilən kütləyə məhəbbət, haqsızlıqlara ikrah, nifrət hisslərini alovlandırırdı və bu hisslər əbədi sənət incilərinə çevrilərək sətirlərdə, misralarda səslənirdi.” (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 2007: 488.)

Şairin bu mövqeyini onun həm lirik şeirlərində, həm də poemalarında görmək mümkündür. Ədəbiyyat tarixçiləri şairin yaradıcılığında “ictimai ədalət” probleminin daim aktual olmasını yaşadığı dövrdə İslam aləmində, o cümlədən Azərbaycanda “sufi” təriqətinin geniş yayılması, şairin sufiliyə meyli və kökünü İslam dininin təriqətlərindən biri olan “fütüvət”dən almış, qəhrəmanlıq ənənələrinin üstünlük təşkil etdiyi “əxi” təriqəti ilə əlaqələndirirlər. “Əxi” sözü ərəbcədən tərcümədə “qardaşlar” mənasını verir. Ə. Əhməd “əxi” sözünün etimologiyasını araşdıraraq sözün mənşəyinin müxtəlif dilçilər tərəfindən qədim türk sözü olan “akı” sözünün sonralar “ahı”

(əxi) ərəb sözünə çevrilməsi haqqında məlumat verir və bu fikirdən çıxış edərək əxiliyin sırf bir türk təşkilatı olduğunu əsaslandırır.

Araşdırmaçılar Nizaminin əxilik təriqətinə meyil etməsini Dövlətsah Səmərqəndinin “Təzkireyi-Dövlətsah” təzkirəsində şairin bu təriqətin şeyxlərindən biri olan Əbu Fərac (və ya Fərrux) Zəncani (və ya Reyhani)nin müridlərindən biri olması haqqında verdiyi məlumata əsasən irəli sürürlər. Hətta adının əvvəlində işlənən “Şeyx” sözünün şairin bu təriqətlə bağlılığından irəli gəldiyini söyləyirlər. Lakin bu fikirlər mübahisəlidir.

İ. Quliyev şairin yaradıcılığında əxiliyin tərənnümü və Nizaminin əxi müridlərindən olması fikrinə qarşı çıxır və Əbu Fərac Zəncani ilə Nizami Gəncəvi arasındakı zaman uyumsuzluğunu dəlil götürərək onlar arasında bir bağlılığın olmadığını yazır. İkinci tərəfdən isə şairin əsərlərində “ictimai ədalətlə” bərabər, hökmdarların tərifinə də geniş yer ayırdığını əsas gətirərək ictimai ədaləti əxiliklə əlaqələndirən ədəbiyyatçılara Nizaminin saraya olan sevgi və ya saray şairi olması məntiqi ilə yanaşmağı təklif edir. Lakin nəzərə alsaq ki, Nizami saray şairi olmamışdır, sadəcə əsərlərini hökmdarların sifarişi ilə o dövr üçün aktual olan saray ədəbiyyatı tərzində yazırdı, bu fikir elmi cəhətdən əsassız qalır. Bir məsələni də qeyd edək ki, o dövr üçün məşhur olan “əxi” təriqəti, şairin məskəni olan Gəncədə geniş yayılmışdı, onun həmkarları Məhsəti Gəncəvi və Xəqani Şirvaninin də bu təriqətə rəğbət bəslədikləri haqqında təzkirələrdə çox sayda məlumat vardır, eyni zamanda bir yazarın, şairin, ədibin dünyagörüşü, məqsədi məramı onun yaradıcılığı ilə ölçüldüyü üçün Nizami Gəncəvinin də əsərlərindən çıxış edərək onun əxiliyə meyil etməsini, bu təriqətin təməl prinsiplərini əsərlərində təbliğ edərək təriqətçiləri dəstəkləməsi fikrini iləri sürmək mümkündür (Quliyev, 2012: 16).

Əhməd Əsgər özünün “XII əsr Azərbaycan mədəniyyət tarixi əsərində” əxilik təriqətini araşdıraraq bu təriqətin təməl prinsiplərini açıqlamış, humanizm, insanpərvərlik, sosial ədalət və bərabərlik, kamil insan, doğruluq və dürüstlük və s. kimi səciyyələndirmişdir. “Nizami Gəncəvinin əsərlərini incələyərkən şairin də bu mövzulara önəm verdiyini görürük. Əxilərin “İnsanların ən xeyirlisi, insanlara ən xeyirli olanıdır” mesajına uyğun olaraq “Yeddi Gözəl” əsərində “Çalış öz xalqının işinə yara, geysin əmələndən dünya zərxara” deyərək şairin bir daha bu ideyaları təbliğ etdiyini göstərmişdir.” (Əhməd, 2012: 171).

“Xəmsə”dən seçilən sui-qəsd təsvirlərində də şair böyük idealına sadıq qalmışdır. Sui-qəsd sözü *birinin canına qəsd etmə, adamöldürmə* mənasını verir. Buna əsasən sui-qəsdlər, xəyanət və iftira nəticəsində öldürülən qəhrəmanların ölüm səhnələri qruplaşdırıldıqda

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

“Xəmsə”dən “Fərhadın məkr ilə öldürülməsi”, “Daranın sərkərdələri tərəfindən öldürülməsi”, “Xosrovun öldürülməsi”, “Simnarın tərfi və Xavərəng qəsrinin tikilməsi” kimi hissələr daxil edilə bilər. Nizami bu səhnələrin təsvirində ölənlə öldürülən arasında bir təzad yaradır, öldürülənin halına acıyaraq dünyanın fəniliyindən gileylənir. Sadalanan bölmələrdə N. Gəncəvi xain, fəntəkar, obrazlarını canlandırarkən onların xarakterləri ilə xarici görkəmləri arasında bir bağlılıq yaratmış, səhnənin başlanğıcında mənfi obrazların təsviri ilə oxucunu sanki bölümün finalına hazırlamışdır. Məsələn:

Gəzib bir yaramaz adam tapdılar,
Üzü qırıq-qırıq, özü də idbar.
Üzü qəssab kimi “qan, qan” deyirdi,
Ağzı nəffat kimi “yan, yan” deyirdi.
(Gəncəvi, 2004a: 206).

və yaxud

...Şir kimi qoxulu, Şiruyə adı,
Beyni xərcəng dolu, zorba bir eşşək,
Ürək bulanırdı üzünü görcək.
Ala və göy gözlü, bir üzügülməz,
Ondan iyrənirdi rast gəlsə hər kəs...
(Gəncəvi, 2004a: 443).

başqa bir nümunə:

...Daranın iki baş sərdarı vardı.
Üzdə dost, ürəkdən cox kin tutardı.
Daranın kinindən yorulmuşdular.
Ortada bir urək incikliyi var... (Gəncəvi, 2011: 142).

Gördüyümüz kimi, hər üç mənfi qəhrəmanın təsvirində şair onların daxili və xarici dünyalarının əlaqələndirərək, xasiyyətləri ilə simalarını eyniləşdirmişdir. Fərhadı yalanla öldürən qarını nəffata⁹⁰ bənzətmiş yandırıcı silahların düşdüyü yerləri yandıraraq-yaxdığı, külə sovrduğu kimi qarının ağzını da danışdığı sözlərin də bir fəlakətə səbəb olacağına işarə edir. Eyni zamanda Şiruyənin və Daranın sərkərdələrinin təsvirində də ölməz sənətkar kəskin tənqidlərdən qaçmamış, onların simasında bütün pis əməlləri, bu pis əməllərin icraatçıları olan xain, xəbis, qəlbiqara insanları ittiham etmişdir. Yalnız “Yeddi Gözəl”də Simnarın qaladan atılmasının əsas səbəbi onu

⁹⁰ qədim dövrlərdə müharibələrdə yanan maddələr, o cümlədən neftdən hazırlanmış silahları işlədən insanlara verilən ad

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

acgözlüyü, əlindəki sərvətlə qane olmaması, verilən bəxşişlərin qəhrəmanda mal, mülkə olan sevgisinin birə on artmasıdır. Söz xiridarı bu səhnəni belə təsvir etmişdir:

...Simnar xələt aldı, deyim əslini,
Gözlədiyi haqqın iki mislini.
Çuvalı mirvari müşk ilə dolu...

(Gəncəvi, 2004b: 101).

Bu durumdan məmnun olan Simnar Nemana “əvvəldən bilsəydim ki, mənə bu qədər bəxşiş verəcəksiniz, bundan da daha gözəl yüz rəngə çalan (tikdiyi qəsr üç rəngə çalırdı), yeddi günbəzi (öncəki imarət bir günbəzli idi) olan bir qəsr tikərdim” - deyir. Bu sözlərdən təsirlənən şöhrət düşgünü qəddar Neman Simnarın Xavərəngdən daha gözəl bir imarət tikməməsi üçün onu öz tikdiyi qaladan aşağı atılmasını əmr edir. Digər bölmələrdən fərqli olaraq, şair burada ölümün gerçəkləşməsi anı üzərində çox durmamış, daha çox Nemanın şöhrətpərəstliyin və kinin qulu olmasını, Simnarın isə öz nəfsinin toruna düşməsinə şəbəkə sənətkarları kimi bir-birinə bağlamışdır. N. Gəncəvi burada Neman surəti ilə birbaşa dünyaya ağılıq edən şah obrazlarını canlandırıb, onları tənqid hədəfi seçərək şəxsi ambisiyaları üzündən insanların qətlinə fərman vermələrini pisləmiş, hakimiyyətə gələn sərkərdələrin zaman keçdikcə taxtlarına olan bağlılıq və dünyaya ağılıq etmək həvəslərindən yaranan bir despot surəti kimi canlandırıb. O, hökmdarları bədii dillə şama, onlara xidmət edən insanları isə pərvanəyə bənzədərək, “sakit, sağ və salamat yaşamaq isəyirsənsə, daim “xaqanlarda uzaq ol”, bu alova yaxınlaşsan səni içində çəkər və məhv edər” düşüncəsini əsərində işlətmişdir. Nizaminin həyatı boyunca niyə saraylara getmədiyi də bu bölümün təsviri ilə aydınlaşır:

....Yanan bir atəşdir hər hakim, hər şah,
Ondan uzaq olan çəkməz aman ah.
Şahın odu güldür gövhərlər saçan,
Qarşıda gül olur, qucaqda tikan.
Şah dediyin ki var tənəkdir, tənək,
Kim uzaqsa ona ilişməyəcək.
Yüz dostluqla kimə sarılsa inan,
Kökləri meyvəsi görər yüz ziyan...

(Gəncəvi, 2004b: 58).

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

Simnarın ölümündən kədərlənən şair bu ölümdə memarın özünün təqsirkar olduğunu düşünərək ona belə xitab edir:

....Yazıq sənətkarı qan içən torpaq
Gör necə endirdi yerə bircə bax,
Bir saray qaldırdı uzun zamanda,
Yıxıldı toprağa ondan bir anda...
(Gəncəvi, 2004b: 58).

...Bilsəydi belədir ömrünün sonu,
Üç qarış elərdi tikərkən onu.
Taxtın payəsini o qədər yüksəlt,
Yıxıldığı zaman çəkmə əziyyət...
(Gəncəvi, 2004b: 59).

Şairin memarın düşdüyü vəziyyətdən oxucusunu ibrət almağa çağırır. Şairin Simnarın ölümü ilə oxucusuna taleyimizin Allah tərəfindən yazılmış olduğunu, lakin bəzi anlarda doğru seçim etməklə, düzgün qərar verməklə, bir sözlə, aqlın gücü ilə insanın taleyini özünün dəyişdirə biləcəyinin çatdırır. Simnar illərlə ucaltdığı, zəhmətinin bəhrəsi olan Xavərəng qəsridən atılaraq öldürüldüyü kimi Dara və Xosrov da öz zəhmətlərinin acı bəhrəsini dadmışlar. “Düşməni ocaq başında olar” atalar sözündən yararlanan şair İsgəndərnamədə “Daranın sərkərdələri tərəfindən öldürülməsi” bölümündə bu nüansı bir aforizimlə şərh etmişdir:

Dovşanını hər bir yerin, - məsəl var,
-Yenə də o yerin tazısı tutar.”
(Gəncəvi, 2011: 143).

Lakin Daranın qətli ilə Xosrovun qətli arasında incə bir fərq var. Dara öz qətlindən xəbərsizdir. Ümumiyyətlə, tarixdə III Dara və Makedoniyalı İsgəndər arasında e.ə. 331-ci ildə “Qavqamel döyüşü” adlanan savaş olmuşdur. Müharibə nəticəsində Makedoniyalı İsgəndər fars ordusunu məğlub etmiş, Əhəmənilər sülaləsinə son qoymuş, III Dara isə Baktirya canişini Bess tərəfindən öldürülmüşdür. Bu tarixi hadisənin əsas xətlərinə sadıq qalan sənətkar onu bir az fərqli üslubda işləyərək, əsas hədəf kim dünyanın faniliyini, xəyanət və ibrəti seçmişdir. Şair əsərdə Daranın ordusunda xidmət edən qızıl, gümüş xəzinə vurgunu olan iki sərkərdənin döyüş zamanı İsgəndərə yaxınlaşaraq Əhəməni hökmdarını öldürüb əvəzində bizə “Xəzinə

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

kisəsinin ağzını aç” təklifini etdiyini təsvir edir. Fateh bu təkliflə razılaşır. Böyük ideyalar şairi burada pis xislətli insan tipini kəskin sözlərlə nişan alır, nəfsinin köləsi olan insanı belə dəyərləndirir:

... Eşşəyi toylara kimdir çağırın,
Cağrılır su, odun bitdiyi zaman.
(Gəncəvi, 2011: 144).

Dara meydanda tək, yalnız olan zaman sərkərdələrdən biri onu yaralayaraq, atdan yerə salır. Vəd edilən sərvəti almaq üçün ölüm xəbərini İsgəndərə çatdırır. Verdiyi bu qərardan pəşman olan Makedoniyalı İsgəndər Daranı öz gözləri ilə görmək üçün onun yaralı olduğu məkana gəlir. Şair bu məqamda iki hökmdarı qarşılaşdırır. Bu iki fateh biri ölüm ayağında, digəri isə qələbənin sevincini yaşamaqdadır. Amma bu ölüm və qələbə hər iki hökmdara böyük bir həqiqətin qapısını aralayır: dünya əbədi deyil, fanidir. İsgəndər anlayır ki, bir gün o da Dara kimi ölümə təslim olacaq, nə ordu, nə qoşun, nə fəth etdiyi ölkələr, nə də saysız-hesabsız xəzinəsi ona yardımçı olmayacaq. Şair Daranın diliylə İsgəndərə belə bir müraciət edir:

...Burax ki, solmada qurtuluş bağım,
Pəhləvan, ey başım üstünə gələn!
Qoru öz böyrünü mənim böyürümdən.
Bu boyrum buludtək sokulsə belə,
Qılıncın acısı getməmiş hələ...
(Gəncəvi, 2011: 149).

...Fikrin tac calmaqsa mənim başımdan,
Azacıq aman ver, qoy çıxsın bu can!
Bu dünya müükündən acınca kəmə
Başım da, tacım da getsə, yox zərər...
(Gəncəvi, 2011: 149).

Daranın ölümünü təsvir edərkən söz zərgəri Nizami İsgəndərin bu ölümdən təsirlənməsini, ibrət almasını və gerçəkləşən qətlin onu tərbiyə etməsini təsvir edir:

... Verdiyi peyman oldu pəşiman,
Həyadan bir şölə çıxdı canından.
Adamın yaşadı ölən zamanda,
Həyat umidindən iz qalmaz onda...
(Gəncəvi, 2011: 148).

...Gör mənim günümü, haqqa doğru qal,
Qorx belə bir gündən, məndən ibrət al!
Sözlərimi anıb dinləsən məni,
Mənim kimi etməz bu fəlak səni...
(Gəncəvi, 2011: 152).

İsgəndər bu durumda müsbət qəhrəman kimi göstərilir, o, yaralı düşməninə əziyyət vermir, bu vəziyyətdən yararlanaraq onu təhqir etmir, əksinə, göz yaşı tökərək onun mətəminə şərik olur, vəsiyyətini dinləyib son arzusunu gerçəkləşdirir. Bu bölüm ənənəvi sonla, dünyadan şikayətlə, zaman keçdikcə insan oğlunun maddi nemətlər üzündən bir-birinə düşmən kəsilməsi, ölümə sonlandırılan maddi aləmdə yalnız xeyirxahlıq, ədalət və bu kimi insani sifətlərlə əbədlilik qazanacağımızın tövsiyəsi ilə bitir.

“Xosrov və Şirin” əsərində “Fərhadın məkrə öldürülməsi” bölməsində də, adından görüldüyü kimi, Fərhad Xosrovun hazırladığı sui-qəsdə qurban gedir, hiyləyə aldanaraq qəm və möhnətdən ölür. Bu ölümün öncədən planlaşdırıldığı, yalan və hiylə nəticəsində gerçəkləşməsi bu bölməni də sui-qəsdlər qrupuna salmamıza imkan vermişdir. Burada Xosrov zalım bir şah obrazı kimi təsvir edilir, ürəyi qısqıncılıqla və nifrətlə dolu olan Sasani hökmdarı Xosrov Fərhadın şərtə əməl edərək Bisutin dağına yardığı xəbərini alır. O, Şirini itirmək qorxusu ilə hiyləyə əl atır, idbar bir qadın⁹¹ tapılaraq guya Şirinin ölməsi xəbərinin Fərhadı çatdırılması əmr olunur. Əmr yerinə yetirilir. Şair burada da öldürülənin halına acıyaraq, “Əfsus, lal olmadı dili bu sözdən.” (Gəncəvi, 2004a: 207) ifadəsini işlətməmişdir. Bu hissənin özəlliyi şairin burada bir əfsanəyə işarə etməsidir. Fərhadın külüngünün dəstini nar çubuğundan hazırlamasını, ölərkən külüngünü dağa çırpması və buradan bir nar ağacının yetişməsini nəql edir.

“Xosrovun öldürülməsi” bölümündə isə şair Xosrovun Şuriyədən olan şikayətində onun bəd əməllərindən, pis xasiyyətindən atasının xəbərdar olduğunu göstərir. Tarixdə Xosrov Pərviz kimi bəhs edilən şah yaxın dostu Büzürgümüdlə olan söhbəti zamanı kinayəli şəkildə özünə gülür; ölkələr fəth edib, şahların başından tac alsam da, dünyayı-aləm mənə qibtə edib sədaqətlə qulluq etsə də, oğlum mənə naxələf çıxmışdır – deyir. Şair gününü eyş-ışrətlə keçirən Şuriyəni atası Xosrovun diliylə xalq ədəbiyyatından yararlanaraq “Məsəldir, deyərlər, oddan kül olar.” (Gəncəvi, 2004a: 327) deyib gileylənir. Xosrov Şirinin

⁹¹ burada “bəxti üzünə gülməyən” mənasında işlənmişdir.

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

təsiri və sevgisiylə kamilləşdikcə hakimiyyətdən, taxt-tacdan əl çəkir. Atəşgaha gedərək məbəddə yaşamağı qərara alır. Lakin naxələf övladı Şuriyə hakimiyyətə gələn kimi atasını həbs edib zindana saldırır. Burada şair fürsətdən istifadə edərək Şirin obrazının böyüklüyünü bir daha vurğulayır və zindanda da Xosrovu yalnız qoymayan vəfalı qadın obrazını sərraf söz düzümlü ilə oxucusuna çatdırır.

...Zəncir saçlı o büt hər gün yüz kərə
Muncuq bağlayırdı bu zəncirlərə.
Şahın ayağını tez-tez ovaraq
Zindanı edirdi bir pərqu yataq...
(Gəncəvi, 2004a: 332).

Burada ikinci vacib məqam gecə yatarkən sui-qəsdə uğrayan Xosrovun kömək məqsədi ilə Şirini oyatmaması, ona qıymamasıdır. Artıq Xosrov bütün pis əməllərdən təmizlənmiş, mənəviyyatca yüksəlmiş ideal ər obrazı təsiri bağışlamaqdadır.

Göründüyü kimi, filosof şair sözün əlvan rəngləriylə boyadığı sui-qəsd təsvirlərində də insanı ədalətli olmağa çağırmış, yeri gəldikcə əfsanə, deyim və ata sözlərindən də istifadə edərək insanın hər zaman etdiyi əməllərin qarşılığını alacağını göstərmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi (2007), 6 cildə, II cild, Bakı, Elm.
2. Əhməd Əsgər (2012), XII-XV əsrlər Azərbaycan mədəniyyəti tarixi, Bakı, Elm.
3. Gəncəvi Nizami (2004a), Xosrov və Şirin, Bakı, Lider nəşriyyatı.
4. Gəncəvi Nizami (2004b), Yeddi gözəl. Bakı, Lider nəşriyyatı.
5. Gəncəvi Nizami (2011), İsgəndərnamə. Bakı, Adiloğlu nəşriyyatı.
6. Quliyev İbrahim (2012), Nizami və zərdüştülük, Bakı, Elm və Təhsil.

BÖLÜM 4.

**XII-XV ƏSRLƏRDƏ ƏDƏBİYYATIMIZDA
MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR**

Nübar İsmayıl qızı Bayramova

Dissertant

ADPU-nun Quba filiali

Pedaqoji fakültənin dekan müavini / Azərbaycan

nubar.bayramova.78@mail.ru

Multikulturalizm bir siyasət kimi nə qədər gənc olsa da tarixi araşdırmalar əslində multikultural dəyərlərin insan təşəkküründə təqədimdən bəri mövcudluğundan xəbər verir. Məhz Azərbaycan dövlətinin tarixinə diqqət yetirəndə müxtəlif millətlərin və konfessiyaların nə qədər rəngarəng mühit yaratmasına baxmayaraq, aralarında daima sülh, əmin-amanlıq, qarşılıqlı anlaşma və dialoq mövcud olmasının, heç bir zaman milli və dini zəmində münaqişələr yaranmamasının kökündə dayanan bir-birinin dini inanc və mənəvi dəyərlərinə dərin hörmətin ədəbiyyatımızın tarixi incilərində təsdiqini görürük.

Multikultural ruh, tolerant əhval, bəşəriyyəti bütöv kimi dərk etmək istəyi, xalqları mənəvi xətlərlə birləşdirən amilləri axtarmaq ehtiyacı, dinləri bir-birinə yaxınlaşdırmaq cəhdi, müxtəlif dinlərin müqəddəslərinə eyni tərzdə ehtiram bəslənməsi, insanlara inandıqları dinlərinə görə deyil, dəyərlərinə görə qiymət vermə əxlaqını, hər kəsi mərhəmətə, şəfqətə, özgələrinin dərdinə acımağa hissi, eşqin əslində ən yüksək və ali hiss kimi dilindən, dinindən, milliyyətindən asılı olmayaraq bütün insanlar, xalqlar üçün əsas həyat prinsipi olması bu gün yaradıcılığına toxunacağımız XII-XV əsrlərdə yazıb yaratmış Nizaminin, Nəsiminin ölməz əsərlərində açıq-aydın görünür.

Yaradıcılığının ekvatorunda Şərq və Qərb fəlsəfələrini birləşdirmək istəyi dayanan misilsiz söz sahibi Nizami Gəncəvinin əsərləri multikultural ideyalarla çox zəngindir. Onun düşüncəsində yatan multikultural dəyərləri duymamaq, hiss etməmək mümkün deyil. Nizaminin “Yeddi gözəldə” artıq xalqlar dostluğunun tərənnümü klassikada multikulturalizmin kulminasiya nöqtəsi sayıla bilər. Ayrı-ayrı dinlərə, dillərə mənsub xalqlara hörmət bəsləmək, onların qəhrəmanlarının adlarını hörmətlə çəkmək, onlara daima, isti və ən əsası səmimi dostluq münasibəti sərgiləmək Nizaminin əsərlərində mühüm yür tutur. Onun əsərlərində müxtəlif dinlərin müqəddəsləri sayılanlara İbrahimə, Yaquba, Sülüymana, Musaya, İsa Məsihə, Məryəmə dərin hörmətlə yanaşılır, onların həyat və əməlləri ilə bağlı

Şərq poetikasının sehirli və füsunkar cığırlarında uyğun bənzətmələrin qurulması multikultural və tolerant əhvalın bariz nümunəsidir.

Dahi **Nizami Gəncəvinin** (1141-1209) bütün dünyada məşhurlaşdıran ən başlıca xüsusiyyət onun əsərlərində insanpərvərlik, humanizm, heç bir dini etnik fərq qoymadan bütün insanlara eyni cür acımasıdır. Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl”, “İskəndərnamə” adlı əsərlərində multikultural dəyərlərin, tolerantlığın şahidi oluruq. Məsələn, “Xosrov və Şirin” əsərində atəşpərəstliyin, bütəpərəstliyin və xristianlığın sevginin yolunda heç bir maneəçilik yaratmaması şairin əsərlərində daima multikultural ruhun olmasından xəbər verir. Tolerantlıq, özgəyə acıma hissi, dözümlülük demək olar ki, onun əsərlərinin aparıcı ideyasını təşkil edirdi. Şairin həyat devizinin “Bu günəşdən dünyada hamıya işıq çatar”⁹² olması multikultural dəyərlərin onun ideologiyasının təməl özülünün təşkil etməsinin göstəricisidir.

Nizami tam bir humanist yönümlü korifey olub, əsərlərində daima ədalət və demokratik fikirləri təbliğ etməyə çalışmışdır ki, o ideyalar bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Əsərlərində milli və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün insanları azadlığını və istiqlaliliyyətini istəyib bütün yaradıcılığını bu yolda həsr etmişdir. Toxunduğu sosial-siyasi problemlərə yanaşma tərzı multikultural dəyərlərlə zəngin olub, insan hüquqlarının müdafiəçisi, bütün xalqların bərabər hüquqlu mədəni həyatının layihəçisi olmuşdur.

Nizamiyə görə əgər ədalət hakimiyyət səviyyəsində bərqərar etməsə cəmiyyətin ayrı-ayrı fərdlərinin ədalətli olması mümkün deyildir. Ona görə də qanunlar ədalətli olmalı və hamıya ədalətlə tətbiq edilməlidir. Nizami ədaləti dövlətin təməl sütunu olub, bu sütunun möhkəm olmadığı zaman dövlətin də batacağını hesab edirdi. Dövlət o zaman sağlam sütunlar üzərində bərqərar olur ki, onu idarə edən hakimlər ədalətli olsun və insanlar arasında heç bir fərq qoymasın. Nizamiyə görə insanlar azadlığa can atmalı, onların arasında heç zaman ayrı seçkiliyə yol verilməməlidir.

İnsanları bütöv, bir görmək, bir-birlərinə yaxınlaşdırmaq, mərhəmətə, şəfqətə təşviq edən dəyərlərlə zəngin olan “Yeddi gözəl” poeması xüsusi diqqətə malikdir. Müxtəlif ölkələrin Rum, Slavyan, Çin, Xarəzm, Məğrib gözəllərinin seçilməsi, onun üçün onların hansı dinə, irqə, millətə mənsub olmasının heç bir fərqlənməsinin olmaması, bu xalqların adət-ənənələrinə, mədəniyyətlərinə böyük ehtiram və hörmət göstərilməsi insanlarda multikultural ideyalar aşılamağa xidmət edir.

⁹²K.Abdulla, İ.Həbibbəyli, V.Məmmədəliyev, T.Kərimli, Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları, Bakı: 2016.

Əsər dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq insanlara məhəbbət duyğuları ilə zəngindir. Məhz Nizami fəlsəfəsinin mərkəzində də insanı hər bir şeydən uca tutmaq kimi Şərq intibah mədəniyyətinin çağırışı durur. Nizami insan dedikdə dinindən, irqindən, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bəşər övladını nəzərdə tuturdu.

Şairin “Yeddi gözəl” poeması multikultural dəyərlərin səviyyəsi cəhətdən kulminasiya nöqtəsini daşımaqla yanaşı, öz dövrünə görə çoxmədəniyyətli mühitin həyatı mənzərəsi idi. Əsər xalqlar dostluğunun tərənnümü kimi klassikada xüsusi yer tutur və ayrı-ayrı dinlərə, dillərə mənsub xalqlara hörmət bəsləməyin təbliği baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Əsərdə tərənnüm edilən qadın tipləri: rum, slavyan, hind, xarəzm, türk, çin, məğrib fərqli xalqların nümayəndələri olmaqla yanaşı, fərqlilərinə sahibləri idilər. Hökmdar Bəhrəmin yanında bir araya gətirilən bu fərqli mədəniyyətlərlə şair sanki orta çağ dünyasının kiçik kosmik modelin yaradır. Sanki o gözəllərin yaşadığı məkan yeddi iqlimin bir arada birləşdiriləsinin mümkün olduğu fikrini aşılamağa çalışır. Əsərdə gözəllərin saxlandığı sarayları mənsub olduqları iqlimlərə uyğun simvollar ilə bəzədilməsi, Bəhrəmin hər iqlimin ulduzunun rənginə uyğun geyinərək həmin sarayları ziyarət etməsi əslində şairin bütün dünya mədəniyyətlərinin vahid harmoniya şəklində birləşə biləcəyinə mümkün olduğu ideyasını nəzərdə tuturdu. Şair hökmdar Bəhrəmin təmsalında kamilləşmiş insan yaradırdı. Əsərin ideya xətti dərinliyi ilə seçilir. Şair sanki sübut etməyə çalışırdı ki, kamilləşmiş sağlam mühit yalnız multikultural mühitdə mövcud olar bilər, yaxud bu fikri indiki dövrümüzə əlaqələndirərkən Prezident Cənab İlham Əliyevin də dediyi kimi “*Multikulturalizmin alternativini yoxdur*” fikri ilə analogiya təşkil etdiyini görmüş oluruq. Əsərdə məzlumların şikayətlərinə baxan Bəhrəmin davranışı ilə tolerant baxışları təbliğ edərək:

*“Ədlin heykəlini Bəhram ki gördü, ağdan və qaradan heykəl göttürdü.
Padşah ədaləti süzəndən bəri, qurban verdi ona yeddi peykəri.
Başqa xəyaları qazdı kökündən, verdi ədalətə könül, oldu şən”*⁹³ - deyir.

Şairin son əsərlərindən sayılan “İskəndərnamə” təkcə Makedoniyalı fəth İskəndərə vəsf olunması ilə deyil, həmçinin şairin ensiklopedik biliklərə sahib olduğunun göstəricisi kimi diqqət çəkir. Əsərdə yalnız makedoniyalı fəth deyil, həmin dövrün filosofları olan Sokratın, Əflatunun, Falisin, Aristotelin adları böyük hörmət və

⁹³Nizami Gəncəvi, Yeddi gözəl, Lider Nəşriyyat, 2004, s. 286.

ehtiramla çəkilir. Lakin təkçə “İskəndərnamə”də yox, onun bir çox əsərlərində Əl-Fərabinin, İbn Sinanın, İbn Rüşdün adlarına müraciət edilməsi onun böyük zəka sahibi olmasının göstəricisidir. Əsərdə şair Makedoniyalı İskəndərin səfəri zamanı “başsızlar” ölkəsinə gəlib çıxdığı zaman buradakı insanların fərqli həyat tərzləri, düşüncələri, təfəkkürləri ilə rastlaşan zaman heyratlənməsi xüsusi məqamdır. Şair sanki bununla belə bir həyatın ola biləcəyinin mümkünlüyünü insanların xəyalında yaratmağa çalışır. Əsərdə İskəndərin dirilik suyu axtarışı zamanı şərqə gəlib çıxması təsadüfi verilməyib. Bununla şair göstərmək istəyi ki insan oğlu qərb və şərq elminə, mədəniyyətinə yiyələndikdən kamillik səviyyəsinə çata bilər. Bu da dünyanın vahidliyin zəruriliyi önə çıxardaraq bu tamlığın içində olanların da eyni və vahid qəbul edilməsini vacib sayır. Həmçinin əsərdə göstərilən maraqlı məqamlardan biri də, İskəndərin dirilk suyu axtaran zaman əbədi həyat suyunu tapacağını elə fikirləşməsi idi. Lakin əvəzində “Şərəfnamə” bulağını tapması şairin şərəfli bir həyatın əslində əbədi həyat anlamını təbliğ etdiyini göstərir:

*“İskəndər böyük bir yol təqib etdi,
Dirilik suyunun dalınca getdi.
Əbədi qalmağın həyat suyundan,
Çox gəzdi dolaşdı heç yorulmadan.
Dirilik suyunun olmadı sonu,
Ancaq indi tapdı həyat suyunu.
Sözlər padşahının bir məsəli var,
Nə gözəl söyləmiş: ”Axtaran tapar”
Nizami, içərkən mey İskəndərlə,
Bəxtiyar olmağın ədəbi gözəl!”⁹⁴*

Əslində, əsərin ikinci adının “Şərəfnamə” kimi verilməsi şərəfli həyat tərzinin şairin gözündə nə dərəcədə qiymətli olmasının təəcəssümüdür.

Şairin əsərlərinin qiymətli dəyəri onun əsərlərinin oxucusunda milliyyətindən dinindən asılı olmayaraq multikultural ovqatın yaratmasındadır

Nizaminin əsərlərinin özəlliyi müxtəlif siniflərə mənsub olan qəhramanların heç birini milliyyətinə, dini inanclarına görə ayırmadan, onların fərqli mədəniyyətlərinə və dünyagörüşlərə nəinki qarşı çıxır, hətta onları tərənnüm etməklə təbliğ edir. Eyni zamanda müxtəlif dinlərin müqəddəsləri sayılanlara İbrahimə, Yaquba, Sülüymana,

⁹⁴ Nizami Gəncəvi, İskəndərnamə, Lider Nəşriyyat, 2004, s. 60.

Musaya, İsa Məsihə, Məryəmə dərin hörmətlə yanaşaraq, onların həyat və əməlləri ilə bağlı Şərq poetikasının sehirli və füsunkar cığırlarında uyğun təşbehlər, bənzətmələr yaratmışdır. Şairin “Sirlər xəzinəsi” toplusunda “Adəmin yaradılmasına dair”, “Süleyman peyğəmbərlə qoca əkinçinin hekayəti”, “İsa peyğəmbərin hekayəti”, “Peyğəmbərlərin sonuncusu Həzrəti Məhəmmədə ithaf olunan beş gözəlləmə”lər bunun sübutudur. Şair “Ədalətli və insafli olmağa dair” adlı şeirində deyir:

*“Can quşu da, ölüyə can verən İsa da sən,
Sənintək üçə xilqət varsa, ancaq özünsən”*⁹⁵

Yaxud, “Birinci xəlvət- Qəlbin tərbiyəsi” şeirində yazır:

*“Qızıl kəndirli Yusif quyu qazdı mübarək,
Quyusu- yasəmənin çənəsindəki çökək.
Yəhudi çalması tək saraldı yerin üzü,
Su göstərdi Musa tək işıqlı əl möcüzü”*⁹⁶

Ümumiyyətlə, Nizami ədalət carçısı idi. O ədaləti hər yerdə görmək istəyirdi: insanların şüurunda, cəmiyyətdə, insanları idarə edən hökmdarlarda və ən nəhayət bəşəriyyətdə. Şair “Sirlər xəzinəsi”ndə qoca qarının dili ilə qafil hökmdarı ayılmaq istəməsi ilə cəmiyyət üçün ədalətin nə dərəcədə vücb olmasını deməyə çalışırdı:

*“Adillik eşqindəsən, bəs hanı ədalətin?
Haçan sona yetəcək sitəmin, qəbahətin?
Qaydasındadır ki, sultandan xalqa güc, qüvvət gələr?
Yetim malını yemək ədalətmidir məgər?
Hələ də lənətlənir Abxazda qarətçilər.
Şah ölkədə hər işi sahmana salsın gərək,
Xalqın səadətinə keşikçi olsun gərək.
Adil olsa şah əgər, hamı ona baş əyər,
Bəslər məhəbbətini bütün canlar, könüllər”*⁹⁷

Bütün yaradıcılığın ədalətli hökmdar axtarışına həsr edərək əslində digər həyatı məsələləri arxa planda qoymurdu, sadəcə şair ideal şah obrazı ilə cəmiyyətin bir çox məsələlərini kökündən həll etməyi daha məqsədmüvafiq və daha asan olduğunu düşünürdü.

Nizaminin əsərlərində bir yeni yanaşma da *vahid din* ideyasının irəli sürülməsi idi. Şair üçün müxtəlif millətlər, etnilər, dinlər, irqlər arasındakı münaqişələrə son qoymaq üçün yeganə çıxış yolu idi. Çünki, o daima əsərlərində insanları narahat edə biləcək bütün problemləri

⁹⁵ Nizami Gəncəvi, Sirlər xəzinəsi, Lider Nəşriyyat, 2004, s. 95.

⁹⁶ Nizami Gəncəvi, Sirlər xəzinəsi, Lider Nəşriyyat, 2004, s. 76.

⁹⁷ Nizami Gəncəvi, Sirlər xəzinəsi, Lider Nəşriyyat, 2004, s. 111.

işıqlandırmağa, onlara aydınlıq gətirməyə çalışmış, hər zaman həqiqi insan obrazını yaratmaq istəmişdir. Nizami üçün kimliyindən asılı olmayaraq insan necə olmalı, həyatı boyu nəyə can atmalıdır kimi bir məsələ həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Şeirlərində şair təbliğ etməyə çalışırdı ki, Tanrı hər şeydən, bütün qüvvələrdən üstün duran fəvqəlfəvədir. Ən müdrik olan alimlər, peyğəmbərlər belə onun sirlərinə vəqif ola bilmədilər. İnsanın bədənində ruhu, gözlərinə idrak işığını bəxş edən də tanrıdır. İnsan oğlu isə onun yeganə vahid olmasını qəbul etməlidir. Nizamiyə görə insan oğlu tanrının yaratdığı hər şeydə, canlıda, cansızda, yaxşını, müsbəti görməli və yalnız bundan danışmalıdır. Şeirlərində sitat gətirir, tovuz quşunun əlvən güllər kimi rənglər sərgisini görmədiyən halda onun eybəcər, çəlimsiz ayaqlarını görməyin insan oğluna yaraşmaz, hətta eyib gətirəcək hərəkət olduğunu deyir:

*“Güllər kimi əlvandır tovuzun qanadları,
Ayağının eybini başına qaxma bəri”*⁹⁸

Nizami Yaxın Şərq xalqlarının mədəniyyətinin öyrəlinməsində, qorunmasında və təbliğ edilməsində misilsiz xidmətləri olan bir sənətkardır. Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərində atəşpərəstliyin, büt-pərəstliyin və xristianlığın sevginin yolunda heç bir maneəçilik yaratmamasını göstərməyə çalışmaqla multikultural ruhunun nə qədər yüksək olduğunu göstərir.

Nizami hamını şad görmək istəyən humanist yönümlü bir şair kimi insanları xudpəsənd, xəbis olmamağa, xoşbəxtliklərini digərləri ilə bölüşməyə, öz səadətlərindən və sevinclərindən başqalarına pay verməyə çağırır:

*“Təkbaşına kimsə dünyanı udmaz.
Təkcə bir insanın şadlığı tutmaz.
Ağıllılar bilir tək yəsə bir kəs
Təklidə də ölər, dost-aşna görməz.
Çay suyu olsa da tək içmə yalqız,
Dənizdə olarsan acı, qılıqsız”*⁹⁹

Baxmayaraq ki, özü müsəlman idi, əsərlərində islamaqədərki Şərq mədəniyyətinə hörmət və ehtiramla yanaşırdı. Bunun bariz nümunəsi kimi ideologiyası İslamdan tamamilə fərqlənən – zərdüştilik haqqında, Sasanilərin qədim paytaxtı Mədain şəhərinə həsr etdiyi şeirini göstərə bilərik. O, Qərb dünyasının Ktesifon kimi tanıdığı

⁹⁸ Nizami Gəncəvi, Sirlər xəzinəsi, Lider Nəşriyyat, 2004, s. 146.

⁹⁹ Nizami Gəncəvi, Xosrov və Şirin, Lider Nəşriyyat, 2004, s. 15.

Mədain şəhərini əzəmətini Məkkə ilə müqayisə etməklə, İslam dinininə verdiyi ehtiram və dəyəri Zərdüşd dininə də göstərirdiyini sərgiləyirdi. Nizaminin islamı sevdiyi qədər də digər dinlərə və onların müqəddəs kitablarına; Avestaya, Bibliyaya ayırdığı diqqət onun nə dərəcədə multikultural şəxsiyyət olduğunu bir daha təsdiqləyir.

XV əsrin üç dilli klassiklərindən olan *İmadəddin Nəsimidir* (1369-1417). Nəsimi Azərbaycan dilində gözəl şeir nümunələri yaratmaqla yanaşı öz mütərəqqi ideyalarını bədii dillə gözəl ifadə edən şairlərdəndir. Qəzəllərinin ana dilindən savayı digər ərəb, fars dillərində yazması onun intellektinin göstəricisi olub qəzəllərinin vətəninə uzaqlara yaymaqla yanaşı multikultural dəyərlərin daşıyıcısı olduğunu ifadə edirdi.

Tarixi mənbələr şairin 1369-cu ildə Şamaxıda doğulduğunu, əslində əsl adının Əli olduğunu göstərir. Atası Seyid Məhəmməd öz dövrünün tanınan adamlarından biri idi və oğlu seyid Əlinin dövrünə görə lazımi təhsil almasına şərait yaratmışdı. Nəsimi gənc ikən dövrünün fəlsəfi və dini cərəyanlarını öyrənməklə yanaşı, Nizaminin, Məhsətinin, Zülfüqar Şirvaninin, Xaqaninin, Mahmud Şəbüstərinin əsərləri ilə qidalanırdı, yaxın Şərqi dahlilərindən olan Cəlaləddin Rumi, Sədi, Əttarı öyrənirdi. Hələ gənc ikən mədrəsə tədrisini alarkən Şeyx Səfinin ideyalarının təsiri altında olmuşdur. O zamanlar ilk olaraq şeirlərini “*Hüseyni*” təxəllüsü ilə yazırdı. Buna səbəb X əsrdə Bağdad yaxınlığında Həllac Mənsur Hüseyninin dara çəkilməsinə şahidlik etməsi və Hüseyninin təriqətindən çox təsirlənməsi ilə əlaqədardır.

Şairin həyatına dövrün tarixi hadisələrinin təsiri böyük olmuşdur. Xüsusən Teymurləngin ordularının Azərbaycanı istila etməsi, yaxın Şərqdə hürufiliyin yayılmağa başlaması şairin həyat və yaradıcılığına təsirsiz qalmamışdır. Bu qəbildən olan hadisələrdən ən mühümünü şairin Fəzlullah Nəimi ilə tanışlığı və hürufiliyin onun yaradıcılığına əhəmiyyətli təsiridir.

Hürufiliyin banisi sayılan Fəzlullah Nəimi “Məhəbbətnamə”, “Cavidannamə”, “Növmnamə” adlı əsərlərini təbliğ etmək üçün Şirvana gələrək özünə həmfikirilər toplamaqla məşğul idi. Məhz şairin bu zamanlarda Nəimi ilə tanış olduğu, onun təriqətindən təsirlənərək özünə onun adına uyğun Nəsimi təxəllüsünün götürməsi göstərilir:

*“Favü zadu lamdır Fəzli-ilah,
Fəzlinə qurban edəlim canımız”¹⁰⁰*

Lakin 1934-cü ildə Teymurləngin oğlu Miranşah tərəfindən Nəiminin ələ keçirilməsi onların bir-birlərindən uzaqlaşmasına səbəb

¹⁰⁰ İmadəddin Nəsimi, Seçilmiş əsərləri, Lider Nəşriyyat, Bakı 2004, s. 72.

olmuşdur. Bu hadisə Nəsiminin sonrakı həyatının hürufiliyin təbliği ilə davam etdirməsinə səbəb olmuşdur. Xüsusilə Hələb şəhərindəki fəaliyyəti, hürufiliyin yayılmasında olan fəallığı onun 1417-ci ilə zindana salınmasına gətirib çıxarmışdı. Dövründə belə ideyalarının yanlış anlaşılması Nəsiminin şəriət məhkəməsinin fitvası və Misir sultanı Əl-Müəyyədin hökmü ilə edam olunmasına səbəb oldu.

Nəsimi irsi humanist ideyalarla hədsiz dərəcədə çox zəngindir. Nizami Gəncəvi yaradıcılığını dərinlən öyrənən şair öz yaradıcılığını insan amilinin tərənnüm edilməsinə, onun həyatın yaradıcısı, həyatın gözəlliklərinin mənbəyi kimi vəsf edilməsinə həsr etmişdir.

Yaradıcılığı multikultural dəyərlərlə zəngin olan Nəsiminin əsərlərinin əsas nüvəsini dinindən, irqindən, milliyyətindən asılı olmayaraq fərqləndirilməyən kamil insan anlayışı tuturdu. Nəsimi bəşər övladına eyni gözlə baxaraq, insanı yer üzünün əsrəfi hesab edirdi. Nəsimi dühasının fərqli tərəfi də onda idi ki insanları yer üzünün əsrəfi saymaqla yanaşı onları eyni tutur, dininə, dilinə və irqinə görə qətiyyənlə ayırmırdı:

*“Səni bu hüsn-i camal ilə, bu lütf ilə görən,
Qorxdular həq deməgə, döndülər insan dedilər.
Sünbülün halı pərişan, dedilər hal əhli,
Allah-Allah, nə üçün, mişkə pərişan dedilər?
Düşmənin adını aşıqlərə sordum ki, nədir.
Eşidən cümlə nə kəfər, nə müsəlman dedilər
Şək degil kim, üzünü görməmiş anlar ki, səni
Huriyə bənzədübən Yusifi-Kənan dedilər”¹⁰¹*

Nəsiminin qəzəllərində gözəllik anlayışı onun humanizm konsepsiyasının əsas elementi kimi özünü qabarıq şəkildə göstərir. Lakin Nəsimi əsl gözəlliyi mənəvi ləyaqətlə qiymətləndirirdi: *“Kəbə uzundur ey sənəm, üzünədir sücudumuz”* deməklə əslində şair kamil insan timsalında haqq nurunun varlığını ifadə etməyə çalışırdı.

Nəsiminin vəsf etdiyi “kamil insan” o qədər nəcib və saf idiki, şair onun üçün cahillikdən uzaq olmanı, böyük hümmət sahibi kimi özünü nəfsinin əsarətindən azad etməni vacib sayırdı:

*“Kim ki, nəfsin məhv edib ondan xilas olsa əgər,
Quş kimi pərvaz edər, himməti bənzər şahpərə”¹⁰²*

Nəsimi yaradıcılığının bir özəlliyi də digər dinlərin müqəddəslərinə hörmət və ehtiramın göstərilməsi və bütün insanlara

¹⁰¹İmadəddin Nəsimi, Seçilmiş əsərləri, Lider Nəşriyyat, Bakı, 2004, s. 262.

¹⁰²Babayev Y. Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm, Bakı, Nurlan nəşriyyatı. 2007, s. 81.

tolerant, isti münasibətin sərgilənməsiində idi. Digər dinlərin nümayəndələrinə, müqəddəslərinə, xüsusən peyğəmbərlərə- İsayə, Musayə, İbrahimə, Süleymana, Yaqubə, Məryəmə həsr olunan qəzəllərdə onun bu sevgi və ehtiramı maraqlı doğurur:

*“Bu dinə məmur olmadan
Musayə həm Tur olmadan
Bu abi-əngur olmadan
Mən eşqi-məstiyəm.
İsamısan, Musamısan?
Ya Yusifi-Kənanımısan?
Vallah ki, canım canısan,
Mən səndən üz döndərməyəm.
Bir başqa qəzəlinde:
İskəndəri zülmətə irişdirdimi döndüm,
Xızrın sifətin çeşməyi-heyvanə yetirdim.
Həm Yusifi mən çahi-biyabanə buraxdım
Həm atəşi mən Musayə-İmranə yetirdim.
Mən ol Musayə-İmranəm ki, daim aşiqi-Turəm,
Və leykin müddətdir cənabından ki, məchurəm
Gərçi dəmi-Musayən nurilə nar içində,
Həm bir ölü dirildən İsayə-möcüzatəm.”¹⁰³*

*“Gər çıxmışam İsa kimi, gərx üstünə oturmuşam,
Gər çıxmışam Yusif kimi, Misirdə Sultan olmuşam.”¹⁰⁴*

Bu kəlamlar Nəsiminin digər səmavi dinlərin müqəddəslərinə necə hörmətlə yanaşdığının sübutu sayılır.

Xüsusilə də peyğəmbərlərin içərisində İsa peyğəmbərə olan rəğbəti onun qəzəllərində özünü qabarq şəkildə biruzə edir:

*“Ey məsihadəm, niyə can vermədin cansızlara?
Ol ki, hır dəm can ilə aydır ki, canan sizlərə.
Hüsn içində Yusifi-Kənanə təhsin etməzəm,
Onların dövrənə keçdi, gəldi dövrən sizlərə”¹⁰⁵*

Yaxud;
*“Dəmi-İsa gəlir dodağından,
Ay kimi nur axar yanağından.
Zülfünün teyləsanı şol gecədir,*

¹⁰³ Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları, Kamal Abdulla, İsa Həbibbəyli, Vasim Məmmədəliyev, Teymur Kərimli [və b.], Bakı, 2016, s.63.

¹⁰⁴ İmadəddin Nəsimi, Seçilmiş əsərləri, Lider Nəşriyyat, Bakı, 2004, s. 135.

¹⁰⁵ İmadəddin Nəsimi, Seçilmiş əsərləri, Lider Nəşriyyat, Bakı, 2004, s. 20.

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

Ki, günəş nur alır çırağından”¹⁰⁶

*“Dəmi-İsa ölü dirildər, amma
Dəmindən Xızr ilə İsa diridir”* ¹⁰⁷

*“El Nəsimi, dəmi-İsa degil isə nəfəsin,
Nəfəsi doğrular ana nə üçün can dedilər?”*¹⁰⁸

Lakin Musa peyğəmbərə, onun haqqında olan rəvayətlərə, möcüzələrə olan ehtiramı da diqqət çəkir:

*“Musa kimi gər aşiq isən, kölnünü arıt,
Saf olmayınca ayinə, didar ələ girməz”*¹⁰⁹

*“Əjdahayı görcək Musa əsasın daşladı,
Əjdaha oldu əsası, əjdahayı qapdı”* ¹¹⁰

*“Şövqən tərani sirrini mən söyləyəydim, neyləyim,
Məhrəm bu Turin sirinə Musa ibn İmran gərək”* ¹¹¹

*“Haq təala təcəlli eylədi Tur üstünə,
Musiyi-İmran dəlildir yəqin, hüsnün nişan”* ¹¹²

*“Gəldi Musayə ləntərani cavab,
Ərinin vaxtı Tur dağından.”* ¹¹³

Nəsiminin multikultural düşüncəsi həm ondan əvvəlki ədiblərdən, həm dövrünün, hətta sonrakılardan belə öz özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Nəsiminin dini-fəlsəfi baxışlarında hürufilik tam aydınlığı ilə görsənir. Bu təlimin dünyada yayılmasında və təbliğində Nəsiminin rolu da böyük olmuşdur. Nəsiminin dərviş həyatını seçməsi saray şairi olmadığından onun qəzəllərinin yayılması üçün ən əlverişli yol sayılırdı. Lakin bu cür həyat tərzini həm də Nəsimi və onun ardıcılarını daha çox və ən əsası fərqli insanlarla ünsiyyətdə

¹⁰⁶ İmadəddin Nəsimi, Seçilmiş əsərləri, Lider Nəşriyyat, Bakı 2004, s. 184.

¹⁰⁷ İmadəddin Nəsimi, Seçilmiş əsərləri, Lider Nəşriyyat, Bakı 2004, s. 254.

¹⁰⁸ İmadəddin Nəsimi, Seçilmiş əsərləri, Lider Nəşriyyat, Bakı 2004, s. 262.

¹⁰⁹ İmadəddin Nəsimi, Seçilmiş əsərləri, Lider Nəşriyyat, Bakı 2004, s. 76.

¹¹⁰ İmadəddin Nəsimi, Seçilmiş əsərləri, Lider Nəşriyyat, Bakı 2004, s. 107.

¹¹¹ İmadəddin Nəsimi, Seçilmiş əsərləri, Lider Nəşriyyat, Bakı 2004, s. 114.

¹¹² İmadəddin Nəsimi, Seçilmiş əsərləri, Lider Nəşriyyat, Bakı 2004, s. 153.

¹¹³ İmadəddin Nəsimi, Seçilmiş əsərləri, Lider Nəşriyyat, Bakı 2004, s. 184.

olmağa, onları tanımağa və daha böyük kütlə ilə təbliğat aparmağa imkan yaradırdı. O, öz qəzəllərini təbliğ etməklə həm də insanları müxtəlif xalqları mədəniyyət və dillərinə görə ayırmaqdan çəkindirirdir, onlarda multikultural baxışlar formalaşdırırdı.

Nəsimi fəlsəfəsinə görə əslində bütün dinlərin kökü birdir, axı onların hamısını Tanrı yaratmışdır, lakin bu dinlər müxtəlif xalqların fərqli düşüncə və təfəkkürlərində müxtəlif tərzdə qavranılmış və müxtəlif fəlsəfələrlə dərk edilmişdi. Bu da fərqli cərəyanların, fərqli inancların və son nəticədə fərqli dinlərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Buradan isə belə ümumiləşdirmə aparmaq olar ki, bütün bu fərqliliklər tanrını fərqli dərk etmə və fərqli düşünmə tərzindən irəli gəlir, onda vahid tanrı qarşısında əslində onların hamısı eynidir. Belə olduğu halda bu fərqli dinlərə inanan insanlar niyə bir-birlərindən fərqləndirilməlidir. Bu fikirlər hələ qədim dövrlərdə belə humanist və tolerant fikirlərin insanların psixologiyalarında hakim olduğunun göstəricisidir. Nəsiminin bu baxımdan deyilmiş fəlsəfi fikri hələdə ciddi müzakirə obyektı olaraq qalır:

*“Məndə sığar iki cahən, mən bu cahana sığmazam,
Gövhəri-laməkən mənəm, kövni məkana sığmazam”*¹¹⁴

Müxtəlif dinlərin müqəddəs məkanlarına da şairin baxışları tamamilə özünəməxsus idi. Əslində şair üçün bir olan allaha sitayiş edilməsində məkanın heç bir önəm daşımırdı və bunu o öz qəzəllərində açıq-açıqcasına bəyan edirdi:

*“Mən münacat eylərəm hər dəmbədəm də kuyi-dust,
Çün vücudun Tur olanda bil ki, Musası nədir?
Əhli-həq hər yerdə məskən dutsa, həqdir mənzili,
Kəbəvü büt-xanəvü məscid, kəlisası nədir?
Dünyanın qalü qilindən keç, Nəsimi fariğ ol,
Aləmi-vəhdəti gözlə, bunca qovğası nədir?”*¹¹⁵

Allaha olan inamı ona büt-pərəstləri səmavi dinlərə dəvət etməyə təşvir edirdi. Lakin onun multikultural dünyagörüşü və tolerantlığı onu büt-pərəstləri də olduğu kimi qəbul etməyə və anlamağa məcbur edirdi:

*“Latəhərrük ayəti gəldi bəyanın şənində,
Ol bəyanə sən bəyan etmək dilərsən, etməgil!
Ey, Nəsimi, hərdən istərsən götürmək pərdəyi,*

¹¹⁴ Milli kitabxana: Seçilmiş əsərləri, İmadəddin Nəsimi - Bakı: Lider Nəşriyyat, 2004, s.7.

¹¹⁵ Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları, Kamal Abdulla, İsa Həbibbəyli, Vasim Məmmədəliyev, Teymur Kərimli [və b.], Bakı: 2016, s. 62.

Bütpərəsti bigüman etmək dilərsən, etməgil! ”¹¹⁶

İstər Nizaminin, istərsə də Nəsiminn yaratdığı əsərlərdə multikultural dəyərlər təbliğ etməklə yanaşı, həm yaşadıkları mühitdə, həm də indiki zamanımızda oxucularını multikultural mühit yaratmağa təşviq edir. Bu qiymətli əsərlər təkcə Azərbaycanda ədəbiyyatın inkişafı üçün deyil həmçinin Azərbaycanda tolerant ruhlu cəmiyyətin və ümumən insanlarda xalqları birləşdirən mədəniyyətin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu gün Azərbaycanda formalaşan fəxr və qürurla nümunə göstərəcəyimiz multikultural həyat tərzimizin bizə məhz Nizami, Nəsimi kimi klassiklərimizdən miras qalmışdır. Bu əsərlərlə qidalanıb formalaşan xalqlarının psixologiyasında multikultural dəyərlər formalaşmış, nəsildən nəsilə ötürülmüş, genetikasına belə sirayət etmişdir. Nəticədə xalqımızın öz qoynuna aldığı müxtəlif millətləri dininə, dilinə, irqinə, sosial statuslarına görə fərqləndirməyərək tolerant yanaşma sərgiləməsinə səbəb olmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Multikulturalizmin Azərbaycan Modeli Haqqında, Bakı, 2017, səh527
2. Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları, Kamal Abdulla, İsa Həbibbəyli, Vasim Məmmədəliyev, Teymur Kərimli [və b.], Bakı: 2016, 286 s.
3. Nizami Gəncəvi, İskəndərnamə, Lider Nəşriyyat, 2004, s. 429.
4. Nizami Gəncəvi, Sirlər xəzinəsi, Lider Nəşriyyat, 2004, s. 262.
5. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı: Xosrov və Şirin / Nizami Gəncəvi- Bakı: Lider Nəşriyyat, -2004. 391 s.
6. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı: Yeddi gözəl / Nizami Gəncəvi- Bakı: Lider Nəşriyyat, -2004. 335 s.
7. Klassik Azərbaycan Ədəbiyyatı, İmadəddin Nəsimi, Seçilmiş əsərləri, Lider Nəşriyyat, Bakı 2004, s. 334.
8. Babayev Y. Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm, Bakı, Nurlan nəşriyyatı. 2007.
9. Milli kitabxana: Seçilmiş əsərləri / İmadəddin Nəsimi, Bakı: Lider Nəşriyyat, 2004. 377 s.

¹¹⁶ İmadəddin Nəsimi, Seçilmiş əsərləri, Lider Nəşriyyat, Bakı 2004, s. 123.

BÖLÜM 5
CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN “DƏLİ YİĞİNCAĞI”
ƏSƏRİNDƏ MOLLA ABBAS OBRAZI

Ellada İsa qızı Gərayzadə

Doç. Dr.

T.C. Kafkas Üniversitesi,

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

ladaisa@rambler.ru

ORCID ID: 0000-0003-0299-390X

Giriş

Tarixə dünya müharibələri və siyasi qalmaqallarla daxil olmuş XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına böyük şəxsiyyətlər bəxş etmişdir: M.Ə.Sabir, Ü.Hacıbəyli, Ə.Hüseynzadə, H.Cavid, C.Cabbarlı... Bu böyükler sırasında C.Məmmədquluzadə müstəsna yer tutur.

Azərbaycan ədəbi-tarixi fikrinin dəqiq meyarı, böyük tənqidçi Yaşar Qarayev ölümündən bir qədər əvvəl yazmışdır: “Bizim ədəbiyyatda aqlın dastanına zirvə Nizamidir; eşqin və qəmin faciəsinə meyar Füzulidir; qeyrətin ağrısına timsal – Sabirdir; həm eşq, həm ağıl, həm də qeyrət üçün borcun, cavabdehliyin ölçüsünə əmsal – Cəlil Məmmədquluzadədir! XX əsrdə onu “zəmanə özü, təbiət özü yaradır”, üstəlik tarixi və keçmiş də, orta əsrlər də, XIX yüz il də Məmmədquluzadə özünü yenidən dərk edir. Hətta bu gün də - XXI yüzilliyin astanasında da “Nə etməli?”, “Necə etməli?” suallarına ən yaxşı cavabı Mirzə Cəlilin əsərlərində tapırıq” (Qarayev, 2002: s. 56). Əslində bu yerdə nöqtəni qoymaq olar. Adama elə gəlir ki, bu sözlərlə Cəlil Məmmədquluzadə haqqında hər şey deyilib, yəni Mirzə Cəlil ədəbiyyatımızın “Ağrı yaddaşı”dır. Lakin klassikin böyüklüyü məhz ondadır ki, o bir zamana, təkcə müasiri olduğu nəsllə mənsub deyil, o hər yeni nəsillə birlikdə yenidən doğulur, hər yeni gələn nəsillə müasir olmağı bacarır, hər yeni nəslin və onun zamanəsinin suallarına cavab verə bilir. Klassikin əbədiyyəti və müasirliyi məhz bundadır.

Cəlil Məmmədquluzadə qədər öz dilinə, öz düşüncə tərzinə, milli tarixin konkret dövrünə, xalq qovruldan problemlərə bağlı ikinci bir sənətkar tapmaq müşkül məsələdir. “Ədib sadəcə bədii əsərlərində və publisistikasında ana dilinin carçısı və qoruyucusu olaraq qalmır, eyni zamanda əsərlərini hamının anlama bilməsi üçün canlı xalq dilində yazırdı.” (Guliyeva, 2021: s.177). Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı milli şüurumuzun təşəkkülündə, düşüncə - dil və mədəniyyət baxımından özümüzü tanıdığımız son dərəcə önəmli bir

dövrün – XX əsrin əvvəllərinin bədii-milli ensiklopediyasıdır, “anamın kitabı”dır (Quliyev, 2012: s. 3).

Cəlil Məmmədquluzadənin irsi milli varlığımızın aynasıdır. O, zaman-zaman milli özünüdərkə xidmət edir. Tarix Mirzə Cəlildən uzaqlaşdıqca o bizə yaxınlaşır, doğmalaşır. Və əslində Azərbaycan tarixi Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbiyyatımızın milli vicdanı kimi təsdiqinə xidmət edir.

Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı onu göstərir ki, nəinki bir yazıçı, jurnalist kimi, həmçinin qüvvətli bir komedioqraf kimi də ədəbiyyat tariximizdə özünəməxsus böyük yer tutmuşdur. İstər komediyalarında irəli sürülən məsələlərin aktuallığı və əhəmiyyəti, istərsə ideya məzmunu sənətkarlıq nöqteyi nəzərindən, öz siyasi və bədii dəyərini saxlamaqdadır.

Cəlil Məmmədquluzadənin tragikomediyaları da, bütün yaradıcılığı kimi, dərin realizmlə fərqlənir, burada da inqilabdan əvvəlki Azərbaycan həyatı son dərəcə qabarıq və canlı təsvir olunmudur. Bu komediyaların ən böyük ictimai və ədəbi əhəmiyyəti orasındadır ki, köhnə quruluşun yaramazlıqlarını, feodal-patriarxal cəmiyyətinin daxili çirkinliyini çox canlı təsvirlərlə, yüksək bədii ümumiləşdirmə yolu ilə ifşa edir, din və mövhumat əleyhinə, köhnə, mühafizəkar adət-ənənələrə qarşı barışmaz nifrət hissini daha da gücləndirir.

Ədibin vaxtilə apardığı canlı müşahidələr əsasında və psixologiyaya aid elmi ədəbiyyatı oxuyub öyrənəndən sonra yazdığı “Dəli yığıncağı” (1927) komediyasının bir çox məzmun ünsürləri (ana dili, ailə əxlaqı, ruhanilik, dini xurafat məsələləri və s.) onun əvvəlki əsərləri ilə, xüsusən “Eşşəyin itməkliyi”, “Ölülər”, “Anamın kitabı” və felyetonlarla səsləşsə də, burada baş mövzu XIX əsrin axırı, XX əsrin əvvəlində Azərbaycanda qüvvətli bir şəkildə meydana çıxmış azadfikirliliyin “dəlilik” dərəcəsinə çatan köhnəpərəstlik, dini əsarət, mövhumat əleyhinə mübarizəsidir.

Əsərin süjeti müəyyən dərəcədə sənədli mahiyyətdədir. Məsələ ondadır ki, iki əsrin ayrıcında Azərbaycanda, xüsusilə Naxçıvanda orijinal fikir cərəyanlarından biri bu komediyada əksini tapmış farmasyonluq idi. Məmmədquluzadə və o dövrün digər maarifçi-demokratları bu cərəyanın şəhər əsnafına, orta təbəqəyə, açıqfikirli bəylər və xırda alverçilər zümərəsinə mənsub olan nümayəndələrinə (ki, onların sırasında Paşa ağa Sultanov kimi ali təhsilli hüquqşünas da vardı) Nəsimi və Nəimi damarlı adamlar olmalarına görə, islam dini, şəriət qanun-qaydaları, mühafizəkar ruhanilər, köhnəlmiş ayin və

mərasimlər, mövhumat və xurafat əleyhinə çıxışlarına görə rəğbət bəsləyirdilər.

“Xalqdan, həya etmədən “dılğır” adlandırdıqları ölkənin ehtiyac və dərdlərindən çox uzaq olan, yerli əhali ilə onun ana dilində danışa bilməyən İran hakimlərinin millətçiliyi, Lalbyuz kimi əcnəbi həkimlərin qurğuları və ağı-qaradan seçə bilməyəcək dərəcədə başıboşluğu, fərraşların ürəkləri lərzəyə gətirən şallağı, vaizlərin ölüm havası ilə oxuduqları moizələr də pyesin Dəli Molla Abbas, Pırpız Sona, Farmasyon Rüstəm kimi sevimli müsbət qəhrəmanlarını dərdə salan həqiqətlərdir” (Məmmədquluzadə, 1983: s. 36).

Məmmədquluzadə dramaturgiyası üçün səciyyəvi sənətkarlıq üsullarından biri – konfliktin qeyri-adi, gözlənilməz tərzdə həlli “Dəli yığıncağı”nın da orijinal sonluqla tamamlanmasına səbəb olmuşdur. Finalda bütün əsər boyu “dəliliyi” ilə acı gülüş doğuran bədbəxt farmasyonların əslində çox ayıq, mərd, qeyrətli “ağıllılar”, yenə bütün əsər boyu özünü ağıllı qələmə verib, hökmü, ədası dünyanı dağıdan dünyəvi və ruhani ağaların isə əslində xudbin, əxlaqsız, hiyləgər “dəlilər” olduğu ortaya çıxır.

“Azərbaycan ədəbiyyatına məzmun və forma yenilikləri gətirərək ədəbi-bədii fikrin sonrakı inkişafı üçün sağlam zəmin hazırlayan” (Qulusoy, 2019: s. 24) C.Məmmədquluzadə yaradıcılığının əsas məziyyəti sayılan Azərbaycan, onun inkişafı, vətəndaşının ictimai taleyi hər zaman publisistik, həm də bədii əsərlərində öz əksini tapmışdır. Azərbaycan dərdi ilə yoxsulmayan bir əsəri yoxdur.

Tragikomediyada dəli şəklində verilən obrazlar rəmzi xarakter daşıyır. Müəllif müsbət planda verməyə çalışdığı surətlərlə feodal-patriarxal cəmiyyətdə ağıllı, xeyirxah və gözüaçıq adamların düşar olduğu müsbət və faciələri ümumiləşdirmək məqsədini güdmüşdür.

Bu tipli surətlərin C. Məmmədquluzadə komediyalarına gətirilməsi təsadüfi deyildir. Bunlar müəllifin Azərbaycanın müxtəlif vilayətlərində apardığı dərin həyatı müşahidələrin nəticəsi idi və onun ideallarına xidmət edirdi. “Ölülər”dəki İsgəndərin Naxçıvanda və Qarabağda yüzlərlə prototipləri olduğu kimi, müəllif “Dəli yığıncağı”ndakı mənfi və “dəli” tiplərin də Təbrizdə və Naxçıvanda görmüşdü. C. Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” jurnalınının 1922-ci il 2-ci nömrəsindəki “Qanı istilər” adlı felyetonunda yazmışdı: “Naxçıvanda bir dəli Molla Abbas var idi. Uşaqlar başına dolaşib hoydu-hoyduya götürəndə Molla Abbas camaata üzünü tutardı və belə deyərdi:

- Ay camaat, vallah, mən dəli deyiləm, bu uşaqlar mənə dəli eləyirlər” (Məmmədquluzadə, 1983: s. 149).

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

Eyni təsvirləri və Molla Abbasın dilindən verilmiş eyni sözləri biz “Dəli yığıncağı”nda da görürük.

Əsərdə rəmzi dəli obrazlarının hərəkət və mühakimələrini diqqətlə araşdırdıqda məlum olur ki, bu tiplərin hərəkət və danışqlarındakı qeyri-adilik, məzəli və gülməli cəhətlər yalnız formal zahiri cəhətlərdir. Əslində isə bu qeyri-adi surətlər öz məzəli hərəkətləri və qeyri-adi atmacaları ilə feodal-mövhumat zamanını səciyyəvləndirən mənalı mühakimələr yürüdür, tənqidi nəticələr çıxarır, ağlabatan fikirlər söyləyirlər. O zamanlar dini uydurmaları, allah və peyğəmbərlərin adına uydurulmuş möcüzələrin puçluğunu tənqid və ifşa edən adamları ruhanilər “yolundan azmış”, “ağlı təgyir tapmış”, dəli, “farmazon” adamlar kimi qələmə verirdilər.

Lakin demək lazımdır ki, “Dəli yığıncağı”nda müəllifin müsbət planda verdiyi obrazlar çox zəif və solğun çıxmışdır. Bunlar, hər şeydən əvvəl, məhrumiyyətlər qarşısında “başlarını itirmiş”, passiv, ölü etirazçıları xatırladırlar. Zorla dəli adlandırılıb, ev və ailədən məhrum edilib, küçələrə qovulub səfil-sərgərdan gəzən bu adamların əsas fəaliyyətləri dini, allahı, peyğəmbəri və fanatik müsəlmanları lağa qoymaqdan, onları yamsılamaqdan ibarət olur.

Müsbət planda verilən “dəli” obrazları içərisində daha geniş və hərtərəfli təsviri ilə diqqəti cəlb edən maraqlı obrazlardan biri dəli Molla Abbasdır. Etiraf etdiyi kimi, “neçə illər dəli olmuş arvadını qorumaq üçün” özünü qəsdən dəliliyə vuran və zahirən müxtəlif “psixi” hərəkətlər göstərən Molla Abbas, hər şeydən əvvəl, əqidəsi və ifşaçılığı ilə digər surətlərdən seçilir. O, gözüaçaq, “iti zehinli” bir adam kimi “dünyanın yaxşı və yamanını həkimanə bir surətdə bilir” və nadan adamların hərəkətlərini diqqətlə araşdırıb bunları “dəli yığıncağı” adlandırır. Komediya hadisələrin gedişini izlədikdə məlum olur ki, Molla Abbas öz “kafərliyi”, “farmazonluğu” və mürtədliyi ilə çoxdan ruhanilərin qəzəb və təzyiqinə məruz qalmışdır. Fəzil Məhəmmədin dediyi kimi, camaat içərisində, məscid və bazarda o həmişə “allahın cəlalına istehzalar törədib, qüdrətinə şəkk gətirib”, “küfr və nasəza danışmağı özünə peşə edib”, “xudavəndi-aləmin əqilləri heyran qoyan mahiyyət, kəmiyyət və keyfiyyətini istehzaya qoyub danışmağı özünə bir vəzifeyi-şəniə qərar verib”. Təbii elmi qanunlara əsaslanaraq uydurmalara, gülünc əfsanələrə (“balıqların danışması”, “yerin öküzü üzərində qərar tutması” və s.) istehza edən Molla Abbası dindarlar, ruhanilər “təbiət oğlu təbiət”, “farmazon oğlu farmazon” adlandırırlar. Molla Abbas hər cür uydurma yaradıcını və allahı inkar edərək varlığın əbədiliyini və mövcudluğunu, bütün canlıların bu varlıqdan öz-özünə yarandığını söyləir. Nəcəfül-Əşrəf üzünü ona tutaraq deyir: “Axı, bir de

görüm nə deyirsən? Axı, yəni deyirsən cəmi məxluqat öz başına yaranıb da? Yəni bunları yaradan yoxdur da? Yəni allah-zad yalandı da?" (Məmmədquluzadə, 1983).

O hər addımbaşı fırldaqçı ruhanilərin danışığı və həkətlərini istehza edib lağa qoyur. Yaşamağa heç bir qayğısı və ümidi olmayan bu adam özünü taleyin qucağına atmışdır. Üzünü Sonaya tutaraq etiraf edir ki, "yazığım sənə də gəlir, özümə də! Çünki dəxi bizim günümüz belə keçəcək və axırda da divarlar dibində can verəcəyik. İndi ki, getmədin, getmə, qoy o bacı-qardaşlar, qayın-baldızlar əyləşsinlər kəcavələrə və 70 gün ərzində həzrətin qoşunundan ötəri 70 min övlad əmələ gətirsinlər və həzrətin düşməninə səğərin dib-bucağına vasil eləsinlər" (Məmmədquluzadə, 1983: s.546).

"Dəli yığıncağı" əsərində Molla Abbas tragikomik qəhrəmandır. O, İsgəndər tipli, İsgəndər xarakterli obrazdır. Onun faciəsi yaşadığı əmiyyətin, nadan mühitin faciəsidir. Molla Abbas bu mühitə uyğunlaşa bilmədiyi üçün, onun çürük, eybəcər qayda-qanunlarını, əxlaq normalarını kor-koranə qəbul etmədiyi üçün lənətlə damğalanmış, "dəli" hesab edilmişdir. Mömin hacılar, kərbəlayılar əsrlərdən bəri gələn köhnə ənənələrə, şəriət ehkamlarına zidd çıxdığına, dini sxolastikanın bütün müsəlmanlar üçün müqəddəs sayılan tələbləri ilə hesablaşmadığına, daha doğrusu, özlərinə oxşamadığına görə onu harda görsələr daşqalaq edir, ölümlə hədələyirlər. Molla Abbas insan kimi sərbəst düşünməyə, dərk etməyə, gördüklərini, eşitdiklərini təfəkkür süzgəcindən keçirtməyə qabil olduğuna görə bədbəxtidir. Onun ağı, idrakı başına bəla olmuşdur. O, dini təsisatın, fanatiklər aləminin puçluğunu, ölü olduğunu duyduğu üçün mömin hacıların, kərbəlayıların nifrətini qazanmış, onlar üçün yad, anlaşılmaz bir adama çevrilmişdir.

Əsərdə təsvir olunan hadisələrin gedişindən məlum olur ki, Molla Abbas daha çox keçmiş hərəkətlərinin və əməllərinin "cəzasını" çəkir. O, birdən-birə, təsadüfən belə vəziyyətə düşməmişdir. Onun "dəli" adı qazanmasının uzun tarixi var. Görünür, Molla Abbas əvvəllər ətrafındakı əli təsbehli, dodaqaltı həmişə dua vird edən möminlərdən, fanatiklərdən o qədər də fərqlənməmişdir. O da uzun müddət dini elmləri, Ağayi-Fazil Məclisi kimi ruhani başçıların kitablarında şərh olunan sxolastik şəriət ehkamlarını dərinlən öyrənmiş, molla rütbəsinə qalxmış, yaxşı vaiz, mərsiyəxan kimi tanınmışdır. Lakin tədrisən dini xurafatın puçluğunu, riyakarlıq, şarlatanlıq vasitəsi olduğunu başa düşmüş, ondan üz döndərməyə başlamışdır.

Molla Abbasa qarşı hücum keçən hacıların şikayətləri göstərir ki, o, nadan fanatiklər aləmi ilə çoxdan müxalifətdədir. O nəinki

fanatizmdən, gülünc möminlər aləmindən üz döndərmiş, həm də onun ardıcıl ifşaçısına, tənqidçisinə çevrilmişdir. Molla Abbas bu işin üstündə dəfələrlə döyülmüş, təhqir edilmiş, saysız-hesabsız müsibətlərə düçar olmuşdur:

– Bu qədər küfr, nəsaza danışmağı tərgit: Allah ilə, peyğəmbər ilə işin olmasın, yoxsa, camaat səni səngsar edər”.

Fanatiklərin müqəddəs və toxunulmaz saydığı təsəvvür və anlayışlara qarşı çıxmaq Molla Abbası dönə-dönə ölüm təhlükəsi qarşısında qoymuş, başına olmazın bəlalar, faciələr gətirmişdir. Nadan mühit, ölüm təhdidi onu istər-istəməz özünü dəliliyə vurmağa, ürəyi sızıldasa da, qəlbindən qara qanlar axsa da, qah-qah çəkib gülməyə, uşaq kimi oynamağa, atılıb-düşməyə məcbur etmişdir. O, açıq mübarizənin mümkün olmadığını gördükdə bilə-bilə dəlilik pərdəsinə bürünmüş, əsərin personajlarından birinin dediyi “xəbti-dimağ gətirib, çöllərə düşüb, xudavəndi-ələmin əqləri heyran qoyan mahiyyət, kəmiyyət və keyfiyyətini istehzaya qoyub danışmağı özünə bir vəzifəyi-şəninə qərar” vermişdir.

Buradan görünür ki, Molla Abbas dinin sxolastik ehkamlarını təsadüfən deyil, həmişə, ardıcıl olaraq ifşa edir, onu sadəcə inkar etməklə kifayətlənmir, həm də “xudavəndi-ələmin mahiyyət, kəmiyyət və keyfiyyətinə”, daha doğrusu dini fanatizmin mahiyyətinə, mənşəyinə, ideoloji əsaslarına, əxlaqi prinsiplərinə istehza edir. Molla Abbasın dini ehkamlara inanmadığını, onlara qarşı çıxmağı çoxdan “özünə peşə” etdiyini qardaşı Fazil Məhəmməd də etiraf edir:

– Bari pərvərdigara, and verirəm səni yetmiş iki şühədanın nahaq tökülən qanına, sən əvvəla, mənim bəradərim Molla Abbasın təqsirindən keç və nə qədər ki, indiyədək küçə və bazarda sənin cəlalına istehzalar törədib, sənin qüdrətinə şəkk gətirib və nə qədər ki, bundan savayı küfr və nəsaza danışmağı özünə peşə edib sən onu əfv et, zira sən ər-həmərrahiminsən (Məmmədquluzadə, 1983).

Molla Abbas camaat arasında az danışır, zahirən özünü ətrafdakı hadisələrə qarşı biganə aparır, fanatiklərlə açıq mübahisəyə girişmir. Məsələn ciddiləşəndə dərhal özünü dəliyə vurur, başqa mətləblərdən söhbət açır, gülür, oynayır, çox vaxt isə qaçıb aradan çıxır. Lakin onun istehzalılığının, tək-tək kinayəli, ikibaşlı sözlərinin təsiri, acısı bir an belə səhnədən çəkilmir, daim mömin hacıların, kərbəlayıların başı üzərində fırlanır. Peyğəmbərlərin, imamların adı gələndə, onların adına oxunan möcüzələrdən, uydurma kəramətlərdən söhbət düşəndə Molla Abbasın qəhqəhə çəkib gülməsinin, mayallaq aşmasının əsil mənasını fanatiklər yaxşı başa düşürlər. Belə hərəkətlər

nadan, cəhəltəpərəst möminləri bütün əsəbləşdirir, hövsələdən çıxarır, onların müqəddəs laydıqları inam və etiqadları təhqir edir.

Üzdə sakit görünsə də, dindar hacılarla sxolastik dini kəlamlarına şübhə ilə yanaşan Molla Abbas arasında çox kəskin, barışmaz mübarizə gedir. Bu mübarizə “Dəli yığıncağı” əsərinin üçüncü pərdəsində daha aydın şəkildə öz əksini tapmışdır. Burada təsvir olunan Məşədi Hacı, Nəcəfül-Əşrəf, Hacı İslam, Hacı Əbdüləzim, Hacı Mədinə şüur, düşüncə, idrak cəhətdən “Ölülər”dəki fanatikləri geridə qoymuşdur. Öz qardaşlarının malını yeyən, arvadlarını alan, uşaqlarını naxıra göndərən, qoca analarını, atalarını döyə-döyə öldürən, cənnət, axirət xülyası ilə körpə qızlarını bədbəxt edən bu adamlar bizim köhnə tanışlarımızdır. Cəhəltin, nadanlılığın bərəkətindən onların necə ağılsız hərəkətlərə qadir olduğunu yaxşı bilirik. Bu mühitdə İsgəndər kimi ağıllı, mübariz bir gənc belə dini sxolastikanın, fanatizmin törətdiyi faciələri açıq şəkildə ifşa edə bilməmişdi. Həmişə ehtiyatla hərəkət etməyə, eyhamla, kinayə ilə danışmağa məcbur olmuşdu.

Belə bir şəraitdə hacılardan birinin dediyi kimi, “dilini farağat qoymayan”, addımbaşı “imamlara, müctəhidlərə istehza edən”, İsgəndərə nisbətən daha açıq danışan Molla Abbasın nələr çəkdiyini təsəvvür etmək çətin deyil. Hacılardan giley-güzarından aydın olur ki, Molla Abbas təbiəti Allaha, vahid qadir qüvvəyə qarşı qoyur. O, Allaha, peyğəmbərlərə, imamlara deyil, həm xaliq, həm də məxluq kimi tanıdığı təbiətə sitayiş edir. Təbiəti bütün canlıların, “cəmi məxluqatın” yaradıcısı, anası adlandırır. Buna görə də məşədilər, hacılar Molla Abbası küçədə görən kimi üstünə hücum çəkir və onu təhqir etməyə başlayırlar:

Məşədi Hacı (Molla Abbasa).

– Hə, sözün nədi, təbiət oğlu, təbiət? (Məmmədquluzadə, 1983: s. 532)

Nəcəfül-Əşrəf isə Molla Abbası cənəsinin altından dümsükləyə-dümsükləyə sorğu-suala tutur, acığını belə çıxmaq istəyir.

Nəcəfül-Əşrəf (Molla Abbasa).

– Axı bir de görüm nə deyirsən? Axı yəni deyirsən cəmi məxluqat özbaşına yaranıb da? Yəni bunları yaradan yoxdu da? Yəni allah-zad yalandı da? (Məmmədquluzadə, 1983: s. 532).

Səhnəyə daxil olan başqa möminlər də Molla Abbası görən kimi əsəbiləşir, ona söyüş, lənət yağdırırlar. Bu göstərir ki, Molla Abbas fanatiklərdən heç birini kənarda qoymamışdır, yeri düşəndə onların hamısını tənqid etmiş, dönə-dönə ələ salıb gülmüşdür. Molla Abbasla mömin hacılar, məşədilər arasındakı münaqişənin, fikir ayrılığının nə qədər dərin, ziddiyyətli olduğunu daha aydın təsəvvür etmək üçün

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

aşağıdakı kiçik səhnə çox səciyyəvidir. Özündən çıxmış Hacı Əbdüləzim başına gələn əhvalatı yana-yana fanatiklərə xəbər verir, onları daha da qızışdırmağa çalışır.

Hacı Əbdüləzim.

– Dünən qəbirstandan əhli-qübur ziyarətindən gəlirdim. Gör bu mürtəd oğlu mürtəd (Molla Abbasa işrə edir) o qədər camaatın içində mənə nə deyir? Deyir o hansı balıq idi ki, həzrət onu çağıran kimi başını sudan çıxardıb cavab verdi? Deyirəm: “Kərkərət ibn Məramərət ibn ərərə idi, buynuzları var idi”. Bu qədər adamın içində bu farmasyon (Molla Abbası göstərir) qah-qah çəkə-çəkə gör nə deyir:

– Balıq da danışarmı? (Məmmədquluzadə, 1983: s. 533)

Molla Abbas özünü müdafiə etmək üçün dəlilik cildindən məharətlə istifadə edir, çırtmaq çalıb oynayır və məclisi sakitləşdirməyə çalışır. Bütün varlığı ilə Molla Abbasa bağlı olan Sona da oynamağa başlayır. Möminlər vəziyyətdən çıxış yolunu yalnız onları acılamaqda tapırlar.

Möminlər.

– Allah sizə lənət eləsin! Allah sizə lənət eləsin!

Hacı Mədinə (Molla Abbasa).

– And olsun Fatimeyi-Zəhraya, səni bu küçədə yırıb o qədər ayaqlaram ki, beynin torpağa qarışar! Həpənd oğlu həpənd, həzrətin tuman bağı ilə nə işin var?

Məşədi Hacı.

– Ağayi Hacı Mədinə, əstəğfərullah, o nə sözdü fərmayış edirsən? Əstəğfərullah!

Möminlər.

– Əstəğfərullah, rəbbi və ətubi ileyhə!

Hacı Mədinə.

– Ağayi Məşədi Hacı, Allahınhəzrətin tuman bağına lağ eləyirdi... (Ağlayır və möminlər də ağlayırlar. Molla Abbas başını aşağı salıb dinmir, möminlər də ağlaya-ağlaya deyirlər: “Tumanbağına qurban olum, ya seyyidüş-şühəda!” başlarına döyürlər.. Molla Abbas da möminləri yamsılamaq bəbəbindən öz-özünə tez-tez deyir).

Molla Abbas.

– Tumanbağına qurban olum, ya seyyidüş-şühəda! (Və birdən qah-qah çəkib gülür və çıxıb qaçır) (Məmmədquluzadə, 1983: s. 533).

Möminlərin cahilliyi, nadanlılığı göz önündədir. Burada C.Məmmədquluzadə ənənəvi tənqid üsuluna sadıq qalır. Hacıları öz sözləri, öz mühakimələri əsasında ifşa edir. Fanatikləri ən çox narahat edən, narazı salan odur ki, Molla Abbas “camaatın içində”, camaatı

başına yığıb şəriət ehkamlarının əleyhinə çıxır, onları xalqın gözü qabağında ələ salır, gülünc vəziyyətdə qoyur.

Möminlərin cahilliyi, nadanlığı göz önündədir. Burada C.Məmmədquluzadə ənənəvi tənqid üsuluna sadıq qalır. Hacıları öz sözləri, öz mühakimələri əsasında ifşa edir. Fanatikləri ən çox narahat edən, narazı salan odur ki, Molla Abbas “camaatın içində”, camaatı başına yığıb şəriət ehkamlarının əleyhinə çıxır, onları xalqın gözü qabağında ələ salır, gülünc vəziyyətdə qoyur.

“Ağıllılar” mühitinin “məlun”, “mürtəd”, “farmasyon”, “babi” hesab etdiyi, dinsiz kimi öz aralarından qovduğu Molla Abbasın onun kimi “dəli” elan olunmuş yoldaşları arasında böyük nüfuzü, hörməti var. O ancaq bu adamların içində özünü sərbəst, təhlükəsiz hiss edir. Burada onu başa düşür, sözlərinə, çıxışlarına ehtiramla qulaq asırlar. Möminlər, fanatiklər mühitində özünü dəliliyə vuran, ehtiyatla hərəkət edən Molla Abbas yoldaşları arasında olanda açıq danışır, ürəyində qövr edən dərdləri onlardan gizlətmir, heç kimdən çəkinmədən dini sxolastikanın puçluğuna, mənasızlığına gülür. Din xadimlərinin müqəddəs hesab etdiyi moizələri, şəriət ehkamlarını əfsanə, nağıl adlandırır.

C.Məmmədquluzadə “Dəli yığıncağı” əsərinin dördüncü məclisində mənasız dini ehkamları, qəsdən məntiqsiz danışan “dəlilərin” qəribə, göydəndüşmə mühakimələri ilə müqayisə edir. Dinin bir çox moizələrinin bu mühakimələr kimi mənasız, gülünc olduğunu açıb göstərir. Molla Abbas ondan nağıl danışmağı xahiş edən yoldaşlarına kinayə ilə deyir:

– Bəs bu nağıl deyil, nədi? Bəs bu dediklərim nağıl deyil, nədi? (gülür)... Bəli xudavəndi-ələmin izni ilə biz burada cəm olmuşuq ki, bu beş günlük dünyayi-faninin quyudatından kənara düşüb, Allahın yolundan azanlara üzümüz sataşmasın. Onun üçün də fürsəti qənimət bilib, ağayi-Məclisindən sizə moizə deyəcəyəm ki, feyziyab olasınız... Bəli, ey mənim huş və zəkavət, əql və fərasət sahibi olan yoldaşlarım! Ərz olsun əti-şərifinizə ki, Ağayi-Fazil Məclisi öz “İxtiyarat” kitabında belə rəvayət edir ki, (avaznan) əz həzrət imam Məhəmməd Baqir mənqul əst ki, hər kəs Rəcəb ayının birinci günü iki min rükət namaz qıla və qabaqkı rükətdə iki min dəfə tövhid zikr edə və üç min dəfə “inna ənzəlna” oxuya və oxuyub qurtarana kimi üzü qibləyə dura, həmin şəxs ayın axırına kimi qarın ağrısı görməz; vallahi görməz, billahi görməz (Məmmədquluzadə, 1983: s. 535).

Molla Abbasın ikimənalı sözlərini “dəlilər” qəhqəhə ilə qarşılayırlar. Onlardan biri atasının ağacdən-ağaca uçduğundan, axırda dönüb xoruz olduğundan, digəri isə nəinki quşların, hətta daşların,

ağacların göydə uçduğunu gördüyündən danışır. Beləliklə, “dəlilər” dolayı yolla olsa da, Ağayi-Məclisinin dindarlara tövsiyə etdiyi sxolastik hədislərə gülür, onların puçluğuna işarə edirlər. Cinni Mustafa isə daha açıq danışır, Molla Abbası ələ salır:

Cinni Mustafa

– Bax, Molla Abbas istəyirsən, mən dabanımı yerə vurum, burdan bir quş çıxsın? Bax, deyirsən, vurum. Mən Ağayi-Məclisdən qorxmayaçağam ki! (Dabanlarını vurur yerə.) Bax, mən də üzü qıbləyə durmuşam. Bəs Ağayi-Məclisi nə üçün qıbləyə durur? (Məmmədquluzadə, 1983: s. 536).

Dəlilərin atmacalarını axıra kimi dinlədikdən sonra Molla Abbasın kədərlə, böyük ürək ağrısı ilə dediyi sözlər daha mənalı, daha düşündürücüdür:

– Ey məşəru-l-xəlayiq! Eşidin və agah olun ki, dörd yüz il bundan müqəddəm mən getmişdim yəcuc-məcucların vilayətinə. (Hamı dəlilər sakit olub, qulaq asırlar). Orada bu dılığır vətənim yadıma düşdü; məni ağlamaq tutdu ki, bir də gördüm (əllərini dizlərinə çırpır) dəryaların suyu qalxır yuxarı, az qalır məni qərq edər” (Məmmədquluzadə, 1983: s. 536-537).

Molla Abbasın bir obraz kimi xarakteri, şəxsiyyəti əsərin son pərdəsində açılır, onu saçının, saqqalının ağ vaxtında küçələrə salan səbəblər daha da aydınlaşır. Məlum olur ki, daim fanatiklərlə, nadan, kütbeyin hacılarla müxalifətdə olan, dini sxolastikaya və fanatizmə qarşı öz qüvvəsi, imkanları daxilində mübarizə aparan, kürəyində “dəli” damğası gəzdirən bu adamın, həm də gözəl qəlbi, nəcib insani sifətləri var. O, yaxşı yoldaş, həssas, sədaqətli ər, xeyirxah qəlbli bir dostdur. Sənəti altında ağır dərdlər yatan Molla Abbasın şəxsi faciəsi daha böyükdür. Nadan ictimai mühit onun ailə səadətini də əlindən almış, təkcə özünü deyil, arvadı Sonanı da bədbəxt etmişdir.

Molla Abbas üzde qah-qah çəkib gülsə də, daxilən faciəli həyat keçirir, gələcəkdə onu və arvadını daha çətin, daha müsibətli və təhqiramiz günlər gözlədiyini başa düşür. O, qardaşı Fazilin əlindən zorla çıxmış, qorxusundan titrəyən Sona ilə tək qaldıqda onun qarşısında diz çökür, əllərini öpə-öpə əsil həqiqəti etiraf edir. Arvadının sədaqətindən ürəyi rıqqətə gəlmiş Molla Abbasın sözləri çox təsirlidir:

– Neçə ildi özümü (öz üstünə baxır) bu hala salmışam ki, sən dəlilər içində tək qalmayasan! Yazığım sənə də, yazıq özümə də! Çünki dəxi bizim günümüz belə keçəcək və axırda divarlar dibində can verəcəyik. İndi ki, getmədin, getmə, qoy o bacı-qardaşlar (əlini zəvvərə tərəf tutur), o qayın-baldızlar əyləşsinlər kəcavələrə və yetmiş günün ərzində həzrətin qoşunundan ötəri və yetmiş min övlad əmələ gətirsinlər

(Dəlilərə tərəf üzünü tutur). Hindistan hükəmasından bilmirəm hansıdı – adı yadımdan çıxıb, - kitabında yazır: vaxt olur ki, insanın qəlbi hər bir arzudan və meyildən xali olur ki, o vaxt qəlbdə bir növ xamuşluq əmələ gəlir. Bu xamuşluqda insana elə bir iti zəhin üz verir ki, dünyanın yaxsı və yamanını hakimənə surətdə görə bilər. Allah şahiddir ki, belə bir xamuşluq, belə bir sakitlik bu dəqiqə mənim də qəlbimdədir. Onun üçün də indi mən həzrət sahübül-əsr vəzzəmanın xidmətinə müşərrəf olan bu camaatın (əlini zəvvərə tərəf uzadır) hərəkətinə diqqət ilə tamaşa edib deyirəm: Vallah və billah, biz “dəli yığıncağına” düşmüşük” (Məmmədquluzadə, 1983: s. 546).

Molla Abbasın etirafı bir tərəfdən onun şəxsi faciəsini əks etdirirsə, digər tərəfdən dramaturqun bütün əsər boyu izlədiyi ictimai-estetik idealın açılmasına xidmət edir. Öz gənc sələfi İsgəndər kimi Molla Abbas da içərisində dolaşdığı fanatiklər aləminin əsil simasını, xəstə təbiətini yaxşı duyur. İsgəndər bu aləmi “ölülər” aləmi adlandırırsa, Molla Abbas “dəli yığıncağı” elan edir. Burada ifadələr müxtəlif olsa da, nəticə, ümumi ictimai məzmun bir-birinə çox yaxındır, demək olar ki, eyni məna daşıyır.

Nəticə

“Dəli yığıncağı” əsəri Molla Abbasın və onun yoldaşlarının mənəvi qələbəsi ilə bitir. “Ölülər”də olduğu kimi burada da fanatiklər, mömin hacılar öz nadan, ağılsız əməllərinin fonunda ifşa olunur, büsbütün gülünc vəziyyətdə qalır.

Məmmədquluzadə dramaturgiyası üçün səciyyəvi sənətkarlıq üsullarından biri – konfliktin qeyri-adi, gözlənilməz tərzdə həlli “Dəli yığıncağı”nın da orijinal sonluqla tamamlanmasına səbəb olmuşdur. Finalda bütün əsər boyu “dəliliyi” ilə acı gülüş doğuran bədbəxt farmasyonların əslində çox ayıq, mərd, qeyrətli “ağıllılar”, yenə bütün əsər boyu özünü ağıllı qələmə verib, hökmü, ədası dünyanı dağıdan dünyəvi və ruhani ağaların isə əslində xudbin, əxlaqsız, hiyləgər “dəlilər” olduğu ortaya çıxır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Qarayev Yaşar (2002), Milli “mən” şüuru və etnik yaddaş – Azərbaycançılıq // “Dirçəliş –XXI əsr” jurnalı. № 54.
2. Quliyev Q. (2012), Cəlil Məmmədquluzadə və dünya dramaturgiyası. – Bakı: Apostrof. – 126 s.
3. Qulusoy İlkin (2019), Cəlil Məmmədquluzadənin “Buz” hekayəsinin dilində qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr / Elm, mədəniyyət

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

və təhsil: XXI əsrdə elmin inkişafının aktual məsələləri Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, Qars, 15 dekabr, 2019, s. 24-30.

4. Məmmədquluzadə Cəlil (1983), Əsərləri: 6 cildə. I c. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. – 348 s.

5. Guliyeva Könül (2021), Cəlil Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” pyesində vətən və ana dili məsələləri / Sosial Bilimler Alanında Akademik Araştırmalar, Ankara, Sonçağ Yayıncılık Matbaacılık, s. 176-183.

BÖLÜM 1

**XX YÜZİLİN 20-30-cu İLLƏRİNDƏ
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ TƏDRİSİ
MƏSƏLƏLƏRİ**

Nazilə Əbdül qızı Abdullazadə

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası kafedrasının müdiri

Orcid id: 0000-0002-1829-7178

Ötən əsrin 20-30-cu illərində sovet ideologiyası klassik irsə nihilist münasibət yaratdı. Ədəbiyyatda, sənətdə ideoloji təmayüllər özünü göstərməyə başladı. Prof. C.Əhmədov yazırdı: “Ədəbi həyatda müzakirə olunan mövzular, problemlər əksərən mərkəzdən ötürülür və bir müddət ədəbi mühitdə çəkişməyə səbəb olurdu. Mədəni irsə münasibət, formalizm və naturalizm əleyhinə, proletkultçuluq, ədəbi mühacirlik və bədii dəyər uğrunda kampaniyalara da məhz mərkəzdən rəvac verilirdi [Əhmədov, 2011].

“Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin ilk illərində mədəniyyət və ədəbiyyat gərgin sinfi mübarizə şəraitində inkişaf edirdi. Düşmən ünsürlər ideoloji cəbhədə öz əksinqilabi fikirlərini yaymağa yollar axtarır, mədəni tədbirlərə qarşı çıxırdılar. Burjua-mülkədar ədəbiyyatında güclənən düşmən ideologiyası açıqdan-açığa məfkurə cəbhəsində hegemonluğu ələ almağa çalışırdı. Belə bir şəraitdə kütlələr arasında inqilabi ideyaları yaymaq, köhnəliyə, mühafizəkar qayda-qanunlara qarşı mübarizə aparmaq, ədəbiyyat, incəsənət və mədəniyyət abidələrini qoruyub saxlamaq günün ən zəruri məsələlərindən idi. İdeya mübarizəsinin istiqamətini müəyyən etmək məqsədi güdən partiya qərarları və göstərişləri bu sahədə ədəbi ictimaiyyətin əsas ideya-siyasi mübarizə xəttini təşkil edirdi. 20-ci illərdə geniş fəaliyyət göstərən “Əxbar”, “Kommunist”, “Yeni yol”, “Füqəra Füyuzatı”, “Molla Nəsrəddin”, “Şərq qadını”, “Maarif işçisi” və s. mətbuat orqanları Azərbaycan sovet ədəbiyyatının və xüsusilə proletar ədəbiyyatının inkişafına, onun yad təsirlərdən təmizlənməsinə xüsusi kömək göstərirdilər. “Füqəra Füyuzatı” jurnalı 1920-ci il sentyabrın 1-də çıxan ilk nömrəsindən proletar ədəbiyyatının inkişafı uğrunda

mübarizə aparır, burjua estətlərinin “sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsinə qarşı çıxırdı” [Abasov, 1986: s.7]. Jurnal səhifələrində klassik və müasir ədəbiyyat məsələlərinə geniş yer verilir, tənqid və ədəbiyyatşünaslığın mühüm sahələrinə aid yazılar dərc edilir, ədəbi qüvvələri ətrafına toplamağa çalışırdılar. Azərbaycan, rus, gürcü, erməni, özbək ədəbiyyatlarının əlaqələrinə, xalqlar dostluğuna, musiqi tarixi və musiqi nəzəriyyəsi məsələlərinə dair materiallar dərc edirdilər.

“Kommunist” qəzetində “Xalq ədəbiyyatı həyatdan doğar” adlı ayrıca səhifədə ədəbiyyatın inkişafına təkan verən yazılar dərc olunurdu. 1922-ci ildən başlayaraq folklor materiallarının toplanması, tədqiqi istiqamətində qəzet Sarı Aşıq, Aşıq Qərib, Tufarqanlı Abbas kimi xalq aşıqları haqqında dəyərli materiallar dərc edir, bayatı, qoşma və digər janrlara aid nümunələr verir, klassik irsin tədqiqi ilə əlaqədar Nizami, Füzuli, Vəqif, Q.Zakir, M.F.Axundov, M.Ə.Sabir haqqında məqalələr, Q.Zakir satirasının ictimai mahiyyəti, inqilabi satiranın nəzəri məsələlərinə həsr olunmuş elmi məqalələr nəşr olunurdu. Ədəbiyyat tarixində öləri adları çəkilən, az tədqiq edilən Ağabəyim ağa, Kazım ağa Salik, Məsihi, Şikəstə Şirin, Yəhya bəy Şeyda haqqında ilk dəfə elmi məqalələrin çapı ilə ədəbiyyatda yeni – sosialist realizmi dövrü başlayır.

1920-ci ilin may ayında Xalq Maarif Komissarlığı yanında dərslərlərin tərtibi ilə məşğul olmaq üçün xüsusi komissiya yaradılır. 1921-ci ildə isə nəşriyyat şöbəsi təşkil olunur və artıq 10 ildən bəri məktəblərdə istifadə edilən A.Şaiqın “Uşaq gözlüyü” və M.Mahmudbəyovun “İkinci il” və “Yeni məktəb” (III il) dərslərləri kiçik dəyişikliklərlə nəşr olunur. Bu, yeni qurulmuş sovetlərin ehtiyacından irəli gəlirdi. Özünü dərslək sahəsində “sınayanlar” meydana gəlirdi ki, bu da nəticədə təhsil sisteminə faydasız dərslək və proqramlarla ziyan vurmaqdan başqa bir şey deyildi.

1920-ci ildən sonra tərtib olunan proqram və dərslərlərdə ədəbiyyatın tədrisi istiqaməti dəyişdi. Azərbaycan məktəblərində ilk dəfə olaraq ədəbiyyat müstəqil təlim fənni olaraq tədris olunmağa başlandı. Bu illərdə dərslərlərin tərtibinə başlanılmış, orta məktəbləri proqram və dərslərlərlə təchiz etmək məsələsi qarşıya qoyulmuşdu. “İlk əmək məktəbi proqramları 1921-ci ildən tərtib olunub makinada yazılır, istifadə üçün yerlərə göndərilir. Bu proqram ilk dəfə 1923-cü ildə çap olunur. O dövr üçün çox səciyyəvi sayılan bu proqramın izahat hissəsində yazılırdı: “4-cü qrupdan (sinifdən – Ə.Q.) başlayaraq, cocuqları məhəlli ədəbiyyata, ədəbiyyat nümunələrinə, ədəbi və sənətkarın yazılmış əsərlərdən istifadə edə bilməyə, ədəbi dil ilə yazıb-söyləməyə alışdırmaq məqsədlərini təqib etməlidir. Bu məqsəd

üçün intixab olunan hekayə və mənzumələr millətin ruhunu, dərini və amal-məfkurəsini anladan məşahiri-üdəbanın əsərlərindən olmalıdır. Bədihidir ki, intixab olunan əsərlər cocuqların dərəcəyi-əqliyyəsinə müvafiq olmalıdır”. Çox təəssüf ki, bunun dalınca verilən “millətin ruhunu, dərini anlatan” şair və ədiblərin siyahısında xalqın tanıdığı və sevdiyi ədiblər az idi” [Qarabağlı, 1968: s.28]. Mövcud proqramda Azərbaycan şairlərindən yalnız Vaqif, Vədadi və Zakirin adı çəkilirdi.

Proqramda yenə də “Türk ədəbiyyatı” adlı bölmədə adı çəkilən 17 sənətkardan yalnız üçü azərbaycanlı yazıçılar idi. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi istiqamətində bu mövqe xalqın öz doğma ədəbiyyatına, sənətkarlarına, adət-ənənəsinə unutmazlıq formalaşdırmağa yönəlmişdi. Ə.Qarabağlıya görə, bu proqramların əsas nöqsanı ədəbiyyatın tədrisində tarixilik prinsipinin tərsinə qoyulması idi. Proqramda yazılırdı: “Yeni ədəbiyyat son ictimai həyatımızı anlatdığı və tələbələr onu daha yaxından bildikləri üçün türk ədəbiyyatı tarixi yeni dövrlərdən başlayaraq, tədricən qədim dövrlərə doğru gedəcəkdir [Qarabağlı, 1968: s.28]. Gördüyümüz kimi, ədəbiyyat tarixinin tədrisində bunun yanlış olduğu aydındır. Zəngin bir tarixə malik ədəbiyyat tarixinin tədris olunmaması, milli və klassik ədəbi nümunələrin əvəzinə yabançı əsərlərin tədris planına salınması Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin tədrisində ən böyük nöqsan idi.

1923-cü ildən birinci və ikinci dərəcəli əmək məktəbləri üçün nəşr olunan proqramlarda təqdim olunan sinifdən xaric oxu materialları siyahısında Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinə az yer verilir, şagirdlərin yaşına uyğun olmayan materiallar üstünlük təşkil edirdi. 1926-cı il proqramında isə ədəbiyyat müstəqil fənn kimi ləğv edilir, XVIII əsr ədəbiyyatı proqramdan çıxarıldı. Yüzilin əvvəllərində nəşr olunan M.Mahmudbəyov, R.Əfəndiyev, F.Ağazadə, A.Şaiq, A.Səhhətin dərslikləri maraqsız, milli ideologiyadan və pedaqoji prinsiplərdən uzaq, texniki baxımdan qüsurlu dərsliklərlə əvəz olunurdu. Ədəbi nümunələrin tədrisində tarixilik pozulur, təhlillərdə təhrifə yer verilir.

Proqramlarda yalnız bədii nümunələrin seçimi deyil, ədəbiyyat tarixinin dövrləşmə-sində də tarixilik prinsipi gözlənilmirdi. “İkinci dərəcəli məktəblərin üçüncü və dördüncü qruplarında (VIII-IX siniflər) proqram materialları”nda dövrləşmə belə adlandırılırdı: padərsəhlik dövrü (IX əsrə qədər), dərəbəyi cəmiyyət dövrü (IX əsrdən XI əsrə qədər), kapitalist cəmiyyəti – ticarət kapitalizmi dövrü (XIX əsr), kapitalist cəmiyyəti – sənaye kapitalizmi dövrü (1905-1917-ci illər).

1925-ci ildə Rusiya Kommunist Partiyası MK-nın “Partiyanın bədii ədəbiyyat sahəsində siyasəti haqqında” qətnaməsi sinfi

ədəbiyyatın məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirir, proletar yazıçılara xüsusi haqq verirdi. Qətnamədə proletar və kəndli ədəbiyyatı fərqləndirilir, köhnə burjuaziyaya ziyalıların meyil etməsi qətnamənin əsas mahiyyətini təşkil edirdi. Proletar yazıçısı ədəbiyyatın əsas qüvvəsi olmalı, keçmiş cəmiyyətdən qalan ədəbi qüvvə və ənənələrə qarşı gəlməli, sovet oxucusuna yüksək keyfiyyətli əsərlər verməlidir. Partiyanın bu “tarixi” qərarında yazıçılara mənsub olduqları sinif və təbəqəyə əsasən münasibət bəslənilməsi irəli sürülürdü. “Kəndli yazıçı”lara dost qayğısı göstərilməli, müdafiə olunmalıdırlar.

Bu illərdə “urbanizasiya dövrü, ədəbiyyatın şəhər və kənd ədəbiyyatına bölünməsi, narahat kütlə və qəzəblənmiş insan obrazı, metal və rəng görüntüləri heç də yeni gerçəkliyin mahiyyətini ifadə etmirdi. Yeni mədəni gerçəklikdə müxtəlif dərnək, cəmiyyət, axınların yaranması, mətbuat və təşkilatların birləşməsi sürətlə gedirdi [Qəhrəmanlı, 2006: s.58].

Qətnamədən sonra “Qızıl qələmlər ittifaqı” bir qrup ədibi özündə birləşdirdi. “Qızıl qələmlər”in tərkibinə R.Axundov, H.Cəbiyev, M.Quliyev kimi güclü ideoloqlar daxil idi. İttifaqın yaradıcılarından biri – şair S.Rüstəm xatirələrində göstərir ki, yazılan ilk əsərlər burada təhlil olunur və başqa yazıçıların yaradıcılıqları müzakirə edilirdi. “Qızıl qələmlər”in fəaliyyətinin bir səciyyəvi xüsusiyyəti də müstəqil deyil, partiya aparatından verilən qərar və göstərişlərlə idarə olunması idi. Bu ilk növbədə özünü “Azərbaycan ədəbiyyatı cəmiyyəti” kimi Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatını deyil, obyekt olaraq daha çox Qərb və Rusiya ədəbiyyatını götürməsinə göstərirdi. Rus yazıçısı M.Yurin, şair V.Mayakovski, M.Qorki, D.Bedni, V.Vişnevski, N.Aseyev, A.Bezimenski ilə gənc yazıçı və şairlərin görüşləri keçirilirdi. Azərbaycan yazıçılarının əsərləri, ümumilikdə Azərbaycan ədəbiyyatı məsələlərinə müqayisədə az yer verilir, “proletar ədəbiyyatı”nın mənəvi siması üzə çıxırdı. Ayırı-ayrı vaxtlarda müxtəlif yazıçıların əsərləri (Ə.Haqqverdiyev “Köhnə dudman”) oxunub müzakirə edilirdi. Ədəbiyyat tarixinin ayırı-ayrı dövrləri, sənətkarların yaradıcılığına münasibət sistemli şəkildə S.Hüseynin “Kommunist” qəzeti redaksiyasında oxuduğu mühazirələrdə əksini tapırdı. Onun “Azərbaycan mətbuatının 50 ili və Həsən bəy Zərdabi”, “Bizdə hekayəçilik sənəti”, “Ə.Haqqverdiyevin yaradıcılığı” və s. mühazirələri ədəbi prosesə təsirsiz ötüşmürdü. S.Hüseynədən başqa, Y.V.Çəmənzəminli və M.Quliyev də ədəbiyyatın keçmişi və gələcəyi haqqında məruzələr edirdilər.

Bu illərdə yaradılan bədii əsərlərdə xalq həyatından canlı, real səhnələrin verilməsi ön plana keçirdi. Xalqın tarixi ilə müasir həyat

Dil, Edebiyat və Eğitim Araşdırmaları

üzvi sintez təşkil edir, ədəbi prosesdə ciddi araşdırmalar özünü göstərirdi. Bolşevizm, sovet hökuməti Azərbaycan ədəbiyyatını, ədəbi qüvvələri imperiyaya, onun “naftalin” qoxulu ideologiyasına xidmət etməyə cəlb edirdi. Lakin “Türk ədib və şairlər ittifaqı”, “Ədəbiyyat Cəmiyyəti” kimi yeni yaranan təşkilatlara yuxarıların təzyiqi qeyri-mümkün idi. 1925-ci ildə yaradılan “Kommunist” qəzeti yanında “Qızıl gənc qələmlər Cəmiyyəti”, 1926-cı ildə “Qızıl Qələmlər Ədəbiyyat Cəmiyyəti” “Qızıl Qələmlər İttifaqı”nda birləşdirildilər. Lakin bu da “partiyanın sifariş” ilə işləyən müti aparat yaratmağa kifayət etmir, “Ədəbi-bədii təşkilatların yenidən qurulması haqqında” ÜİK (b) P MK-nın 1932-ci il 23 aprel tarixli qərarı ilə “Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı” təsis edilir, təşkilata, yazıçı və şairlərin yaradıcılığına nəzarət gücləndirilir.

20-30-cu illərdə ədəbiyyata gələn gənc istedadların bir hissəsi istər-istəməz sovet quruluşunun tərənnümçülərinə çevrildilər. M.Müşfqin, S.Vurğunun şeirlərində Azərbaycan təbiətinin əsrarəngizliyi, xalqın mənəvi aləmi, saflığı, tarixi keçmişi ilə bağlılığı lirik boyalarla tərənnüm olunsa da, sovetləşmə, Azərbaycan kəndinin “yeniləşməsi”, əlinə hakimiyyət keçmiş zümrənin xalqın başına gətirdiyi oyun-faciə ədəbiyyatda özünə yer alır, yeni həyat ilhamla tərənnüm olunurdu.

Ədəbiyyatın araşdırılması, onun tədqiqi və problemlərinin həlli istiqamətində 1925-ci ildə yaradılan “Azərbaycan ədəbiyyatı cəmiyyəti” adlı cəmiyyətin də fəaliyyəti qeyd edilməlidir. “Azərbaycan ədəbiyyatı cəmiyyəti” hələ əsrin əvvəllərində ərsəyə çatmış yaradıcı ziyalıların təşəbbüsü ilə, onların ardıcıl səylərinin nəticəsi olaraq yaradılmışdı. Ədəbiyyat cəmiyyətinin idarə heyətinə daxil olanların əksəriyyəti özünü təsdiq etmiş, böyük xidmətləri olan görkəmli yazıçılardan ibarət idi. “Azərbaycan ədəbiyyatı cəmiyyəti”nin nəzdində aşağıdakı ədəbi dərnəklər təşkil olunmuşdu: 1) “Xalq ədəbiyyatı” dərnəyi, 2) “Şərq ədəbiyyatı” dərnəyi, 3) “Təhlil və tənqid” dərnəyi, 4) “Qərb ədəbiyyatı” dərnəyi, 5) “Tərcümə” dərnəyi, 6) “Rus ədəbiyyatı” dərnəyi, 7) “Ədəbiyyat tarixi” dərnəyi [Qəhrəmanlı, 2006: s.32]. Dərnəklərdə ədəbiyyatın nəzəri məsələləri müzakirə olunur, klassiklərlə bağlı araşdırmalar aparılması, azərbaycanlı olduğu halda, farsca yazan şairlərə xüsusi diqqət yetirilməsi və s. məsələlərlə bağlı qərarlar qəbul edilirdi. İkiillik fəaliyyəti müddətində cəmiyyət 3 kitab – “Füzuli”, “Nəvai” və “Bayatılar” kitablarını, bir ədəbi məcmuə çap etmişdi.

“Azərbaycanı tədqiq və tətəbbü” (öyrənmə) cəmiyyətinin xətti ilə Azərbaycana A.Krinski, İ.Hikmət, M.Köprülü kimi alimlərin gəlişi

ədəbiyyat aləminə təsirsiz ötüşmürdü. Azərbaycan ədəbi mühitinə A.Yesenin, N.Hikmət, M.Qorki, V.Mayakovskinin qatılması, dünya ədəbiyyatı incilərinin artıq tərcümə olunması (Nizaminin şeir və poemaları, Puşkinin “Yevgeni Onegin” əsəri, V.Şekspir və Şillərin faciələri) artıq ədəbiyyatın tədrisində də yeni baxış və mövqeləri ortaya qoydu.

Bunun davamı olaraq, 1926-1927-ci illərdən ədəbiyyat dərsləri müstəqil fənn kimi ləğv edilir. VII sinifdə yalnız M.F.Axundzadə, A.Səhhət, A.Şaiq və H.Cavid, IX sinifdə M.Ə.Sabir, M.Hadi, H.Cavid, A.Şaiq, S.S.Axundov və C.Cabbarlı Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələri kimi öyrədilirdi. Tədris olunan digər ədəbi nümunələr osmanlı ədəbiyyatı nümayəndələrinin əsərləri idi. Yenə də Ə.Qarabağlının göstərdiyi kimi, “təbiət zənginlikləri, xəyal, ümid, arzu, heyvanlar aləmi dərslər kitablarından çıxarılır, kitablar solğun, qeyribədii, quru parçalarla doldurulurdu. Vaxtı ilə M.Mahmudbəyov, A.Səhhət, R.Əfəndiyev, A.Şaiq və F.Ağazadənin tərtib etdikləri çox lazımlı qiraət kitabları indi cansız, uşağa maraqlı heç bir şey verməyən ehkam məcəlləsinə çevrilirdi” [Qarabağlı, 1968: s.29].

Məktəblərə proletar məfkurəsi, proletar nüfuzu ayaq açdı. Milli ədəbiyyat, klassik şairlərin bədii irsinin öyrədilməsi “burjua ruhu” sayılırdı, bu isə köhnə üsuldən irəli gəlirdi.

1927-ci ildə nəşr olunmuş “Üçüncü il” kitabında (H.Sanlı, Ö.F.Nemanzadə, H.Axundzadə) tədris materiallarının əksəriyyəti adi və bədiilikdən uzaq mətnlər idi; xalq əfsanə və nağılları, hikmətli sözlər, təmsillər kitabdan çıxarılmışdı. Bu, dərsləyin hazırlanmasında elmi-metodik, pedaqoji tələblərin gözlənilməməsindən irəli gəlirdi. Ə.Qarabağlı 1926-cı il “Yeni məktəb” jurnalında “Qiraət kitablarımızda mövhumat üsulu” məqaləsini təhlil edərək yazırdı: “Məqalədə Füzuli, Vəqif, Vədadi, Seyid Əzim, Səhhət, Sabir, Hadi kimi şairlərin dərsləklərdəki əsərlərindən misal gətirilərək “onların dinçi, mövhumatçı” olduqları göstərilir və dərslər kitablarından çıxarılmaları tələb olunurdu. Nağıllara, əfsanələr və xüsusən təmsillərə hücum edilir, heyvanları, quşları və qeyri cisimləri insan kimi danışdırmağın uşaqlarda mövhumi fikirlər oyadacağı iddia edilirdi. M.Ə.Sabirin məşhur “Ağacın bəhsi” alleqoriyasından belə bir nəticə çıxarılır ki, uşaqlar həqiqətən ağacın, daşın da insanlar kimi danışdıqlarına, insanların gördükləri işi görəcəklərinə inanacaqlar. Hətta Seyid Əzimin “Aslan ilə iki öküz” kimi düşməyə qarşı əlbir hərəkət etməyə çağıran məşhur təmsilini mövhum əsər adlandırır” [Qarabağlı, 1968: s.30-31].

“Üçüncü il” kitabında rast gəlinən qüsurlar sonrakı illər nəşrlərində də davam edir. Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

nümayəndələri dərsliklərdən çıxarılır, bəziləri isə sinifdən xaric oxu materialı kimi daxil edilirdi. O illərdə nəşr olunan ədəbiyyat dərsliklərinin çatışmazlıqları belə ümumiləşdirilirdi:

“1. Bu kitablarda əsas yeri Azərbaycan ədəbiyyatı deyil, Türkiyə ədəbiyyatı tutur. Azərbaycan ədəbiyyatının istər qədim və orta əsrlər dövrü, istərsə XIX-XX əsrdəki ən məşhur nümayəndələri belə bu kitablarda çox solğun əks etdirilir.

2. Şəhər, kənd, işçi, kəndli, zəhmət, əmək, kapitalist, azadlıq... sözləri həmin kitablarda çox tez-tez işlənsə də, etibarlı ilə bunlar çürük millətçi-pantürkist və hətta panislamist bir ruh daşıyır.

3. Kitablar ədəbi əsər, bədii zövq adına quru, ümumi sözlərdən ibarət olan, məktəbliyə heç bir fayda verməyən, onun kommunist əxlaqı ruhunda tərbiyə olunmasına kömək etməyən məqalələrlə doldurulur.

4. Kitablarda çox az da olsa, verilən həqiqi ədəbi parçaların bədii təhlilinə dair qoyulan sual və tapşırıqlar ümumi xarakter daşıyır. Verilən parçalar ədəbi əsər kimi təhlil edilmir, onların quruluşu, növü, bədii ifadə vasitələri, ədəbi-bədii dəyəri və tərbiyəvi-əxlaqi nəticəsi meydana çıxarılmır” [bax: Qarabağlı, 1968: s.32].

Azərbaycan ədəbiyyatının M.Füzuli, M.P.Vaqif, S.Ə.Şirvani, M.V.Vidadi, A.Səhhət, M.Ə.Sabir, M.Hadi kimi sənətkarlar mövcud dərsliklərdə “dinçi, mövhumatçı”, Q.Zakir “mühafizəkar”, N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev “liberal” ədəbiyyat nümayəndələri hesab edilirdilər. A.Hacıyev 1927-1930-cu illərdə V-VII siniflər üçün nəşr olunan “Qiraət dərsləri” (V sinif), “Ədəbiyyat dərsləri” (VI sinif), “Ədəbiyyatdan iş kitabı” (VII sinif) dərsliklərində çatışmazlıqları ümumiləşdirərək yazırdı:

1. Dərsliklərdə Azərbaycan ədəbiyyatı çox solğun işıqlandırılırdı.

2. Tarixilik prinsipi pozulurdu.

3. Azərbaycan sənətkarlarının hərəsinə bir damğa vurub arenadan çıxarırdılar.

Azərbaycan ədəbiyyatı çox qəribə adlar altında dövrlərə bölünürdü. Məs: XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı aşağıdakı başlıqlar altında verilirdi:

1. Müstəmləkə ticarət burjuaziya ədəbiyyatı.

2. Liberal burjua ədəbiyyatı.

3. Mühafizəkar mülkədar ədəbiyyatı.

4. Xırda burjuaziyaya yaxın liberal ruhani ədəbiyyatı.

Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi istiqamətində bir çox əsərlər meydana gəldi; Ə.Abidin “Əsirət dövründə Azərbaycan ədəbiyyatı”, H.Zeynallının “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı”, Y.V.Çəmənzəminlinin

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

“Nağıllarımız barəsində bir-iki söz” məqalələrində ədəbiyyatın bir çox məsələlərinə aydınlıq gətirilirdi.

1928-ci il proqramı Azərbaycan ədəbiyyatına münasibətdə özünəqədərkiləri kölgədə qoyur; bu illərdə çıxan “Qiraət dərsləri”, “Ədəbiyyat dərsləri”, “Ədəbiyyatdan iş kitabı” dərsliklərində əsas yer Türkiyə ədəbiyyatına verilir, Azərbaycan ədəbiyyatının istər qədim və orta əsrlər, istərsə də XIX-XX əsrlərin ən tanınmış nümayəndələri çox zəif şəkildə təqdim edilir, bədii nümunələr əvəzinə quru, ümumi sözlərdən ibarət məqalələr verildiyindən onların əxlaqi-tərbiyəvi məzmunu, bədii ifadə tərz, ədəbi-bədii dəyərini ortaya çıxarmaq olmurdu. Proqrama şagirdlərin çətin mənimsəyə bildiyi əsərlər salınır, tarixilik prinsipinə riayət olunmur, dərslər materiallarının bolluğundan dərslər tələm-tələsik keçilirdi.

Kommunist ideologiyasının hakimi-mütləq olduğu bu dövrdə ədəbiyyatın bədii-estetik və öyrədici məzmunu kölgədə qalır, gənc nəslin şablon ehkamlar, nəzəriyyələr ruhunda tərbiyəsi önə çəkilirdi. Ölkədə aparılan islahatlar – savadsızlığın ləğvi, kursların açılması, qəzetlərin nəşrə başlaması və s. tədbirlər insanlarda yeni quruluşa ümid oyadırdı. “Maarif və mədəniyyət” jurnalı, “Gənc işçi”, “Kommunist” qəzetləri, müxtəlif almanaxlarda “formaca milli, məzmunca sosialist” ədəbiyyatın ilk nümunələri çap olunmağa başladı. Orta məktəb proqramlarına daxil edilən nümunələrdə Füzuli, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir, C.Məmməquluzadə kimi sənətkarlar ateist kimi təqdim olunur, əsərlərində ixtisarlar edilərək təhrif olunurdu.

30-cu illərin əvvəllərində dərslərlik tərtibi sahəsində təkmilləşdirmələr başlanır. ÜK (b) P MK-nın 1931-ci il və 1932-ci il qərarları təlim-tərbiyə sahəsində olduğu kimi, ədəbiyyatın tədrisində də qarışıq fikirlərə və təzadlı tendensiyalara son qoymuş olur. Proqramların həddən artıq yüklənməsi, ədəbiyyatdan çətin mənimsənilən əsərlərin dərsliyə salınması, tarixilik prinsipinə riayət olunmaması, müttəfiq respublikaların mədəniyyəti, incəsənəti, tarixi inkişafı ilə bağlı məlumatların olmaması ədəbiyyatın tədrisində nöqsanlar kimi irəli sürülürdü. Bu qərardan sonra 1931-32-ci illərdən yeni proqram və dərslərliklər işıq üzünə çıxır. Yeni proqramlarda osmanlı ədəbləri ilə yanaşı, klassik ədəbiyyat nümunələrinin də tədrisinə yer verilmirdi. Lakin bu nümunələr milli ruhdan, milli düşüncədən, şagirdlərin yaş və təfəkkür səviyyəsindən uzaq idi. Ə.Qarabağlı V-VIII siniflər üçün “Qiraət kitabı”na münasibət bildirərək yazırdı: “Verilən şairlərdən heç biri – nə dənizçi, nə biçinçi, nə beşikdə yatan uşaq, nə dəniz, nə qışda təsvir edilən kənd Azərbaycan həyatı və mədəniyyətini əks etdirmir [Azərbaycan dili və ədəb. tədrisi, 1960: s.9].

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

1932-ci il 23 aprelə ÜİK(b)P MK-nın “Ədəbi-bədii təşkilatların yenidən qurulması haqqında” qərarı çıxır. Qərarda ədəbi-bədii təşkilatların yenidən qurulması zərurəti ilə yanaşı, sovet hakimiyyəti cəbhəsini müdafiə edən və sosializm quruluşunda iştirak etməyə can atan bütün yazıçıların Yazıçılar İttifaqında birləşdirilməsi qarşıya qoyulur. Qərardan sonra Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsi və nəşri sahəsində işlər görülür.

1932-ci ildə Ə.Nazim, Ə.Sultanlı, Ə.Hüseynzadə, H.Səmədzadə, A.Dadaşov, F.Qasımzadə tərəfindən ədəbiyyat proqramı tərtib edilir [Qarabağlı, 1968: s.35]. Bu proqram əsasında ilk dəfə məktəblərdə VIII sinifdən başlayaraq sisteməlik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kursu tədris edilməyə başlanır. Proqramda əvvəlki proqramların çətinliyi qeyd olunur, əldə olan dərslər kitablarının elmi-metodik qüsurları diqqətə çatdırılırdı. Lakin yenə də proqram materiallarının şagirdlərin yaş və maraq səviyyəsinə uyğunluğu nəzərə alınmırdı. 1932-33-cü illərdə mövcud dərslər kitablarının ləğv edilib yeni kitabların tərtibi qərara alınır, lakin bu da istənilən nəticəni vermir.

1934-cü ildən F.Qasımzadə, Ə.Sultanlı, M.Arif, H.Zeynallı, Ə.Nazim, H.Əfəndiyev, M.Rzaquluzadə, H.Səmədzadə və b. yeni dərslərlər yazmağa başlayırlar. V sinif üçün H.Araslının “Ədəbiyyat müntəxəbatı”, VI sinif üçün Ə.Əhmədzaadənin “Ədəbiyyat müntəxəbatı”, VII siniflər üçün H.Əfəndiyevin “Ədəbiyyat xrestomatiyası” dərslərləri istifadəyə verilir və ilbəil təkmilləşdirilərək təzələnirdi. N.Gəncəvi, M.Füzuli, M.P.Vaqif, Q.Zakir, S.Vurğun, R.Rza, S.Rüstəm kimi sənətkarların əsərləri dərslərlərə salınırdı.

Bu dövrdə yaranan ədəbiyyat proqramları həddən artıq ağır mövzularla yüklənirdi. Məsələn, V sinif ədəbiyyat proqramına romantizm ədəbi cərəyanının tribunası “Füyuzat” jurnalı, M.Hadinin “Mən bir kitabəm” şeiri, tənqidi-realist ədəbiyyatın nümunəsi kimi M.F.Axundzaadənin “Aldanmış kəvakib” povesti, rus ədəbiyyatından Qriboyedovun “Ağıldan bəla” komediyası, dünya ədəbiyyatından V.Şillerin “Vilhelm Tel” əsəri, klassik ədəbiyyatdan S.Ə.Şirvaninin “Müctəhidin təhsildən qayıtması” satirası kimi ağır mövzular daxil edilmişdir. Dərslərlə müəllifləri dövrün böyük sənətkarları M.Ə.Sabir və C.Məmmədquluzadəni orta məktəb dərslərlərinə daxil etmədilər ki, bu da ideoloji “təzyiq”dən yaranırdı.

Bu illərdə III-VIII sinifləri əhatə edən ədəbiyyat proqramı müəlliflər tərəfindən (Ə.Nazim, Ə.Sultanlı, Ə.Hüseynzadə, H.Səmədzadə, A.Dadaşov, F.Qasımzadə) tərtib edilib redaktə olunur. Lakin yenə də dərslərlərə ağır yüklü əsərlər salınır, tarixilik pozulur, materiallar siniflər üzrə düzgün bölüşdürülmür, ədəbiyyat tarixi qərībā

başlıqlarla adlandırılırdı. Məsələn, XIX əsr ədəbiyyatı aşağıdakı başlıqlar altında təqdim edilirdi: a) müstəmləkə ticarət burjuaziyası ədəbiyyatı; b) liberal-mülkədar ədəbiyyatı; c) mühafizəkar mülkədar ədəbiyyatı; d) xırda burjuaziyaya yaxın liberal-ruhani ədəbiyyat [Qarabağlı, 1968: s.35]. Bu ədəbiyyat böyük klassikləri layiq olduğu dəyərlə deyil, proletar ədəbiyyatı nöqtəyi-nəzərdən qiymətləndirirdi. M.F.Axundov – ticarət burjuaziyası nümayəndəsi, Q.Zakir – mühafizəkar mülkədar ədəbiyyatı nümayəndəsi kimi təqdim edilirdi.

1934-cü il Ümumittifaq sovet yazıçılarının I qurultayından sonra sovet ədəbiyyatı daha da inkişaf etməyə başlayır. Rus, SSRİ xalqları ədəbiyyatı, dünya ədəbiyyatından nümunələrlə yanaşı, Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinə də yer verilir. 1936-cı ildə VIII sinif üçün Ədəbiyyat müntəxəbatı nəşr olunur. Bu vaxtaqədərki dərsliklərdə özünü göstərən nöqsan burda da təkrar olunur; yazılı ədəbiyyatın uzun müddət İran ədəbiyyatının təsiri altında olduğundan məzmunca zəifliyi vurğulanır, Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasını iqtibas etdiyi göstərilirdi. N.Gəncəvi məşhur fars şairi kimi təqdim edilir, M.F.Axundzadə realizminin “sinfi məhdudluqdan” irəli gəldiyi qeyd edilirdi. 1937-ci ildə nəşr olunan proqramda bu nöqsan da tədricən aradan qalxır, Nizami, Xaqani və digər klassiklərin həyat və yaradıcılığı, əsərlərindən nümunələr əksini tapır.

1937-ci ildən ədəbiyyatın tədrisində dönüş dövrü başlayır. Proqramlar, dərs kitabları, metodik ədəbiyyatlar yenilənir. Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi keçmişi, söz sənətkarları özünə qaytarılır. VIII, IX, X siniflər üçün “Ədəbiyyat” dərslikləri yaranır. 1945-ci ildə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin söykəndiyi mənbə də bu dərsliklər olur. N.Gəncəvi, M.Füzuli, İ.Nəsimi, M.P.Vaqif, M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, C.Cabbarlı, S.Vurğun kimi sənətkarların həyat və yaradıcılıqları dərsliklərə yol alır. Bu, Azərbaycan ədəbiyyatının təkmilləşməsi, tarixilik nöqtəyi-nəzərdən düzgün qiymətləndirilməsi demək idi.

1939-cu ildən ədəbiyyat dərsləri “Ədəbiyyat tarixi” və “Ədəbi qiraət” adları ilə tədris olunur.

Bu dövrün klassikləri M.İbrahimov, Ə.Vəliyev, Əbülhəsən, M.Hüseyn, Mir Cəlal, S.Rəhimov və b.-nin başlıca mövzu-problematikası bir qayda olaraq inqilabın vəsfi, qadın azadlığı, dini fanatizm ideyası, kolxoz quruluşuna əngəl olan “antisovet ünsürlər”in tənqidi, kənddə təhsilin yüksəldilməsi uğrunda mübarizə, istehsalat prosesi, xalqlar dostluğu, alman faşistlərinə qarşı döyüşə çağırış və s. bu kimi məsələlər Kommunist Partiyasının konkret tələbləri ilə bağlı məsələlər idi” (Ə.Cahangir).

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

XX əsrin 20-30-cu illərində dərslük və proqramlarda nöqsanlar və çatışmazlıqlar özünü göstərsə də, Azərbaycan ədəbiyyatının bir çox sənətkarlarının yaradıcılığı artıq orta məktəblərdə tədris olunurdu.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abasov A. Mətbuat və ədəbiyyat. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1986, 81 s.
2. “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” məcmuəsi. Bakı, 1960, II buraxılış.
3. Əhmədov C. Ədəbiyyatın tədrisi metodkası. Baki: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1992, 455 s.
4. Əhmədov B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: “Elm və təhsil”, 2011, 480 s.
5. Əliyeva N. Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: “Elm və təhsil”, 2013, 660 s.
6. İbrahimov S., Saraclı (Həsənova) M. Azərbaycanda ədəbiyyatın tədrisi tarixi. Ali məktəblər üçün dərslük. Bakı: “MBM” nəşriyyatı, 2016, 294 s.
7. Qafarova S., Gərayzadə E. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi tarixi. Bakı: Mütərcim, 2010, 136 s.
8. Qarabağlı Ə. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası. Bakı, 1968, 343 s.
9. Qəhrəmanlı N. Azərbaycanda ədəbi cəmiyyətlər. Bakı: “Elm”, 2006, 124 s.
10. Talıbov Y., Sadiqov F., Quliyev S. Azərbaycanda məktəb və pedqoji fikir tarixi. Bakı: “Ünsiyyət”, 2000, 513 s.
11. Антология педагогической мысли Азербайджанской ССР. Составитель А.А.Агаев, А.Ш.Гашимов. Москва: Педагогика, 1989, 270 стр.

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları
BÖLÜM 2
MÜASİR TƏHSİLİN İNKİŞAFINDA İKT-nin
ƏHƏMİYYƏTİ

Arzu Əbülfət qızı Paşayeva
Fəlsəfə doktoru üzrə dissertant, müəllim
Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Pasayeva-1969@mail.ru

Rəna Tofiq qızı Abdinbəyova
Kimya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Maya Elmuraz qızı İbrahimova
Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Orcid id: 0000-0003-3398-837X

Giriş

Müasir dünyada elmi və texnoloji inkişaf bir tərəfdən yeni təhsil ehtiyacları yaratmaqda, digər bir tərəfdən də təhsil tətbiqlərinə yeni imkanlar təqdim etməkdədir. Bu imkanların başında şübhəsiz kompyuter ilk sıralarda gəlir. Kompyuter ilk əvvəllər hərbi məqsədlər üçün yaradılsa da sonralar ictimai həyatın bir çox sahəsində istifadə edilməyə başlanmış, hətta gündəlik həyatın ayrılmaz bir parçası halına gəlmişdir. Kompyuterin ilk yaranması müxtəlif mərhələlərdən keçmiş və 1946-cı ildə universal adlı kompyuter yaradılmışdır. Artıq indiki vaxtda, Kompyuterin cəmiyyət həyatında gedərək yayılması, sabahın dünyasının bu gündündən çox dəyişik, kompleks və irəli səviyyədə olacağı təəssüratını verir. Hal-hazırda dünyada kompyuter texnologiyasında ictimai həyatın bütün sahələrində istifadə edildiyi kimi təhsil sahəsində də geniş tətbiq edilməkdədir. Dünyanın bir çox ölkələri bir neçə illərdir ki, bu sahədə bir sıra uğurlu addımlar atmışdır. Məsələn, ABŞ-da kompyuter texnologiyasından əsasən 60-70-ci illərdən geniş istifadə edilməyə başlamışdır, ictimai həyatın müxtəlif sahəsində istifadə olunmağa başlamışdır. Bu sahədə digər Avropa ölkələri bu sahədə öndə gedən ölkələr sırasındadır [2-4].

Hazırda respublikamızda bütün sahələrdə mütəxəssislərin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT) ilə işləmək və onlardan düzgün istifadə etmək bacarığına çox böyük önəm verilir. İKT biliyinə mükəmməl yiyələnməyin ən yaxşı yolu isə elə orta məktəbdən başlayır. İbtidai siniflərdən başlayaraq təhsilin İKT əsasında qurulması,

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

şagirdlərə ənənəvi dərslərlə yanaşı ilkin informatik biliklərin öyrədilməsi, məktəblilərin kompyuterlə, internetlə işləməyə psixoloji hazırlanması uşaqların savadlı və istedadlı kadr kimi yetişməsində çox mühüm rol oynaya bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, ümumilikdə təhsil sisteminin İKT əsasında təkmilləşdirilməsi informasiya cəmiyyətinin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 21 avqust 2004-cü il tarixində təsdiq etdiyi “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı (2005-2007-ci illər)” ölkəmizdə bu prosesə start verdi. Bundan sonra 10 iyun 2008-ci il tarixində ölkə başçısı tərəfindən qəbul edilmiş “2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı” isə İKT-dən istifadə etməklə ölkəmizdə beynəlxalq standartlara uyğun keyfiyyətə yeni təhsil modelinin qurulmasını, vahid elektron təhsil məkanının yaradılmasını və təhsil sisteminin dünya təhsil məkanına inteqrasiya etdirilməsini əsas məqsəd kimi qarşıya qoyub.

Artıq təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması ilə əlaqədar əsas hədəflər müəyyənləşdirilmiş, nəzərdə tutulan tədbirlərin xeyli hissəsi həyata keçirilmişdir. Əlamətdar hadisələrdən biri odur ki, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi 2010-cu ili ölkəmizdə “Təhsildə İKT ili” elan edib və bu kampaniya çərçivəsində konfranslar, seminarlar, müxtəlif stimullaşdırıcı və həvəsləndirici aksiyalar, müsabiqələr həyata keçirilir. Təqdirəlayiq haldır ki, bu işlərdə müxtəlif fondlar, şirkətlər, firmalar da yaxından iştirak edirlər. Məktəblərin İKT avadanlığı, o cümlədən kompyuter, noutbuk, interaktiv lövhələr ilə təchizatı isə hazırda uğurla davam etdirilir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, İKT-dən istifadə etməklə qurulan müasir təhsil modeli məktəbin pedaqoji heyəti qarşısında da yeni tələblər və vəzifələr qoyur. Bu gün pedaqoji professionallığın informatik keyfiyyətini artırmadan İKT-nin təhsil sisteminə səmərəli tətbiqinə nail olmaq qeyri-mümkündür. Bu səbəbdən müəllimlərin təkcə öz seçdikləri fundamental biliklər, pedaqogika və psixologiya sahəsində deyil, həm də informasiya sahəsində yenidən təlim alması olduqca aktuallaşır. Artıq yeni nəslin müəllimlərindən konkret öyrətdikləri fənnin struktur məzmununa və məqsədinə uyğun, uşaqların individual xüsusiyyətlərini nəzərə alan, şagirdlərin harmonik inkişafını mümkün edən texnologiyaları seçib tədrisdə tətbiq etmək tələb olunur.

Tədrisdə yeni texnologiyalardan müvəffəqiyyətlə istifadə edən müəllimlərin sözlərinə görə, İKT vasitələri öz geniş imkanları ilə təhsil

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

prosesini xeyli sadələşdirir, onu dinamik və çevik edir. “Müəllim - şagird - dərslərlik” tədris modelinə kompyuterin də əlavə edilməsi tədris prosesini individual proqram üzrə təşkil etməyə, uşağın dərslə marağını və istəyini stimullaşdırmağa imkan verir. Kompyuterlə aparılan dərslər uşaqlar üçün çox cəlbəedici və yaddaqalan olur. Multimedia vasitələri, avtomatlaşdırılmış öyrədici sistemlər, kompyuter tədris proqramları, animasiya qrafikası, rəngarəng illüstrasiyalar uşaqların idrak aktivliyinə müsbət təsir göstərir və yekun etibarilə şagirdlərin olimpiadalarda, müxtəlif intellektual yarışmalarda göstərdikləri nəticələrin keyfiyyəti xeyli artır.

Tədris prosesində interaktiv lövhədən istifadə edilməsi dərslərin əsas prinsiplərindən birini, onun əyaniliyini təmin edir. Elektron lövhənin sensorlu, yəni hissiyyatlı səthinə xüsusi qələmlə və ya barmaqla yavaşca toxunmaqla onun üzərində kompyuterdə mümkün olan bütün əməliyyatları interaktiv rejimdə aparmaq olar. “Ağıllı” lövhə, həmçinin kompyutərə qoşulan mikroskop, skaner, pəqəmli fotoaparat, videokamera və s. qurğulardan alınan təsvirləri də proyektor vasitəsilə qəbul edə bilər ki, bu da məktəblərdə virtual laboratoriyaların təşkilində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Şagirdlər istənilən kimyəvi reaksiyanın, fiziki, bioloji, coğrafi proseslərin izahını və videogörüntülərini, müxtəlif cihazların, qurğuların, texniki vasitələrin işləmə prinsiplərini “möcüzəli” ekranda izləyə bilərlər. Bu isə şagirdlərin nəzəri-metodoloji biliklərini, praktiki bacarıq və təcrübələrini inteqrasiya etməklə tədrisi xeyli canlandırır, uşaqlarda yaradıcı yanaşma, düşünmə, təşəbbüskarlıq, tədris materialını dərinlən dərk etmə qabiliyyətini daha da artırır. “Ağıllı” lövhənin bir üstün cəhətini də xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, onun üzərində aparılan bütün əməliyyatları, dərslərin gedişini, hazırlanmış şablonları, modelləri kompyuterin daimi yaddaşında saxlamaq və dəfələrlə istifadə etmək olar. Belə imkanlar müxtəlif səbəbdən dərsləri buraxan şagirdlər və ya təlimdən geri qalan uşaqlar üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, şagird iştirak edə bilmədiyi dərslərin elektron variantı ilə sonradan tanış ola bilər və ya təlimdən geri qalanlar həmin materialı tam qavrayana kimi təkrar-təkrar kompyuterdə izləyə bilərlər.

İKT-nin imkanlarından tədrisdə uğurla istifadə edən müəllimlər qeyd edirlər ki, interaktiv rejimdə keçilən dərslərdə şagirdlərin mərkəzi fiqur olması təmin edilir. Müəllim, əsasən, şagirdin konsultantı, onun fərasətini və orijinal bacarığını qiymətləndirən, şagirdi aktivliyə, müstəqilliyə, təşəbbüskarlığa həvəsləndirən rolunda çıxış edir. Elektron tədrisdə uşaqların hamısı lövhəyə çıxıb müəllimin bütün tapşırıqlarını

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

yerinə yetirməkdə həvəsli olurlar. İnteraktiv rejimdə keçilən dərslər bütün uşaqların, o cümlədən passiv, utancaq, müəyyən fiziki və ya psixoloji qüsuru olan şagirdlərin dərş prosesinə aktiv qoşulmasına şərait yaradır. Bəzən olur ki, adi dərslərdə suala səhv cavab verən şagird digər uşaqların yanında müəllimin ona etdiyi məzəmmətə ağırlı reaksiya verir və sıxıntı hissləri keçirir. İnteraktiv rejimdə isə müəllim şagirdin etdiyi səhvləri bütün sinifə deyil, onun özünə fərdi qaydada göstərməklə səhvlərin nədən ibarət olduğunu və onları necə düzəltməyi çox aydın başa sala bilər. Belə tədris uşağın özünə inamını artırmaqla bərabər, həm də onda olan psixoloji maneələri və fənn qarşısındakı qorxunu yox edir. Məlumdur ki, birdən-birə ev şəraitindən məktəb mühitinə düşən şagirdlərin ilk vaxtlar yüksək emosiya dərəcələri ciddi təhsil prosesləri çərçivəsində boğulur. İnteraktiv dərslər belə emosiyaların boşalmasına xidmət etməklə təhsilin motivasiyasını daha da yüksəldir. Dərslərin məhz interaktiv rejimdə deyilməsi bu işdə çox faydalı olur. Bunlardan əlavə, müəllimlər İKT-nin köməyi ilə bir dərş prosesində müxtəlif hazırlıqlı şagirdlərə fərqli yanaşma və adaptasiyalı öyrətmə sistemini tətbiq etməklə qavrama qabiliyyətlərinə uyğun tapşırıqlar verə bilər. Şagirdlərin sinifdə statusuna uyğun onları qruplara ayırmaqla kompyuterdə optimal iş rejimi də qurmaq olar. Müəyyən fənlər üzrə məsələlərin, tədqiqat xarakterli çalışmaların həllində belə qruplaşdırma xüsusi effekt verir. Kompyuter qarşısında təhsil alan şagird materialın verilmə və mənimsəmə sürətini özünə rahat formada müəyyənləşdirə bilər. Öz sürət rejimində şagirdin işləməsi yaxşı nəticə verir, onun özünə inamı artır, bu isə təlimə əlverişli psixoloji atmosfer verir. Müəllimin verdiyi suala sinifdəki şagirdlərin hamısı kompyuter vasitəsilə eyni zamanda cavab verməklə dərş prosesində aktiv iştirak edir, müəllimlər isə dərş boyu uşaqların aktivliyini istədikləri kimi qoruyub saxlaya bilirlər [9-11].

Təhsildə İKT-nin bir faydalı cəhəti də var ki, istedadlı pedaqoqlar kompyuter vasitəsilə öz tədris işlərini və yaradıcılıq fəaliyyətlərinin nəticələrini individuallaşdırma bilirlər. Müəllim standart dərşliklərdə olmayan, özü tərəfindən düşünülmüş maraqlı məsələ və tapşırıqları kompyuterdə prezentasiya şəklində hazırlaya bilər. Pedaqoji praktikada toplanmış təcrübələr əsasında hazırlanmış belə materiallar digər müəllimlər üçün də çox faydalıdır. Yeri gəlmişkən, bu yaxınlarda Təhsil Nazirliyinin həyata keçirdiyi “Elektron təhsil” respublika müsabiqəsi də göstərdi ki, istedadlı müəllimlərin hazırladıqları elektron layihələr, dərşliklər, internet resursları olduqca maraqlı və dəyərlidirlər. <http://musabiqe.edu.az/> saytında yerləşdirilmiş bu layihələrin çoxundan

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

tədris zamanı əlavə elektron dərslik kimi istifadə etmək olar. Təhsil sisteminin informasiyalaşdırılmasında əsas vəzifələrdən biri də ölkə miqyasında müəllimlərin, şagirdlərin, valideynlərin və təhsillə maraqlanan hər bir kəsin mənafeyinə xidmət edən, özündə təhsil-tərbiyə proseslərinin müxtəlif aspektləri barədə məlumatları cəmləşdirən vahid təhsil şəbəkəsinin yaradılması və təhsil müəssisələri arasında operativ informasiya mübadiləsinin təmin edilməsidir. Bu istiqamətdə hər məktəbin internet saytının yaradılması, həmin saytda məktəb, pedaqoji heyət, oxuyanlar haqqında ətraflı məlumatların yerləşdirilməsi, müəllim, uşaq və valideynlər üçün xüsusi forumların təşkil edilməsi, forumlarda təhsilin aktual problemləri, yeniliklər, təzə kitablar və s. haqqında müzakirələrin aparılması mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Məktəbin internet saytında dərs planlarının, cədvəllərinin, məktəbdə keçiriləcək tədbirlər barədə məlumatların və soraq xarakterli informasiyaların yerləşdirilməsi də məqsədəuyğundur. Vahid təhsil şəbəkəsinin ümumdünya informasiya məkanına inteqrasiya etdirilməsi isə müəllim və şagirdlərin təhsil üçün faydalı olan dünya internet resurslarına daxil olmasına, virtual kitabxanalardan, fayl arxivlərindən, verilənlər bazasından istifadə etməsinə və xarici təhsil müəssisələri ilə yaxından əlaqə saxlamasına əlverişli şərait yaradacaqdır. Valideynlər təhsil şəbəkəsindən öz uşaqlarının davamiyyəti və müvəffəqiyyəti barədə də operativ informasiya ala biləcəklər. Bütün bunlardan əlavə, İKT istifadə etməklə təhsildə idarəetməni də xeyli təkmilləşdirmək mümkündür. Administrasiya sistemində tez-tez təkrar olunan əməliyyatları müəyyənləşdirməklə onları avtomatlaşdırmaq olar. Məktəbin informasiya bazasında toplanmış məlumatları analiz etməklə, rəhbərlik tədrisin hansı səviyyədə getdiyini, dərs proseslərinin necə keçdiyini izləyə bilər və çatışmazlıq aşkar etdikdə operativ tədbirlər görməklə onları aradan qaldıra bilər.

Göründüyü kimi, İKT-nin təhsil sisteminə səmərəli tətbiq etməklə tədris prosesinə tamamilə yeni ruh, yeni nəfəs vermək, uşaqlar üçün çox cəlbedici, onların maraqlarına hesablanmış sadə və keyfiyyətli yeni təhsil modelini qurmaq olar. Lakin, bütün bunlara nail olmaq göründüyü qədər də asan məsələ deyildir. Bir faktı nəzərə almaq lazımdır ki, bu gün texnoloji avadanlığın sürətlə köhnəlməsi prosesi gedir. Əgər, əvvəllər məktəblərin yalnız kompyuterlə və internetlə təchiz olunması nəzərdə tutulurdusa, bu gün isə artıq söhbət noutbukların, interaktiv lövhələrin alınmasından, simsiz rabitə sistemlərinin qurulmasından gedir. Dünya standartlarına uyğun müasir

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

növ İKT vasitələrinin alınması isə, təbii ki, böyük maliyyə vəsaiti tələb edir. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, təhsil müəssisələrində mövcud olan texnologiyadan, o cümlədən kompyuter və internetdən səmərəli istifadə olunmaması elektron təhsil quruculuğuna ləngidici təsir göstərir [7].

İKT-nin sağlamlığa zərər vurması, uşaqlarda kompyuter asılılığının əmələ gələ bilməsi barədə cəmiyyətdə mənfi fikirlərin olması, elektron təhsildə bir sıra müəllimlərin öz avtoritetlərinin aşağı düşəcəyindən qorxması, yaşlı müəllim heyətinin kompyuterdə işləməyə az meyilli olması da neqativ amillərdəndir. Bunlardan əlavə, bəzən məktəblilərin, xüsusən yuxarı sinif şagirdlərinin kompyuterdən istifadə qaydalarını müəllimlərdən daha yaxşı bilməsi dərs zamanı uşaqların əylənməsinə yol açır. Artıq belə problem MDB məktəblərində ortaya çıxır. Məlum olub ki, bəzi məktəblərdə interaktiv rejimdə aparılan tədrislərdə şagirdlər dərslə deyil, bir-birlərinə mesaj göndərməklə, çatlaşmaqla və ya oyun oynamaqla məşğul olurlar. İnformatik savadı aşağı olan müəllimlərin isə şagirdlərin belə “hiylələrindən” xəbəri olmayır. Ona görə də bu gün pedaqoqların Microsoft Windows XP əməliyyat sistemi, MS Office paketi, multimedia, qrafika, dizayn proqramları ilə yaxından tanış olması, interaktiv lövhədə işləmək və internetdən səmərəli istifadə etmək qaydalarını yaxşı bilməsi artıq zamanın tələbidir. Kompyuterin bütün incəliklərinə dərinlən bələd olmaq üçün pedaqoqlar dərsləndikən əlavə vaxt və xeyli enerji sərf etməlidir. Ona görə də onların əməyini hər hansı bir formada stimullaşdıran sistemin olması da məqsədəuyğun olardı. Hazırda informasiya cəmiyyətinə istiqamətlənmiş yolu bəşəriyyətin gələcəyinə gedən yol kimi dəyərləndirirlər. Digər sahələrdə olduğu kimi, İKT sahəsində də regionda liderlik edən Azərbaycan bu yolla uğurla irəliləyir. Artıq alimlərin proqnozuna görə, informasiya cəmiyyətinin tam formalaşdığı mərhələdə insanların əsas əmək predmeti informasiya, əmək alətləri isə İKT olacaq. Ona görə də bu gün respublikamızda təhsilin bütün pillələrində İKT-nin tətbiq və istifadə edilməsi, eyni zamanda İKT-nin özünün tədris olunması, şagirdlərdə müstəqil şəkildə informasiya toplamaq, analiz etmək, ötürmək qabiliyyətinin formalaşdırılması balalarımızın gələcəkdə informasiya cəmiyyətinin qiymətli üzvlərinə çevrilməsində mühüm rol oynaya bilər.

İKT-dən istifadə müəllimə aşağıdakıları həyata keçirməyə imkan verir:

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

-Şagirdləri fəaliyyətə həvəsləndirmək (məsələn, oxumaq, kompüterdə işləmək, çalışmaları yerinə yetirmək, tədqiqatlar aparmaq, prezentasiyalar hazırlamaq, tənlilər həll etmək, qrafik, xəritə, çertyoj qurmaq, mətnlər, mahnılar, layihə və proqramlar yazmaq, rəsmlər çəkmək, obyektlər düzəltmək və s.), müstəqil analitik, yaradıcı və tədqiqat aparmaq bacarıqlarını artırmaq məqsədilə dərsləklərdən, yollardan və vasitələrdən istifadə etmək.

-Şagirdlərlərin və müəllimlərin kompüterdən, internetdən istifadəsi onların bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan verir. - Dərs vaxtından səmərəli istifadə etmək. Dərsi qurmaq, tədris–metodik vəsaitlər işləyib hazırlamaq və təqdim etmək, tədris fəaliyyətini optimallaşdırmaq və avtomatlaşdırmaq. Tədris prosesini idarə etmək və dəyişdirmək. -İnteraktiv və dialoq xarakterli tədris prosesindən istifadə etmək. İKT şagirdin və müəllimin fəaliyyətinə cavab vermək, onlarla dialoqa girmək imkanına malikdir ki, bu da onun əsas xüsusiyyətini təşkil edir. Kompüterlə rahat müstəqil rəftar imkanı yaratmaqla şagirdin fərdi ehtiyaclarını nəzərə almaq.

-Şagirdlərin müstəqil və qrup işlərini səmərəli şəkildə birləşdirmək. Belə ki, tapşırıqların çətinlik səviyyəsini seçmək imkanı var. -Şagirdlərin nəticələrini səmərəli şəkildə izləmək, bütün şagirdlərin öyrənilmiş materialı mənimsəmə səviyyələrinin ümumi mənzərəsini əldə etmək və şagirdin nailiyyətlərini və qarşılaşdığı problemləri aşkar etmək, şagirdin inkişafı üçün yeni, qeyri-ənənəvi tədris forma və metodları axtarmaq. Bu həm də müəllimin peşəkar inkişafını təmin edir. -Səhvlərin göstərilməsi ilə şagirdə yoxlamanın nəticələrini obyektiv şəkildə göstərmək. Beləliklə, İKT-dən istifadə şagirdə daha yaxşı mənimsəməsi üçün informasiyanı tapmağa, mənimsəməyə və ötürməyə kömək edir. Şagirdin idraki fəaliyyətinin güclənməsində mühüm rol oynayır [3].

İKT vasitəsilə dərsə hazırlaşarkən müəllim dərslərin məqsədinə uyğun plan hazırlamalı, tədris materialının seçimində əsas didaktik prinsiplərə əməl etməlidir: sistemlilik və ardıcılıq, əlçatanlıq, differensial yanaşma, elmilik və s. Deməli, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində İKT əhəmiyyətli rol oynayır. Müasir şəraitdə cəmiyyətin ən əsas inkişaf istiqamətlərindən biri cəmiyyət həyatının bütün sahələrinin kompüterləşdirilməsi və informasiyalaşdırılmasıdır. Buna görə də BMT-nin bütün üzv dövlətlərinin qəbul etdiyi Üçüncü minilliyin səkkiz inkişaf məqsədindən biri kimi qlobal tərəfdaşlığın inkişaf etdirilməsi istiqamətində göstərilir ki, İKT-dən bəhrələnmək imkanı yaradılmalıdır. İKT cəmiyyətin və iqtisadiyyatın inkişafına

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

ciddi təsir göstərdiyinə görə dinamik templə sosial və iqtisadi həyatın bütün sahələrinə tətbiq olunur. İKT-nin təhsildə tətbiqi və integrasiyası Azərbaycan vətəndaşlarının müasir biliklərə və bacarıqlara malik olan yeni nəslinin formalaşmasına birbaşa təsir edən yüksək mahiyyətli məsələdir. Fənlərin tədrisi zamanı İKT-dən istifadə motivasiyasını gücləndirir, şagirdlərin dərk etmə fəaliyyətini aktivləşdirir. Dərslərin yüksək estetik və emosional səviyyədə keçirilməsinə imkan verir, əyaniliyi təmin edir, böyük həcmdə didaktik materialların cəlb edilməsinə kömək edir. Bu isə öz növbəsində bir dərstdə şagirdlərlə görülən işin həcmi bir neçə dəfə artırır, şagirdlərə diferensial yanaşmanı təmin edir. Həmçinin, şagirdlərdə müstəqil işləmək, şagirdlərin tədqiqat aparmaq imkanlarını genişləndirir, ən əsası isə, təhsilin keyfiyyətinin artmasına gətirib çıxarır. Azərbaycanda İKT sahəsində təhsilin tarixi çox gəncdir. Buna baxmayaraq bu sahədə müəyyən tədbirlər və uğurlar qazanılıb. Onu da qeyd etmək ki, İKT vasitələri təhsil prosesini xeyli sadələşdirir, onu dinamik və çevik edir.

Nəticə

Ümumilikdə isə təhsil sisteminin İKT əsasında təkmilləşdirilməsi informasiya cəmiyyətinin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Belə ki, tədris prosesində informasiya kommunikasiya texnologiyalarından istifadə innovativ tədris və öyrənmə imkanlarının təmin edilməsi üçün müəllimlərə böyük imkanlar yaradır, onlar səmərəli məktəb idarəçiliyinin təşkil edilməsində əhəmiyyətli rol oynayır [4]. Müəllim-şagird münasibətlərinə müsbət təsir edir, münasibətlərin genişlənməsinə və şagirdlərin sərbəst çalışmalarına şərait yaradır. Təlimin həm təhsilləndirici, həm inkişafetdirici, həm də tərbiyələndirici funksiyaları özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Dərsi zənginləşdirir, istedadlı şagirdləri üzə çıxarır, onların inkişafına şərait yaradır, mövzunun izahına əyanilik gətirməyə, şagirdlərdə dünyagörüşün formalaşmasına, təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait və imkan yaradır, şagirdlərin bilik və intellektual səviyyəsini inkişaf etdirir. Dünya təcrübəsinə arxalanaraq müasir İKT-dən istifadə edərək xalqımızın milli maraq və xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq Azərbaycan təhsil modelini qurmaqla təhsildə uğurlu nəticə əldə edə bilərik. Problemin aktuallığı. Yeni informasiya texnologiyasının tətbiqi təlimin funksiyasının tam şəkildə yerinə yetirilməsini təmin etdirilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Problemin yeniliyi ondan ibarətdir ki, yeni informasiya texnologiyalarının təlimdə istifadə olunması tələbələrə əqli fəaliyyətinin düzgün təşkil olunmasını təmin edir. Problemin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, yeni informasiya

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

texnologiyaları təlim prosesinin yeni formasını yaranması, “müəllim-tələbə”, “kompüter-tələbə”, kompüter-tələbə qrupları” tipində modelləşməsinin əmələ gəlməsinə gətirib çıxarar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Mehrabov A. Təhsilin demokratikləşməsi: problemlər, vəzifələr. //Təhsil, mədəniyyət və incəsənət, Bakı, 2001, №4.s.78
2. Mehrabov A. Şəxsiyyətyönümlü təhsil standartlarının hazırlanma texnologiyası. //Azərbaycan məktəbi. Bakı, 2005, №4,s.89
3. Əliquliyev R.M., Mahmudov R.Ş. İnternet-medianın meydana gəlməsi və inkişafı: əsas istiqamətlər və xüsusiyyətlər (ekspres-informasiya). “İnformasiya Texnologiyaları”, Bakı, 2012,s.231
4. Полат Е.С., Бухаркина М. Ю. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования. М.: //Академия, 2010.с.321
5. Т.В. Капустина. Новые информационные технологии обучения математическим дисциплинам в медвузе (на основе компьютерной системы Mathematica). М.: МПУ, 2001,с .125
6. Новые информационные технологии на современном этапе информатизации образования / И. А. Колсевникова // Дистанционное и виртуальное обучение: Дайджест рос. и зарубеж.прессы, 2000, № 2, с.65
7. Т.А. Калугина. Новые информационные технологии в сфере образования. Саратов: Колледж, 2000,с87
8. Волокитин К. Н. Современные информационные технологии в управлении качеством образования // Информатика и образование. 2000, № 8,с.231
9. А.Ə.Paşayeva,Q.B.Balakişiyeva,Y.İ.Cəfərov.,Yeni materialın öyrədilməsində internet texnologiyalarından istifadənin təlimin keyfiyyətinə təsiri, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş doktorant, magistr və gənc tədqiqatçıların «Kimyanın Aktual Problemləri» XIV Beynəlxalq Elmi Konfrans, 2021, 25-26 may,Bakı,s.261-263
10. http://musabiqe.edu.az/upload/iblock/5d3/tehsilde_ikt_muhazire.doc
11. <http://www.informatik.az> 15.<http://www.edu.gov.az>

Dil, Edebiyat və Əgıtım Araştırmaları
BÖLÜM 3
KİMYANIN TƏDRİSİNDƏ SƏMƏRƏLİ ÜSUL VƏ
FORMALARDAN İSTİFADƏ

Arzu Əbülfət qızı Paşayeva
Fəlsəfə doktoru üzrə dissertant, müəllim,
Bakı Dövlət Universiteti/Azərbaycan
Pasayeva-1969@mail.ru

Cəmilə Nadir qızı Mirzəyeva
Bakı Dövlət Universiteti, magistrant

Yasin İsa oğlu Cəfərov
Kimya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti,
Kimyanın tədrisi metodikası kafedrasının müdiri
ORCID ID: 0000-0003-3398-837X

Giriş

Ümumi təhsilin həyata keçirildiyi hazırkı dövrdə orta məktəblərdə həm ənənəvi, həm də yeni şəxsiyyətyönümlü-inkişafetdirici təlim metodlarından istifadə edilir ki, bunlardan da əsas üstünlük fəal /interaktiv təlimə verilir. Fəal/interaktiv təlim metodunun mahiyyəti haqqında görkəmli pedaqoq və metodistlər, təcrübəli təhsil işçiləri, qabaqcıl müəllimlər kitablarda, jurnal və məcmuələrdə yazdıqları məqalələrdə ətraflı izahatlar vermiş, öz rəy və təkliflərini bildirmişlər. Fəal/interaktiv təlimdən tədris prosesində, xüsusilə də kimya fənninin tədrisində istifadə edilməsi, şagirdlərin fəallıqlarının artırılmasına, məntiqi təfəkkürlərinin inkişaf etdirilməsinə, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşmasına və bütövlükdə təlimin keyfiyyətinin yaxşılaşmasına şərait yaradaraq təhsildə demokratikləşdirmə, humanistləşdirmə, differensiallaşdırma, fərdiləşdirmə, integrasiya prinsiplərini həyata keçirməyə imkan verir. Fəal /interaktiv təlim metodu şagirdlərin əqli inkişafını maksimum dərəcədə təmin edən, fənn üzrə bilikləri şüurlu surətdə mənimsəmələrinə səbəb olan və tədris işində onlarda müstəqillik fəaliyyətinin tərbiyə olunmasına köməklik göstərən inkişafetdirici təlim və onun əsas elementi hesab edilən, müasir şagirdlərin təfəkkürünün və digər əqli keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsini, onların idrak fəaliyyətinin və müstəqilliyinin artırılmasını, biliyin şüurlu mənimsənilməsinə nail olmasını təmin edən

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

problemli təlim priyomunun praktikada tətbiqinin nəticəsi kimi yaranmağa başladı [4-8].

Problemli təlimdə şagirdlər, müntəzəm olaraq müəllim tərəfindən axtarışlar prosesinə, yeni problemin sübuta yetirilməsi, biliklərin müstəqil əldə edilməsi, əvvəllər öyrənilmişlərin tətbiqi və yaradıcı fəaliyyətə yiyələnməyə sövq edilir. Fəal/interaktiv təlimin konkret tərifini belə verirlər: Fəal/interaktiv təlim şagirdlərin fəal idrak fəaliyyətinə əsaslanan və təhsil prosesinin digər iştirakçıları ilə əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilən təlimdir. Bəzi hallarda bu anlayışın sinonimi kimi “İnteraktiv təlim metodları” anlayışından istifadə olunur. Belə ki, “interaktivlik” termini “dialogu, qarşılıqlı təsiri” bildirir. Bu təlim metodunu ifadə etmək üçün həmçinin “problem-dialogi”, “evristik təlim” anlayışlarından da istifadə edilir. Prof. Y.Kərimovun fikrinə görə interaktiv metodlar yox, priyomlar, və ya “təlimin fəal metodları”, “təlimi fəallaşdıran metodlar” kimi ifadələr işlətmək daha məqsəduyğundur. İnteraktiv təlimdə əsas məqsəd şagirdi təlimin subyekti etmək, onu oxumağa qabil insan kimi tərbiyə etməkdir. “İnteraktiv” ingiliscə insanlararası qarşılıqlı anlaşıma, əməkdaşlıq deməkdir. Bu prosesdə fəallıq mühüm yer tutur. Hər şagirdin öz fikri, ideyası olur, zəif şagird də fəallaşır.

Fəal/interaktiv təlim metodu aşağıda göstərilən müasir təlim prinsiplərinə əsaslanan təlimdir:

1. Şəxsiyyətə yönəlmiş təlim prinsipi. Bu prinsipə görə şagirdin bir şəxsiyyət olaraq təlim prosesinin obyektı kimi çıxış etməsi vacibdir. Təlim uşağın, maraq və tələbatına, onun bilik səviyyəsinə, imkan və qabiliyyətlərinə yönəlməlidir.

2. Fəal idrak prinsipi. Bu prinsipə görə tədris prosesi elə təşkil olunmalıdır ki, o, idrak fəallığı, təbii öyrənmə fəaliyyəti doğursun, şagirdə yeni biliklərə yiyələnmək həvəsi yaratsın. İdrak fəallığı ilk növbədə təfəkkürün fəallaşdırılması əsasda yaranır

3. İnkişafetdirici təlim prinsipi. Görkəmli rus psixoloqu, müasir pedaqoji psixologiyanın banilərindən biri olan L.Sivigotskinin nəzəriyyəsinə görə təlim inkişafı qabaqlamalı, uşağın “qarşıdakı (yaxın) inkişaf zonasına” yönəlməlidir. Bu inkişaf zonasında uşağın potensial imkanları mərkəzləşib onları aktuallaşdırmaq üçün xüsusi təlim şəraiti yaradılmalıdır. Buna da müstəqil iş prosesi zamanı, yaxud yaşlıların köməyi ilə nail olmaq olar. İnkişafetdirici təlim ilk növbədə təfəkkürü və yaradıcılığı formalaşdırmalıdır.

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

4. “Qabaqlayıcı təlim prinsipi”. Müasir dövrdə baş verən sürətli dəyişikliklər təlimin qarşısında şagirdlərin həyata hazırlanması məsələsini daha kəskin qoyur.

5. Təlim-tərbiyə sisteminin çevikliyi prinsipi. Bu prinsipin mahiyyəti ilk növbədə onun real şəraitə uyğunlaşmaq qabiliyyətidir. İctimai mühitin və şagirdlərin dəyişən tələbləri nəzərə alınmaqla, tədris planları və proqramlarının məzmunu, təlim-tərbiyə prosesinin təşkili, pedaqoji texnologiyaların seçilməsi sisteməlik olaraq təzələnməlidir. Çevik təlim-tərbiyə sistemində, daha çox təlimin diferensiallaşmasına, şagirdlər tərəfindən müxtəlif məlumatların işlənilməsi və mənimsənilməsinə üstünlük verilir

6. Əməkdaşlıq prinsipi. Əməkdaşlıq-təlim prosesi zamanı “müəllim-şagird-valideyn” bərabər hüquqlu tərəf müqabili kimi çıxış edirlər. Bu prinsip müəllimdən tələb edir ki, o, şagirdin qiymətləndirilməsində daha çox dəstəkləyici qiymətlərdən istifadə etsin. Əməkdaşlıq təlim mühitini şagird üçün daha əlverişli, fəallaşdırıcı və ruhlandırıcı edir.

7. Dialoji təlim prinsipi. Məsələlərin birgə həlli gedində özünün və qrup üzvlərinin fikirlərini, imkanlarını və təcrübələrini bölüşə bilmək və bundan qarşılıqlı faydalanmaq məqsədi ilə hər bir şagirdin müzakirələrdə və qrupun işində iştirakı təmin edilməlidir. Fəal təlim bir sistem kimi təkcə interaktiv üsullardan istifadə edilməsini deyil, eyni zamanda yuxarıda göstərilən yeni prinsiplərə uyğun olaraq təlim-tərbiyə prosesinin yeni tədris plan və proqramlarının işlənilməsi və hazırlanması və tətbiqi, təlim-tərbiyə prosesinin təşkili, öyrədici mühitin yaradılması, şagirdlərin nailiyyətlərinin və təlim prosesinin qiymətləndirilməsi, şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmasına və inkişafına dair proqramların həyata keçirilməsi kimi vacib komponentlərə yenidən baxılmasını nəzərdə tutur.

Fəal təlimin səciyyəvi cəhətləri aşağıdakılardır:

1. Müəllim tərəfindən şüurlu surətdə idraki problem situasiyanın yaradılması;

2. Problemin həlli prosesində şagirdlərin fəal tədqiqatçı mövqeyinin stimullaşdırılması;

3. Şagirdlər üçün yeni və zəruri olan biliklərin müstəqil kəşfi, əldə edilməsi və mənimsənilməsi üçün şəraitin yaradılması. Yeni yanaşmanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, təlim, şagirdlərin yaddaşının təkcə elmi biliklərlə zənginləşdirilməsinə deyil, həm də təfəkkürün müntəzəm inkişaf etdirilməsi əsasında daha çox biliklərin müstəqil əldə edilməsi və mənimsənilməsi, ən mühüm bacarıq və vərdişlərin, şəxsi

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

keyfiyyət və qabiliyyətlərin qazanılmasına yönəlib. Bu zaman şagirdlər müəllimin rəhbərliyi altında, xüsusi seçilmiş, asan başa düşülən və yadda qalan, ən vacib təlim materialının öyrənilməsi prosesində fakt və hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini, qanunauyğunluqlarını aşkar etməyi, nəticə çıxarmağı, mühüm və dərin ümumiləşdirmələr aparmağı öyrənirlər. Fəal/interaktiv dərsin səmərəliliyini təmin edən psixoloji mexanizmlər aşağıdakılardır:

1. Problemləli vəziyyətin yaradılması. Təlim prosesində şagirdin tədqiqatçı mövqeyini yaratmaq üçün mərkəzi təlim prosesi, yəni tədqiqat olmalıdır. Tədqiqat isə ilk növbədə problemin qoyulmasından başlanır. Fəal/interaktiv təlim metodu təqdim edilən informasiyanın ziddiyyətli və yarımçıq olması səbəbindən əqli cəhətdən gərgin vəziyyətin yaradılmasına əsaslanır. Belə vəziyyətin yaradılması şagirdləri qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq yollarını axtarmağa sövq edir və bununla da onların təfəkkürünü fəallaşdırır. Problemləli vəziyyət – məsələnin həllində ziddiyyətlərin, müxtəlif nöqteyi nəzərlərin və variantların mövcudluğunu ehtiva edən vəziyyətdir.

Problemləli vəziyyətin yaradılması və tədqiqi üçün aşağıdakı xüsusiyyətlər olmalıdır: -diqqət cəlb edən və maraqlı; - müxtəlif fərziyyələr yaradan; - müstəqil tədqiqat üçün mümkün olan; - şagirdin imkanlarına müvafiq olan; - şagirdə öz bacarığını həyata keçirməyə imkan verən.

2. Dialogun və əməkdaşlığın zəruriliyi. Problemin həlli zərurəti müxtəlif fərziyyə və baxışların nəzərdən keçirilməsini və ən optimal üsulun tapılmasını tələb edir. Bu isə məhz təlim prosesinin digər iştirakçıları ilə fəal əməkdaşlıq prosesində ən effektiv şəkildə əldə oluna bilər.

3. Şagird tədqiqatçı, müəllim – bələdçi (fasilitator) kimi. Şagird və müəllim göstərilən rollarda çıxış etdikdə, şagird məsələni müstəqil tədqiqat yolu ilə həll edir, müəllim isə yalnız bələdçi kimi, ən zəruri hallarda məsələyə müdaxilə edir. Şagirdin mövqeyi – “kəşf edən”, tədqiqatçı, müəllimin mövqeyi isə – “bələdçi” (istiqamət verən, fasilitator)-dur. Müəllimin əsas funksiyası fasilitasiya (ingiliscə əlverişli şərait yaratma) adlanır. Bu müəllim liderliyinin yeni tipidir. Fasilitasiya bir proses kimi yönəldici, köməkçi sualların effektiv tətbiqinin köməyi ilə diskussiyaların təşkili və şagirdlərin fəallaşdırılması prosesindən ibarətdir. Müəllimin vəzifəsi – öyrənməyi öyrətməkdir. Başqa sözlə desək, müəllim təlim fəaliyyətinin əsas tərkib hissələrini mənimsəməkdə şagirdə kömək edir, eyni zamanda özü

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

biliklərin əldə edilməsinə və tətbiqinə dair zəruri üsul və vasitələrə praktik cəhətdən yiyələnir.

4. Psixoloji dəstək-hörmət və etibar. Təlimin psixoloji mühitinin hörmət və etibar əsasında qurulması şagirdlərdəki inamsızlıq hissini aradan qaldırmaqla bərabər, ən zəif şagirdin belə yaradıcı prosesə qoşulmasına təkan verir. Belə olduqda şagirdlərin idrak fəallığı dərs boyu lazımı səviyyədə saxlanıla bilər.

Fəal dərsi səmərəli təşkil etmək üçün ilk növbədə müəllimin planlaşdırma bacarığı olmalıdır. O, dərs dediyi fənn üzrə bütün mərhələləri aydın təsəvvür edə bilməli, onlara aid perspektiv və cari planlar hazırlamağı bacarmalıdır. Bu zaman aşağıdakı sualların cavablarını özü üçün konkretləşdirməlidir. Nə öyrəniləcək? Necə öyrəniləcək? Hansı şəraitdə öyrəniləcək? Nəticələr necə qiymətləndiriləcək? Ənənəvi olaraq bu suallara cavab kimi dərs planlaşdırılarkən hansı təlim standartlarının reallaşdırılması müəyyənləşdirilməli, onlara uyğun təlim məqsədləri, metod və vasitələr seçilməlidir. Fəal dərsin planında didaktik cəhətdən əhəmiyyətli hesab edilən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır.

1. Mövzunu müəyyənləşdirmək
2. Standartı konkretləşdirmək
3. Dərsin məqsədini (məqsədlərini) müəyyən etmək
4. Dərsin motivasiyasını işləyib hazırlamaq
5. Tədqiqat sualını müəyyənləşdirmək
6. Aparılacaq tədqiqatın mərhələlərini planlaşdırmaq və bu zaman aşağıdakıları dəqiqləşdirmək: a. Tədqiqat üçün tapşırıqları; b. iş üsulları və formalarını; c. məlumat mənbələrini.

7. Müzakirə üçün suallar hazırlamaq
8. İdeyaları və alınacaq nəticələri qısaca ifadə etmək
9. Dərsin hər mərhələsinə sərf olunacaq vaxtı müəyyənləşdirmək

10. Qiymətləndirmə standartlarına əsasən vasitələr hazırlamaq
11. Dərs üçün lazım olan resursları təchizatı (müəyyən etmək)Təlimin interaktiv forması, fəal əlaqə tələb edir ki, iş prosesində müxtəlif üsullardan istifadə olunmaqla, şagirdmüəllim, müəllim-şagird əlaqələri intensiv qurulsun və məqsədə doğru inamlı hərəkət yarana bilsin. İş formaları dedikdə fərdi, cütlərlə, böyük və kiçik qruplarda iş nəzərdə tutulur. Kiçik qruplarla və cütlərlə iş fəal təlim formaları hesab edilir.

Qrup şəklində iş. Qruplar şəklində iş sinifdə bütün şagirdlərin fəal şəkildə öz bacarıqlarını səfərbərliyə almaq imkanı yaradır, şagirdin

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

özünü inamlı aparmasına yardım edir. Təlimin qrup forması müəllim-şagird dialoqundan imtina edilməsi və müəllim-qrupşagird üçlüyünün qarşılıqlı münasibətlərinə keçməyi nəzərdə tutur. Bu üsul problemləri bir yerdə həll etməyi öyrətməklə bərabər, həm də şagirdlərdə kollektivçilik hisslərini inkişaf etdirir.

Qruplarla işin təşkilini üç variantda aparmaq olar:

1. Qruplar müxtəlif təlim materialı əsasında seçilmiş mövzu üzərində işləyirlər.

2. Material mühüm əhəmiyyət kəsb edərsə və ya qruplar arasında bölüşdürülmək üçün kifayət qədər böyük deyildirsə, onda bütün qruplar eyni vaxtda bir işi yerinə yetirirlər.

3. Rotasiya üsulundan istifadə edərək, qrupları ardıcıl surətdə bir-birlərini əvəzləməklə, eyni bir material əsasında işlətmək olar. Qrupların formalaşdırılması. Sınıfdə şagirdləri 4-5 qrupa bölmək olar. Hər bir qrup ayrı-ayrı masalar ətrafında əyləşirlər. Əvvəlcədən şagirdləri qrup şəklində necə bölünməsinə müəyyənləşdirmək vacibdir. Qrupların tərkibi mümkün qədər müxtəlif olmalıdır. Qruplar yaradılarkən dostların eyni qrupa düşməsinə, “yaxşı” və “pis” qrupların təşkilinə şərait yaradılmamalıdır. Bütün dərs ili boyu eyni tərkibli qrupların yaranmasına imkan verilməməlidir. Qruplara bölünməni dərsin cəlbedici elementinə çevirmək üçün maraqlı variantlardan və üsullardan istifadə etmək olar.

Qruplarla işin üstünlükləri:

- istedadlı şagirdlər öz qabiliyyətlərini göstərə bilirlər;
- passiv şagirdlər öz bacarıqlarını açıqlamağa məcbur olurlar, qrupda iş onlarda məsuliyyət hissi yaradır;
- şagirdlər az vaxt ərzində müəyyən ideyalar söyləməyi, bu və ya başqa mücərrəd ideyaya öz şəxsi təcrübəsindən yanaşmağı öyrənirlər. Cütlük şəklində iş. İşin bu forması zamanı şagirdlər cüt-cüt işləyirlər ki:
 - hər hansı bir tapşırıqın, qərarın, problemin yerinə yetirilməsində bir-birinə kömək etsinlər;

- öz işlərinin nəticələri barədə fikir mübadiləsi aparsınlar;

- qarşılıqlı qiymətləndirmə, qarşılıqlı yoxlama keçirsinlər.

Cütlük şəklində iş şagirdlərin bir-birlərinə baxışlarını daha yaxşı başa düşməsinə, əməkdaşlıq etməsinə, bir-birləri qarşısında öz məsuliyyətlərini dərk etməsinə imkan yaradır. Fəal təlimin üsulları. Fəal təlim zamanı istifadə olunan üsullar təlim strategiyalarının qurulmasında və təhsilin həyata keçirilməsində əhəmiyyətli yer tutur. Pedaqoji ədəbiyyatlarda geniş yayılmış fəal təlim üsullarından (Beyin

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

həmləsi, BİBÖ, auksion, klaster (şaxələnmə), anlayışın çıxarılması, söz assosiyaları, müzakirə, akvarium, rollu oyunlar, Venn diaqramı, layihələrin hazırlanması və s.) bəziləri haqqında məlumat verək. Beyin həmləsi və ya əqli hücum. Şagirdlərdə yeni mövzuya maraq oyatmaq, habelə onların nəyi yaxşı, nəyi pis bildiklərini aydınlaşdırmaq məqsədilə bu üsuldan istifadə olunur. Hazırlanmış sual lövhədə yazılır, yaxud şifahi şəkildə şagirdlərin diqqətinə çatdırılır. Şagirdlər suallara əsasən fikirlərini bildirirlər. Bütün ideyalar şərhə və müzakirəyə yazıya alınır. Yalnız bundan sonra söylənilmiş ideyaların müzakirəsi, şərh və təsnifatı başlayır. Aparıcı ideyalar yekunlaşdırılır, şagirdlər söylənmiş fikirləri təhlil edir, qiymətləndirir. BİBÖ. BİBÖ-Bilirəm/İstəyirəm bilim/Öyrəndim BİBÖ aşağıdakı mərhələlər üzrə aparılır: 1. Problem müəllim tərəfindən elan edilir. 2. Müəllim lövhədə üç sütundan ibarət cədvəl qurur və aşağıdakı bölmələri qeyd edir: - Bilirəm/İstəyirəm bilim/Öyrəndim Şagirdlər problemə bağlı bildiklərini söyləyir və cavablar birinci sütunda qeyd olunur. 4. Həmin məsələ ilə bağlı bilmək istədikləri isə ikinci sütunda qeyd edilir. 5. Dərsin sonunda bir daha həmin cədvələ diqqət yetirilir və mövzu ilə bağlı öyrəndikləri üçüncü sütunda yazılır,

Auksion. Müəllim öyrənilən məsələni müəyyən edərək şagirdləri auksionun keçirilmə qaydaları haqqında təlimatlandırır. Hamı növbə ilə əşya və hadisə haqqında fikir söyləyir: hər bir fikirdən sonra müəllim sayır: “Bir, iki”. Bu zaman başqa iştirakçı tez təklif verə bilər. Sonuncu təklif verən qalib sayılır. Fikirlərin bir-birini təkrarlamaması üçün hamı bir-birini dinləməlidir.

Klaster (şaxələndirmə) Müəllim tərəfindən lövhədə və ya iş vərəqlərində dairə çəkilir və onun mərkəzində yazılmış anlayışla bağlı söz və ya ifadələr söyləmək şagirdlərə tapşırılır. Mərkəzdə yazılmış anlayışdan başlayaraq hər növbəti söz, onunla əlaqəli sözlər xətlərlə birləşdirilir. Vaxt bitənə qədər mümkün qədər çox fikir yazmaq və onları əlaqələndirmək tövsiyə olunur. Sonda alınan klaster müzakirə edilir və ümümləşdirilmə aparılır.

Suallar. Suallar dərs prosesində tədqiqatların səmərəli qurulmasını stimullaşdırır. Şagirdlərin idrak fəaliyyətinin artırılmasında böyük rol oynayır. Sualların sayının 4-5 arasında olması məqsəduygundur. Sualların qoyuluşu tənqidi təfəkkürün inkişafına doğru yönəldilməli, məntiqi ardıcılıq gözlənilməli, məzmunlu və mövzu ilə bilavasitə əlaqəli olmalıdır.

Mühazirə. Mühazirə məlumatın müəllimdən şagirdə ötürülmə üsuludur. Bu üsuldan mövzu ilə bağlı məzmunun zənginləşdirilməsi,

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

tamamlanması məqsədilə istifadə etmək məqsəduyğundur. Belə qısa müəhazirələr 10-15 dəqiqə ərzində aparılır. Müəhazirə ilə bağlı aşağıdakı məsələlərə nəzər yetirmək məqsədə uyğundur:

- müəhazirənin məqsəd və vəzifələrini dəqiq müəyyənləşdirmək;
- plan tərtib etmək və onu şagirdlərə paylamaq (və ya lövhədə yazmaq);

- əyani vasitələrdən istifadə etmək. Müəllim müəhazirə prosesini verbal (suallar vermək) və vizual (şagirdlərin sifətlərinin ifadəsini və jestlərini ifadə etmək) yolla tənzimləməlidir.

Anlayışın müəyyən edilməsi. Bu üsul oyun-tapmaca formasında keçirilir və şagirdlərdə yüksək fəallıq yaradır. Müəllim lövhədə kart asır. Onun arxasında şagirdlərin tapacağı anlayışı yazır. Kartın yazı olmayan tərəfini şagirdlərə göstərir və gizlədilmiş anlayışın xüsusiyyətlərinə aid 2 və ya 3 yönəldici söz yazır. Şagirdlər həmin xüsusiyyətlərə uyğun olaraq gizlədilmiş anlayışı tapmağa çalışırlar. Onlar öz fərziyyələrini dedikdən sonra müəllim anlayışın tapılıb-tapılmamasını hamıya bildirir və kartda yazılan sözü açıqlayır[2].

Müzakirə. Müzakirə mövzu ətrafında ideya, məlumat, təəssürat, təhlil və təkliflərin qarşılıqlı mübadiləsidir. Onun əsas vəzifəsi problemi təhlil edərək həlli yolunu tapmaq, düzgün qərar qəbul etmək üçün imkan yaratmaqdır. Müzakirə dinləmək, təqdim etmək, sual vermək mədəniyyətini formalaşdırır. Şagirdlərin tənqidi və məntiqi təfəkkürünü, şifahi nitqini inkişaf etdirir. Müzakirə apararkən əvvəlcədən şagirdlərə müzakirə qaydaları xatırladılır. Mövzu aydın şəkildə ifadə olunur. Müzakirə prosesini inkişaf etdirən suallar vermək və şagirdlərin cavablarını nəzərdən keçirməklə müəllim müzakirəni tənzimləyir. Bu zaman cavabı “bəli” və ya “xeyr” olan qapalı suallar vermək məqsəduyğun hesab edilmir. Müzakirədə mövzuya aid “Nə baş verdi? Nə üçün baş verdi? Bu başqa cür ola bilərdimi və necə? Siz bu vəziyyətdə nə edərdiniz? Bu düz idi mi? Nə üçün?” kimi suallardan istifadə olunur.

Mövzu ilə bağlı bir dərs nümunəsinə baxaq.

Alüminium, dövri sistemdə mövqeyi, atomunun quruluşu. Alınması və xassələri, oksid və hidroksidinin xassələri.

Məqsəd:

1. Alüminiumun dövri sistem cədvəlində mövqeyini və atomunun quruluşunu izah edir.

2. Alüminiumun xassələrinə aid təcrübələr aparır və reaksiya tənliklərini tərtib edir.

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

3. Alüminium oksidin və hidroksidin amfoterlik xassəsini təcrübələr əsasında izah edir, reaksiya tənliklərini yazır.

Strategiya:

İş forması: kiçik qruplarla iş, beyin həmləsi, BİBO, Venn diaqramı

İş üsulu: problemli şərh, fəal təlim üsulları, müsahibəli şərh, müstəqil işlər.

İnteqrasiya: fənlərarası və fəndaxili əlaqə

Resurslar: İşçi vərəqləri, Alüminium tozu və yonqarı, S-tozu, Br_2 , J_2 , Fe_2O_3 , KOH , distillə suyu, AlCl_3 , HCl , indikatorlar, kimya stəkanı, kolba və sınaq şüşələri, spirt lampası, kibrit, kompyutara birləşdirilmiş proyektor, kimyadan mövzu ilə bağlı təcrübələr yazılmış disk. İstənilən digər təcrübələri də internetdən götürmək üçün öncədən www.youtube.com səhifəsinə daxil olaraq axtarış bölməsində rus dilində əvvəlcə “химия” sözü yazılır, müvafiq səhifə açıldıqdan sonra “алюминий” sözü yazılır və “поиск”(axtarış) düyməsinə basılaraq lazımı məlumatları diskə yazmaqla əldə etmək olar. Venn diaqramı və BİBO cədvəlinin formaları müəllim tərəfindən lövhədə aşağıdakı kimi çəkilir. Şagirdlərə tapşırılır ki, dərsin gedişində əldə etdikləri məlumatlar əsasında cədvəlləri doldursunlar.

Venn diaqramı (necə istifadə olunduğu haqqında öncə məlumat verilmişdir).

BİBO cədvəli

Bilirəm	İstəyirəm biləm	Öyrəndim

Dərsin gedişi: Sinfin təşkilindən sonra şagirdlərə tapşırılır ki, lövhədə verilən diaqram və cədvəlin formasını kimya dəftərlərinə çəksinlər, onlara məlum olan məlumatlar əsasında lazımı qeydləri dərsin sonuna qədər aparsınlar. Sonra şagirdlərin qruplarına aşağıdakı tapşırıqlardan ibarət iş vərəqləri verilir.

Qrup – I

1. Al yerini atomun quruluşuna əsasən xarakterizə edin.
2. Al-un alınma üsullarını izah edin.
3. Al-un qatı və duru Dövri sistemdə Al-un nitrat turşusu ilə reaksiyanın tənliklərini yazın.
4. Al oksidin amfoter xassəsinin reaksiya tənliklərini yazın.

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

5. Al hidroksidinin alınmasını və kimyəvi xassələrini göstərən reaksiya tənliklərini yazın.

Qrup – 2

1. Dövri sistemdə sıra nömrəsi 13 olan elementin atomunun quruluşuna əsasən xassələrini izah edin.

2. Al-un kükürlə və bromla reaksiyasının gedişini izah edin, reaksiyanın tənliklərini yazın.

3. Al-un duru və qatı sulfat turşusu ilə reaksiyasının gedişini təsvir edin, reaksiyanın tənliklərini yazın.

4. Al-un əsaslarla reaksiyasının tənliklərini yazın.

5. Al hidroksidin amfoterliyini göstərən təcrübələrin gedişini izah edin və reaksiya tənliklərini yazın.

Qrup – 3

1. Al-un dövri sistemdəki yeri ilə atomunun quruluşunu əlaqələndirin.

2. Al-umun tibbi birləşmələrinin adını və tərkibini göstərin.

3. Al-un bəsit maddələrlə reaksiyasının tənliklərini yazın.

4. Al-un xlorid turşusu və kalium hidroksidlə aparılan təcrübəsini izah edin və reaksiya tənliklərini yazın.

5. Al oksidinin bir neçə duzla reaksiyasının tənliklərini yazın.

İş vərəqlərindəki tapşırıqlar əsasında şagirdlər tədqiqata başlayırlar. Müəllim şagirdlərin fəaliyyətinə nəzarət edir və yeri gəldikdə onlara istiqamət verir. Əgər qruplarda tapşırılan təcrübələrdən nümayiş etdirilməsi çətinlik törədərsə, onda həmin təcrübələri müəllim ya özü nümayiş etdirir, ya da kompyutordan istifadə etməklə elektron vəsaitini nümayiş etdirir. Müəllim şagirdlərin cavablarını araşdırmaq üçün ayrı-ayrı qruplara müraciət edir. Şagirdlərin cavablarından məlum olur ki, şagirdlər bir çox təcrübələri nümayiş etdirə bilməyiblər. Məsələn, alüminiumun su və turşularla, alüminiumun metal oksidləri ilə, alüminiumun turşularla nəzərdə tutulan təcrübələri nümayiş etdirə bilmədiklərini bildirirlər. Müəllim bunun səbəblərini izah etdi. O, bildirdi ki onlara verilən alüminium çubuğu əslində alüminium oksididir. Dərslikdə göstərilib ki, onun səthini cıvə - 2 xloridlə təmizləmək lazımdır. Sonra təcrübələri aparmaq lazımdır. Müəllim təcrübələri nümayiş etdirir. Sonra şagirdlərə aşağıdakı suallar əsasında frontal sorğu aparır və dərsi yekunlaşdırır.

1. Venn diaqramı əsasında qələvi metallarla alüminiumu fərqləndirin.

2. Al-um metalının amfoterliyini izah edin.

3. Al-umun alınması üsullarının reaksiya tənliklərini yazın.

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

4. AI-un kimyəvi xassələrinin tənliliklərini yazın.

5. Birləşmələrində AI^{+3} ionu necə təyin olunur? Təcrübənin gedişini izah edin.

Nəticə

Fəal təlim metodlarının tətbiqi ilə şagirdlərə müstəqil düşünmək, sərbəst işləmək, problemin həllinə dair fikir söyləmək, münasibət bildirmək, qərar qəbul etmək, fərziyyələrini bildirmək, yaradıcı fəaliyyət göstərmək, məntiqi, tənqidi təfəkkürünü inkişaf etdirmək imkanları yaradılır[13] İnteraktiv təlim metodları-müəllimin iştirakı ilə şagirdlərin müxtəlif informasiya mənbələri və ya bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyət prosesində yeni biliklər əldə etməyə imkan verən təlim üsullarının və dərs formalarının məcmusudur. Müəllim şagird qarşısında problemi ustalıqla qoymağı, onun idrak və tədqiqat fəaliyyətinə rəhbərlik etməyi bacarmalıdır. Müəllim məktəblinin daxili aləmini görməyi, şagirdlərinin qarşılaşdığı vəziyyətin problemliliyini dərinlən hiss etməyi, təlim prosesində təşkilatçı, əlaqələndirici və tərəfdaş funksiyalarını yerinə yetirməyi, həll yollarını axtararkən uşaqların buraxdıqları səhvlərə qarşı dözümlü olmağı bacarmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ağayev Ə.Ə. Yeni təlim metod və texnologiyalarından istifadənin nəzəri və praktik məsələləri // ARTPI-nin "Elmi əsərləri", Bakı, 2006, s. 27-51
2. Abbasov Ə. M, Təhsil islahatı və kurikulumların hazırlanması problemi. ARTPI-nin "Elmi əsərləri", Bakı, 2005, s. 121-123
3. Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2009.
4. Ümumtəhsil səviyyəsində yeni dövlət proqramları (kurikulumları). Bakı, 2013.
5. Əlizadə. Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Pedagogika, 2004.
6. İntegrativ kurikulum: Mahiyyəti və nümunələr: Müəllimlər üçün vəsait (müəllif qrupu) Bakı, 2005 (İREX təşkilatının xətti ilə)
7. İntegrativ kurikulum: Mahiyyəti və nümunələr. Müəllimlər üçün vəsait. (müəllif qrupu) Bakı, 2005 (İREX təşkilatının xətti ilə) s. 97-101
8. Əhmədova N.Ə. Müəllimin gündəlik dərsə hazırlaşması təlimin səmərəlilik göstəricisi kimi. Elmi əsərlər jurnalı, cild 86, №2, 2019, s. 76-95.

Dil, Edebiyat ve Eğitim Araştırmaları

9. Монохов. В.М. Технологическое основы проектирования и конструирования учебного просеса. Волгоград, 1998, 81 с.
10. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu). "Kurikulum" jurnalı, 2008 , №1, 67 s.
11. R.Y.Əliyev,Ə.T.Əzizov. Kim.təd.metodikası, Dərslik, BDU,I hissə, Bakı, 2005, 257s.
12. Ağayev Ə.Ə.Təlim prosesi:ənənə və müasirlik.Bakı:Adiloğlu, 2006, 132.
13. Məmmədova A.Z. Kimyanın tədrisində müasir təlim, Bakı, 2012, s. 48-59

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları
BÖLÜM 4
KİMYANIN TƏDRİSİNDƏ PEDAQOJİ
İNNOVASIYALAR

Aynurə Şəmil qızı Tomuyeva
Kimya üzrə fəlsəfə doktoru, müəllim
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ORCID ID: 0000-0003-3398-837X

Giriş

İnnovasiya problemi insanın fəaliyyət göstərdiyi bütün sahələrdə diqqəti cəlb edir və aktualdır. Bu gün innovasiya anlayışı daha çox işlənsə də, o, bütün zamanlarda yeniləşmə prosesinin mahiyyətini təşkil etmişdir. Anlayışın bu gün daha aktual olması elmi-texniki tərəqqinin, texnoloji imkanların müqayisə olunmaz dərəcədə artması ilə əlaqədardır. Yeniləşən cəmiyyətdə yeniləşmənin məzmunca əks olunması və yeniləşmə prosesinə təkan verilməsi, ilk növbədə, təhsillə əlaqədardır. Ona görə də təhsilin özəyini təşkil edən pedaqoji proses yeniləşən cəmiyyətin, müasir elmin və texnoloji tərəqqinin tələblərinə uyğun olaraq qurulmalıdır. Pedaqoji innovasiyalar problemi öncə təhsilin intibahı ilə bağlıdır. Hələ orta əsrlərdə Şərqdə öyrənmə və öyrətmə prosesində yavaşmaların yeniləşməsinə diqqət yetirilmişdir. Təbii ki, o zaman ərəbdilli elm nümayəndələrinin latın dilində yazılmış əsərlərdə “innovato” sözünə rast gəlmələrinə baxmayaraq, onlar yeni terminləri ərəb dilindən istifadə edərək vermişlər.

Hazırkı innovasiyaların rüşeymini məhz orta əsr Şərq elmi və pedaqoji innovasiyaları təşkil edir. İnnovasiyanın mahiyyəti haqqında, əsasən, vahid fikir olsa da, mövqe müxtəliflikləri olmuşdur. Bu, innovasiyalardan istifadənin yeri, imkanları, metodikası ilə bağlı olmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, innovasiya anlayışının izahında tədqiqatçılar eyni mənbələrə istinad edirlər. Gəlinmiş nəticəyə görə, innovasiya — yüksək səmərəliliyə malik yeniliyin tətbiqi, insanın intellektual fəaliyyətinin, kəşfinin, ixtirasının son nəticəsidir. İnnovasiya fəaliyyətinin nəticəsi yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsul (iş, xidmət), texnoloji proses, həmçinin ictimai münasibətlərin müxtəlif sahələrində təşkilati-texniki, maliyyə-iqtisadi və digər hallar hesab edilir. “İnnovasiya” termini latın dilində “innovato” sözündən olub, “yenilənmə” və “yaxşılaşma” deməkdir. Termin elmi tədqiqatlarda XIX əsrlərdə meydana gəlmişdir. “İqtisadi innovasiya” anlayışı XX əsrin əvvəllərində Avstriya

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

iqtisadçısı Yozef Şumpeterin “The Theory of Economic Development” (1934) əsərindən geniş ictimaiyyətə daxil olmuşdur (2). İnnovasiya təhsilin və elmin bütün istiqamətlərində və sahələrində tətbiq olunur. Belə ki, ümumtəhsil, orta ixtisas təhsili, ali təhsil, texniki-peşə təhsili, ixtisasartırma təhsili və digər təhsil istiqamət və sahələrində geniş yer tutur. Hər bir sahədə olan innovasiyalar müxtəlif fikirlərlə ifadə olunur. Bu baxımdan bizi maraqlandıran Pedoqoji innovasiya – təhsil müəssisələrində, pedaqoji nəzəriyyələrdə, müəllim və şagirdlərin fəaliyyətində, təlim-tərbiyənin məzmununda, forma, üsul və vasitələrində, idarəetmədə, məqsəd və nəticələrdə, ümumilikdə pedaqoji sistemdə baş verən yeniliklərdir. Onlar müəyyən dövr ərzində sabit qalaraq ənənəvi qaydada davam etdirilir, həmin dövrün səciyyəvi pedaqoji hadisəsinə çevrilir. Pedaqoqoji sistemdə baş verən yeniliklər Azərbaycan Respublikasında aparılan təhsil islahatının mərhələlərində qəbul edilən proqram, sənəd, qərar və qanunların qəbul edilməsi və nəzərdə tutulanların həyata keçirilməsi ilə yaranır. Kimyanın tədrisində də digər fənlərdə olduğu kimi baş verən yeniliklər təhsildə aparılan ümumi yeniliklərlə əlaqədardır. Fənn kurikulumunun ənənəvi proqramdan fərqli olaraq əhatəli şəkildə verilməsi ən mühüm innovasiya hesab oluna bilər.

Kimya fənni kurikulumunda əsasən aşağıdakılar əhatə olunur:

- Fənnin məzmunu
- İntegrasiya
- Təlim fəaliyyətinin planlaşdırılması nümunələri
- Təlim strategiyaları
- Qiymətləndirmə

Kimya fənni kurikulumunun şəxsiyyətyönümlülük, nəticəyönümlülük, tələbyönümlülük, integrativlik prinsipləri əsasında hazırlanması, məzmunun nəticələr şəkilində verilməsi, yeni qiymətləndirmə sistemindən tədrisdə istifadə edilməsi təhsildə olan yeni yanaşmalardandır (Abbasov, 2014: s.47). Təhsil iştirakçılarının müasir tədris avadanlıqlarından istifadə bacarıqlarının artırılması, onların maarifləndirilməsi, eləcə də məktəblərin İKT ilə təminatının genişləndirilməsi, bütövlükdə informasiya cəmiyyətinin tələblərinə uyğun müasir təhsil sisteminin qurulması, rəqəmli təhsil informasiya ehtiyatlarının yaradılması, təhsilverənlərin kompüter biliklərinin artırılması istiqamətində Dövlət səviyyəsində sənədlər, proqramlar hazırlanır və onların həyata keçirilməsi üçün kompleks işlər aparılır [4-6]. Hazırda digər fənlərdə olduğu kimi kimyanın tədrisində də

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

innovasiya texnologiyalarından istifadə edilir. İnnovasiya texnologiyaları – innovation (yeniləşən) fəaliyyəti təmin edən üsul, vasitə və tədbirlər toplusudur.

Yeni təlim üsulları pedoqoji texnologiyalar adı ilə ifadə olunur ki, onlara əsasən aşağıdakılar aid edilir [7, 8]. 1. Əməkdaşlıqla təlim 2. Layihələr metodu ilə təlim 4. Müxtəlif səviyyələrin təlimi 5. Modullarla təlim Əməkdaşlıqla təlim metodunda təlim kiçik qruplarla aparılır. Bu növ təlim ideyasına münasibət XX əsrin 20-ci illərində yaranmışdır. 1970-ci illərdə qruplarla təlim texnologiyası işlənilməyə başladı. Əməkdaşlıq şəraitində təlimin əsas ideyası şagirdlərin materialı birlikdə öyrənmələri və ayrı-ayrılıqda icra etmələrindən ibarətdir. Layihələr metodu 1920-ci ildə Amerika filosofu və pedaqoqu Con Dyui tərəfindən işlənilmiş və fəlsəfədə humanist ideyalar kimi inkişaf etmişdir. Bu metod şagird fəaliyyətinin müstəqilliyinə xidmət etmiş, fərdi, qrup halında müəyyən zaman kəsiyində həyata keçirilmişdir. Müxtəlif səviyyəli təlim şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri və psixoloji hazırlıqları nəzərə alınaraq tətbiq edilir və differensiallaşdırma ilə bağlıdır.

Modullarla təlim texnologiyasında öyrənən müstəqil, yaxud cüzi köməklə işləyərək konkret tədris məqsədlərinə nail olur. Bunun üçün əvvəlcə təlimin məqsədi və hər mövzunun öyrənilməsi ardıcılığı şərh olunan modul proqramı hazırlanır. Modul proqramı – müəyyən bir mövzunun öyrənilməsi üzrə şagirdin fəaliyyət proqramı kimi qəbul edilir. Modul – məqsədli çox funksiyalı düşün olub, tədris məzmununu və ona yiyələnmək üçün tədris fəaliyyəti priyomlarını birləşdirir. Bu təlimin tətbiq edildiyi dərslərdə, əvvəlcə hər bir şagird dərsin məqsədi, şagirdin hər bir tədris elementində (TE) fəaliyyəti, həmçinin tədris tapşırıqları, suallar, çalışmalar və onların yerinə yetirilməsi üçün təlimatlar göstərilən metodik vəsaitdən ibarət, çap olunmuş modulla təmin edilir. Modullarla təlim zamanı vacib məsələlərdən biri bütün dərs prosesində özünə nəzarət, qarşılıqlı nəzarət, müəllimin nəzarəti kimi şagirdin fəaliyyətinə müxtəlif növ nəzarətlərin olması və tədris fəaliyyətinin məqsədlərindən asılı olaraq şagirdin öz fəaliyyətini qiymətləndirməsidir. Belə olduqda şagirdə öz işinin müvəffəqiyyətinə maraq yaranır, idraki fəaliyyət sürətlənir [9]. Hazırda tədrisdə əsas üstünlük şagirdlərin maksimum fəallığını, müstəqil bilik əldə etmələrini və onların bacarıqlara çevrilməsini təmin edən fəal/interaktiv təlimin metod və iş formalarına verilir. Kimyanın tədrisində qruplarla, cütlərlə, bütün siniflə və fərdi iş formalarından, şaxələndirmə, problemli şərh,

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

Venn diaqramı, BİBÖ, müzakirə və s. kimi metodlardan istifadə edilməsi təlimdə səmərəli nəticələr əldə olunmasına imkan yaradır

Hazırda tədrisdə əsas üstünlük şagirdlərin maksimum fəallığını, müstəqil bilik əldə etmələrini və onların bacarıqlara çevrilməsini təmin edən fəal/interaktiv təlimin metod və iş formalarına verilir. Kimyanın tədrisində qruplarla, cütlərlə, bütün siniflə və fərdi iş formalarından, şaxələndirmə, problemlə şərh, Venn diaqramı, BİBÖ, müzakirə və s. kimi metodlardan istifadə edilməsi təlimdə səmərəli nəticələr əldə olunmasına imkan yaradır. Yeni pedaqoji texnologiyalardan kimyanın tədrisində istifadəyə misal olaraq aşağıdakı mövzunu təqdim edə bilərik:

Atomun quruluşu. Dövri qanun mövzusunun tədrisi

Plan: Atomun quruluşu. Dövri qanun mövzusunun planı

Mövzu: Atomun quruluşu. Dövri qanun

Standart:

1.2.1. Atomun tərkibini, atom-molekul təlimini izah edir.

3.2.1. Sadə molekulların modellərini hazırlayır.

Məqsəd:

1. Atom-molekul təlimini izah edir.

2. Molekulyar və qeyri-molekulyar quruluşlu sadə molekulların mikrüsəhə modellərini hazırlayır.

3. Atomun tərkibini, onun hansı hissəciklərdən təşkil olunduğunu izah edir.

İntegrasiya: Riyaziyyat, fizika, biologiya.

İş forması: kollektivlə iş, kiçik qruplarla iş.

Üsullar: Əqli hücum, müzakirə.

Resurslar: İş vərəqləri, dövri sistem cədvəli, kompüter, proyektor, mövzu ilə bağlı materialları olan audiovizual disk.

Dərsin gedişi

I mərhələ

Motivasiya, problemin qoyulması

Sinifə keçilən dərslə əlaqədar olaraq müəllim kiçik şəiri ekranda nümayiş etdirir:

Bütün varlıq, kainat atomlardan qurulmuş

Bəs “bölünməz” atomlar nədən ibarətdirlər?

Axtaraq dərslərləri, öyrənək bu sirləri,

Görək mikrozərrəciklər nə hekayət edirlər.

Elektron, proton, bir də qərib neytron,

Yığışdılar söhbətə, gəlməyə bir vəhdətə.

Dinlədilər bir-bəbir hər birinin halını,

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

Hər kəsin diqqət ilə bildilər əhvalını.

Şagirdlər onlara təqdim olunmuş şeirə və şəkillərə aid müxtəlif fərziyələr irəli sürürlər.

Mövzunun adı müəyyənləşdikdən sonra tədqiqat sualı ekranda verilir.

Tədqiqat sualı:

Atom hansı hissəciklərdən təşkil olunmuşdur və bu hissəciklər bir-birindən nə ilə fərqlənir?

Dövri sistem cədvəlində elementlərin xassələrinin dəyişməsi qanunauyğunluğu necə izah edərsiniz?

II mərhələ

Tədqiqatın aparılması

Müəllim şagirdləri qruplara bölür – “Mendeleyev”, “Rezerford”, “Tomson” və “Bor” qrupları və onlara tədqiqat sualına aid əvvəlki dərslərindən malik olduqları biliklərə uyğun yazılmış suallardan ibarət tapşırıq verir və iş vərəqlərini paylayır.

I qrup- “Mendeleyev”

Atom nüvəsinin yükü hansı hissəciklərin hesabına yaranır?

I qrupun əsas yarımqrup elementləri necə adlanır?

Dövrələr üzrə soldan sağa getdikcə elektromənfilik necə dəyişir?

İzotop nəyə deyilir?

II qrup- “Rezerford”

Dövr daxilində soldan sağa getdikcə elementlərin metallıq və qeyri-metallıq xassələri necə dəyişir?

2.VIII qrupun əsas yarımqrup elementləri necə adlanır?

3. Xlor atomunda və xlor molekulunda necə cütləşməmiş elektron var?

4. I və IV qrupun hidrogenli birləşməsi və baş oksidinin formulunu yazın.

III qrup- “Tomson”

Azot atomunda və azot molekulunda necə cütləşməmiş elektron var?

III və V qrupun baş oksidi və hidrogenli birləşməsi necə yazılır?

Qruplar üzrə elementlərin metallıq və qeyri-metallıq xassələri necə dəyişir?

Qısa elektron formulu $...3d^34s^2$ olan elementin atomunda necə cütləşməmiş elektron var?

IV qrup- “Bor”

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

Verilmiş elementləri qruplarda düzgün yerləşdirin: Ca, Se, P, J, Na, Ba, He, Cl, Be, Mg, Ar, B, Al, N, K, Br, S, H, O, C, Si, Sb, Po. Bu elementlər əsas yarımqrupda yerləşir, əlavə yarımqrupda?

VII qrupun əsas yarımqrup elementləri necə adlanır?

Dövrələr üzrə soldan sağa, qruplar üzrə yuxarıdan aşağıya doğru getdikcə elementlərin atom radiusu necə dəyişir?

Aşağıdakılardan ən sadə elektron quruluşuna malik olan atom hansıdır? – hidrogen, litium, natrium, maqnezium, neon.

III mərhələ

İnformasiya mübadiləsi

“Mendeleyev”, “Rezerford”, “Tomson” və “Bor” qruplarının işinə ayrılan vaxt başa çatdıqdan sonra iş vərəqləri lövhədən asılır, liderlər məlumat verir və fikir mübadiləsi aparılır.

IV mərhələ

İnformasiya müzakirəsi və təşkili

Təqdimatdan alınan cavablara digər şagirdlər münasibət bildirir, suallar verilir və müzakirə aparılır, lazım gəldikdə müəllim əlavələr edir.

V mərhələ

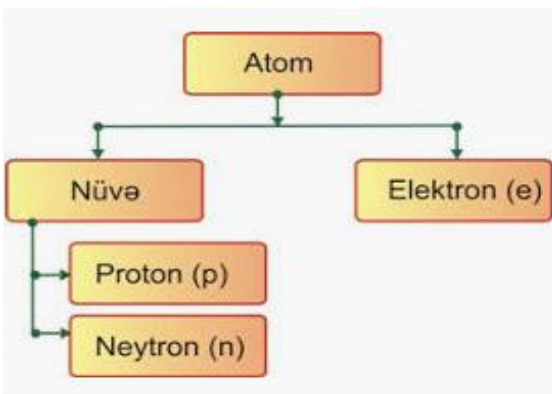
Nəticə və ümumiləşdirmə

Ümumiləşdirmə zamanı elektron təqdimatdan, videoçarx nümayişindən istifadə edilir.

Tədqiqat işinin nəticəsində şagirdlər atom, atomun quruluşu, dövrü qanun haqqında məlumatlar əldə edirlər.

Atomun Tomson, Rezerford modelləri və Borun postulatları haqqında məlumatlar qazanılır.

Atom-müsbət yüklü nüvədən və onun ətrafında hərəkət edən mənfi yüklü elektronlardan ibarət elektroneytral hissəcikdir.

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

Nüvənin yükü (protonların sayı) eyni, atom kütlələri müxtəlif olan atomlar növünə izotoplar deyilir.

Dövri qanunun Mendeleyev tərəfindən vermiş ifadə forması – Bəsit maddələrin, eləcə də elementlərin əmələ gətirdiyi kimyəvi birləşmələrin forma və xassələri onların atom kütlələrinin (çəkirlərinin) artmasından dövri surətdə asılıdır.

Dövri qanunun müasir ifadəsi (Mozli tərəfindən verilmişdir)- Kimyəvi elementlərin, habelə onların əmələ gətirdiyi bəsit və mürəkkəb maddələrin xassələri atomların nüvələrinin yükünün artmasından dövri surətdə asılıdır.

Nəticədə tədqiqat sualına aid olan bütün məsələlər aydınlaşdırılır və mövzuya dair tam biliklər qazanırlar.

VI mərhələ

Yaradıcı tətbiqetmə

Bu mərhələdə şagirdlərin dərs prosesində qazandıqları bilikləri necə tətbiq etmələrini mövzuya dair test tapşırıqları, krasvordlar verməklə yoxlamaq olar.

VII mərhələ

Qiymətləndirmə

Qiymətləndirmə meyarı: izahetmə.

Qrupların fəaliyyəti aşağıdakı meyar cədvəli üzrə qiymətləndirilir.

I	II	III	IV
Atomun tərkibini, onun hansı hissəciklərdən təşkil olunmasını izah edərkən çətinlik çəkir.	Atomun tərkibini, onun hansı hissəciklərdən təşkil olunmasını müəllimin köməyi ilə izah edir.	Atomun tərkibini, onun hansı hissəciklərdən təşkil olunmasını izah edərkən bəzi səhvlərə yol verir.	Atomun tərkibini, onun hansı hissəciklərdən təşkil olunmasını izah edir.
+	-	+	-

VIII mərhələ

Refleksiya

“Biz atomun quruluşu haqqında nələri öyrəndik?”

Ev tapşırığı

1. D.İ.Mendeleyevin dövri sistemi cədvəlində yerləşən “Qanadlı metallar” və “Həyat elementləri” yarımqrupu haqqında məlumat toplamaq (Kimya ensiklopediyası)

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

2. Respublikamızın işğal altında olan rayonlarında elementlərin faydalı qazıntı yataqları haqqında poster hazırlamaq.
3. Azərbaycanlı alimlərin təklif etdikləri kimyəvi elementlərin dövrü cədvəlləri haqqında məlumat toplamaq (internet).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. <https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0nnovasiya>
2. <http://www.muallim.edu.az/www.old/arxiv/2014/04/49.htm>
3. M.M. Abbasov, A.H. Əliyev, M.S. Fərəcov, V.S. Əliyev. Ümumtəhsil məktəbləri üçün kimya fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulu) (VII-XI siniflər üçün), Kimya məktəbdə, 2-3 (46-47) 2014.
4. Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər). <http://e-qanun.az>.
5. “Təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı” (2008- 2012-ci illər üçün). <http://e-qanun.az>.
6. A.O. Mehrabov, Ə.M. Abbasov, Z.Z. Zeynalov, R. Həsənov. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı, “Mütərcim”, 2006. 370 s.
7. A.Əliyev. Müasir pedaqoji texnologiyalar və kimyanın tədrisində onlardan istifadənin metodikası. Bakı. 2009,s.67
8. С.С. Космодемьянская, С.И. Гильманшина. Методика обучения химии. Казан 2011, 135 с.
9. A.Həsərat. Şagirdlərin informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılmasına dair. Azərbaycan məktəbi, 2016, № 5, s.101.
10. Н.Е.Кузнецова, И. М. Титова, Н.Н. Гара. Химия. Учебник для учащихся 8 класса общеобразовательных учреждений. Под. ред. проф. Н.Е.Кузнецова. Москва 2012, 220 с.
11. A.Ə.Paşayeva, B.K.Nadirova, G.A.Ədilova.,Kimyanın tədrisində motivasiyanın yeri və rolu., Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş doktorant, magistr və gənc tədqiqatçıların «Kimyanın Aktual Problemləri» XIV Beynəlxalq Elmi Konfrans, 2021,25-26 may, Bakı,s.250-251
12. Profesní standard a jeho role ve zkvalitňování učitelské profese. Orbis scholae, Vol. 1, No. 3, pp. 13 – 25.
13. A.Ə.Paşayeva, Q.B.Balakişiyeva, Y.İ.Cəfərov. Yeni materialın öyrədilməsində internet texnologiyalarından istifadənin təlimin keyfiyyətinə təsiri, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan

Dil, Edebiyat və Eğitim Araştırmaları

olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş doktorant, magistr və gənc tədqiqatçıların «Kimyanın Aktual Problemləri» XIV Beynəlxalq Elmi Konfrans, 2021, 25-26 may, Bakı, s.261-263.

